

Aspekt

*prijet razmišljanje. Ovakav način reakcije op
steme onih ^{muozit} iudaimskih ^{stranbenih} uređaja. Guda
la i di... u svijetu 19
potresi
vel
ci su
derje,
nje i tro
pensiona
trollirah
214
nalabi u*

Alfred
Fischer

**JOŠ
NEKOLIKO
DANA**

Budimpeštanski dnevnik 1944.

Alfred
Fischer

JOŠ
NEKOLIKO
DANA

Biblioteka **SVAGDAN** (9. knjiga)
Nakladnik Disput, Zagreb
Za nakladnika Josip Pandurić
Urednik biblioteke i ovog izdanja Josip Pandurić
Rukopis dnevnika prepisala Dubravka Jakić
Dijelove rukopisa na mađarskom prevela Livia Keteš
Savjetnik za tekstove na mađarskome János Sándor Fuzik
Ilustracija na naslovnici Leonard Lesić
Fotografije obiteljski album Fischer, arhiva fotografija
Fortepan – Budimpešta, Muzej grada Našica,
obiteljski album Firinger
Lektura, korektura i grafičko oblikovanje Disput
Tisak Kikagraf, Zagreb
Godina i mjesec objavljivanja 2022, veljača
CIP-zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001125224
ISBN 978-953-260-422-1

Alfred Fischer

**JOŠ
NEKOLIKO
DANA**

Budimpeštanski dnevnik 1944.

Priradio
Siniša Bjedov

Zagreb, 2022.

disput

Republika
Hrvatska
Ministarstvo
kulture
i medija
*Republic
of Croatia
Ministry
of Culture
and Media*

Knjiga je objavljena uz financijsku potporu
Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske.

SADRŽAJ

Podsjetnik na nepreživljeno (Siniša Bjedov)	7
JOŠ NEKOLIKO DANA	17
DODACI DNEVNIKU	
Pisma Alfreda Fischera supruzi Margiti i kćeri Lelji	133
Pismo ocu (Darko Fischer)	149

PODSJETNIK NA NEPREŽIVLJENO

Iz jednog razgovora zapamtio sam da je Kamilo Firinger*, osnivač osječkog arhiva, usred Drugoga svjetskog rata 1943. godine spasio jednu židovsku obitelj iz Osijeka. Tim povodom nedavno je proglašen Pravednikom među narodima svijeta,** doživši tako, posmrtno, najviše izraelsko priznanje za strance, koje može dobiti samo nežidovska osoba koja je tijekom Holokausta pružila odlučujuću pomoć pri spašavanju Židova progonjenih rasnim zakonima u zemljama pod njemačkom okupacijom tijekom Drugoga svjetskog rata i pod režimima koji su surađivali s njemačkim nacističkim režimom. Pomoći Židovima u to vrijeme značilo je svoj život, ali i život svoje obitelji izložiti smrtnoj pogibelji. U Osijeku je prije rata živjelo oko dvije i pol, tri tisuće pripadnika toga nesretnog naroda. Židovi u Osijeku posebno su stradali, bili su proganjani ne samo od ustaša već i od pripadnika brojne njemačke

* Hrvatski arhivist, kulturni i sportski djelatnik (Daruvar, 1893. – Osijek, 1984), dugogodišnji ravnatelj osječkog Arhiva, autor više od 400 rasprava i članaka o povijesti Osijeka i osječkog kraja, suradnik brojnih časopisa i novina. Pravo je studirao u Zagrebu i Grazu. Državni ispit položio je 1921. u Zagrebu, a iste godine stekao je diplomu doktora prava na Zagrebačkom sveučilištu te je tri godine radio kao odvjetnički perovođa u Zagrebu i Osijeku. Bio je izuzetno aktivan u društvenom životu Osijeka (u raznim razdobljima bio je član dvadesetak udruga i nevjerojatnom energijom podupirao njihov rad). Najviše se istakao u radu Planinarskog društva Jankovac, čiji je osnivač, prvi predsjednik i aktivni član od 1925. godine. Odvjetnički ured u Osijeku otvara 1924. i radi kao odvjetnik do 1948. godine. Advokatska komora u Zagrebu te godine, na zahtjev dr. Firingera, izdaje odluku o razrješenju njegove advokature zbog prelaska u državnu službu: za arhivista i ravnatelja Arhiva u Osijeku, na kojoj dužnosti ostaje do 1969. godine. Umirovljen je 1977.

** Potvrdu o tome dobili smo od Yad Vashema krajem prosinca 2021. godine, konkretno od gospođe Miriam S. Aviezer koja je referirala o Kamilu Firingeru. Riječ je o autorici knjige *Hrvatski pravednici* (Novi Liber, Zagreb, 2008). Tim je priznanjem inače odlikovano više od 23 000 osoba diljem svijeta, među njima i 122 osobe iz Hrvatske.

manjine.* Rat su, koliko je meni poznato, u Osijeku preživjele tek dvije obitelji koje nisu morale bježati: obitelj liječnika Karla Weissmanna i obitelj građevinskog inženjera Rubinsteina, čija je supruga bila operna pjevačica – obje su fingirale mješoviti brak. Tri osobe iz okolice Osijeka okitile su se medaljom Pravednika, ali iz Osijeka nitko.** Valjda upravo zbog toga što se u Osijeku ipak našao netko tko je pomogao tim ljudima, zapamtio sam tu informaciju. U vrtlogu zbivanja kojima me život izložio jednostavno sam zaboravio tko mi je to rekao, kada, kojim povodom, tek sam naslućivao da se to zbilo vezano uz promociju knjigâ o Židovima i Nijemcima u Osijeku, u Muzeju Slavonije, koju je organizirao osječki Arhiv.

Trag informacije o Firingeru vodio je prema počasnom predsjedniku Židovske općine Osijek, gospodinu Darku Fischeru, umirovljenom profesoru osječkoga Elektrotehničkog fakulteta. Od osječke Židovske općine dobio sam njegov telefonski broj i pronašao ga u Zagrebu. Kada sam mu pokušao objasniti o čemu se radi, on se sjećao nekoga kome je to spomenuo na jednoj promociji knjige koju je organizirao osječki Arhiv. Kako god, ispalo je da sam informaciju o Firingeru koji spašava židovsku obitelj dobio baš od njega, gospodina Fischera. Začudo, bila je to upravo njegova obitelj. Kamilu Firinger spasio je obitelj Alfreda Fischera.

Kamilu Firinger sa suprugom Margaretom i djecom Vesnom, Vladimirom i Verom (pustara Politzer 1944. godine)

* Nijemci u Osijeku južno od Tvrđe 1792. osnivaju Novi grad (Neustadt), koji je do 1945. bio gotovo isključivo njemačko naselje. Osijek 1870. broji 18 000 stanovnika, od toga je oko 9000 Nijemaca.

** Frano Krtić, dobitnik medalje Pravednika, živio je nakon rata u Osijeku, ali nije rođeni Osječanin. Naknadno sam čuo da je dobitnik priznanja gospodin Kujundžić iz Krstove ulice, ali on je spasio svoju suprugu. Ta je obitelj otišla u Izrael pred Domovinski rat 1990-ih.

* * *

Vodstvo NDH donijelo je 30. travnja 1941. rasne odredbe protiv Židova i Roma.^{***} To je učinjeno po uzoru na njemačke rasne zakone iz 1935, kojima se ponajprije Židovima, a zatim i Romima oduzima svako ljudsko dostojanstvo i pravo na život. Primjena tih zakonskih odredbi u Osijeku je počela već 11. travnja 1941, čim su ustaše ušli u grad. Osječka sinagoga^{****} zapaljena je nekoliko dana poslije, prema jednom izvoru 15. travnja, kao rođendanski poklon Hitleru, koji je rođen 20. travnja, usred dana, oko jedanaest sati. Ustaše su nagovorili nekoga gradskog maloumnika da podmetne požar, a potom onemogućili vatrogascima da dođu gasiti.

Ljudi su naslućivali što će se događati. Tada tridesetsedmogodišnji osječki odvjetnik Alfred Fischer, rođen u Osijeku 28. svibnja 1904, Darkov otac, nekako je saznao da ga novopostavljene vlasti "pristojne države"^{*****} imaju namjeru "pokupiti", pa se kao bolestan skrio u bolnicu, gdje mu je brat Oto bio liječnik. Židovi liječnici neko su vrijeme bili zaštićeni. Početkom kolovoza Alfred se sklonio u Mađarsku, u Budimpeštu, gdje je mogao živjeti zahvaljujući jednoj parnici koju je vodio za grofovsku obitelj Pejačević, zapravo, na neki način, protiv nje. Naime, sestra poznate pijanistice Dore Pejačević^{*****}, Gabrijela, udala se za mađarskoga grofa poljskog porijekla Józsefa Kochanovszkog protiv volje obitelji te je bila razbaštinjena. Alfred je uspio pobiti tu oporuku te je vodio pravne poslove oko toga. To se događalo tridesetih godina, ali Alfred je i poslije ostao u dobrim odnosima s Gabrijelom.

U Vojvodini je Alfred imao neke obiteljske posjede za koje je grof Kochanovszky bio zainteresiran te su sklopili dogovor da će grof financirati Alfreda u Budimpešti, a ovaj će mu zauzvrat prepustiti te posjede kada zlo prođe. Tako je to bilo sve do pred sam kraj rata kada su mađarski fašisti, Strelasti križevi^{*****}, 8. siječnja

^{***} "Zato narod, koji želi očuvati svoj narodni individualitet, ne može dati osobama, tuđima po rasi, ista ona prava, koja daje osobama, koje su jednake porijeklom i rasnom strukturom. Arijskom narodu može se asimilirati samo pripadnik drugog arijskog naroda, jer mu je po rasi i duhovnosti istovjetan. (...) Dio je to tek Tumačenja rasnih zakonskih odredbi pokrivenih Zakonskom odredbom o rasnoj pripadnosti, Zakonskom odredbom o državljanstvu i Zakonskom odredbom o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda, koje je potpisao poglavnik Nezavisne Države Hrvatske dr. Ante Pavelić i ministar pravosuđa i bogoštovlja dr. Mirko Puk" (Sandra Bartolović, <https://www.autograf.hr/zivjelanecista-hrvatska/>, 7. svibnja 2015)

^{****} Velika osječka sinagoga, poznata i pod nazivom Gornjogradska sinagoga, izgrađena je 1869. godine prema projektu arhitekta Theodora Sterna, dok je gradnju nadzirao Alois Flamm bach. Pripadala je *Westwerk* tipu sinagoge koju karakterizira postojanje dvaju tornjeva na zapadu. Postojanje sinagoge u Osijeku spominje se već u 7. stoljeću.

^{*****} Tim terminom NDH je opisao bivši kratkotrajni ministar kulture u Vladi Republike Hrvatske Zlatko Hasanbegović (*Dani*, br. 804, 9. 11. 2012, Sarajevo).

^{*****} Hrvatska skladateljica (Budimpešta, 1885. – München, 1923), kći bana Teodora Pejačevića. Djetinjstvo je provela na obiteljskom imanju u Našicama, gdje je dobila i prvu poduku iz glazbe.

^{*****} Mađarska totalitarna nacionalsocijalistička stranka koju je osnovao Ferenc Szálasi 15. ožujka 1939, podupirala je deportacije Židova, odgovorna je za smrt oko 500 000 mađarskih Židova.

Gabrijela Pejačević (1912); izvor: Muzej grada Našica

1945. Alfreda izvukli iz stana i, deset dana prije ulaska Rusa u mađarsku prijestolnicu, ubili na ulici. Obitelj je to, kako je stradao Alfred, saznala dan kasnije kada ga je supruga došla potražiti u njegov pansion u Budimpešti. Zatekla je prazan, opljačkani stan. Jedan očevidac, koji je pao prije hitaca i pravio se mrtav, ispričao je supruzi Margiti što se zbilo. U zadnjim danima, kada je bilo jasno da se fašizmu bliži kraj, Strelasti križevi lovili su Židove po Budimpešti, pljačkali ljude i stanove ne bi li pokupili što se još može. Postrojili su ih uza zid u namjeri da ih strijeljaju. Shvativši da je to kraj, Alfred je pokušao bježati, pucali su za njim i ubili ga. Poslije su ga bacili u Dunav, kao i sve druge koje su tih dana poubijali po ulicama.*

* Spomenik *Cipele na Dunavu* podsjeća na 3500 ljudi, od čega 800 mađarskih Židova koji su ubijeni i bačeni u Dunav za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Skulptura se nalazi na desnoj obali rijeke nedaleko od parlamenta.

Alfred Fischer, rođenjem zavičajnik grada Osijeka,* bio je sin trgovca Bele i Emilije r. Bihaly. Pravni fakultet završio je u Zagrebu i promoviran je u doktora prava. Na bečkom fakultetu studirao je filozofiju. Po povratku u Osijek bio je vježbenik u pisarnici poznatoga osječkog odvjetnika dr. Mosina Kleina**, s kojim kasnije vodi zajedničku kancelariju u Osijeku. U Zagrebu se 1931. oženio Margitom r. Szóke, imali su dvoje djece, Lelju i Darka. Kao Židov u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj Odlukom Odvjetničke komore od 30. VI. 1942. brisan je iz imenika Odvjetničke komore u Zagrebu. Bio je među prvima na popisu za uhićenje. Kao izvrstan poznavatelj građanskog prava napisao je niz rasprava koje su objavljene u tadašnjoj pravnoj periodici. Govorio je pet svjetskih jezika.

Obitelj Alfreda Fischera, supruga Margita i dvoje malodobne djece, sedmogodišnja Lelja i tada trogodišnji Darko, dijelila je sudbinu ostalih osječkih Židova. Prva mjera protiv Židova u Osijeku, u očuvanju kulture i duha hrvatskog naroda i stvaranja "pristojne države", bila je preseljenje Židova iz središta grada na periferiju. Pritom su morali predati vlastima sve dragocjenosti i novac. U to su ubrojani i radioaparati, jer bolje da ne znaju što se događa. Fischerovi su pri tom preseljenju imali sreće jer su se zamijenili za kuću s nekom daljom rodbinom te su se iz Sokolske*** preselili na periferiju, što je tada bila Dubrovačka ulica, koja je danas dio središta grada. Židovska je općina potom morala izgraditi sabirni logor, s desne strane ceste prije Tenja, sela nadomak Osijeka. Izgrađen je u travnju 1942. i djelovao je do kolovoza iste godine. Rekli su im da će to biti konačno rješenje, da ih više neće dirati. Slagali su, naravno. Logor je potrajao nekoliko mjeseci, a onda su te ljude, skupljene iz Osijeka i okolice, poslali u nepovrat po drugim logorima, sve do Auschwitza.

U akciji slanja liječnika židovskog porijekla u Bosnu Alfredova supruga s djecom u proljeće 1942. odlazi u Bosnu kao dio obitelji liječnika Ota, Alfredova brata, koji je ondje sa svojom suprugom bio već od jeseni 1941. Zamisao zagrebačkog liječnika Miroslava Schlesingera**** da se spasi židovske liječnike, koji su već ostali bez posla i bili na putu deportacija u logore, tako da budu poslani u Bosnu zbog potreba liječenja endemskog sifilisa, koji je svako malo prelazio u epidemijske razmjere, vlastima "pristojne države" iznio je dr. Ante Vuletić*****, poslije dobitnik pri-

* Titula zavičajnika stjecala se upisom u Knjigu zavičajnika grada Osijeka koja se vodi od 1882. godine.

** Mosin Klein (Mosé Klajn) (Zagreb, 1867. – Auschwitz, 1942), odvjetnik i pravni pisac. Dugi niz godina imao je odvjetničku pisarnicu u Osijeku.

*** Sokolska ulica u Osijeku danas je Keršovanijeva, a za NDH bila je Trumbićeva.

**** Liječnik i židovski aktivist (Našice, 1895. – Sutjeska, 1943).

***** Ante Vuletić (Sarajevo, 1899. – Zagreb, 1977) predložio je poglavniku NDH Paveliću da pošalje židovske liječnike u Bosnu. Neki od Pavelićevih ministara bili su protiv te ideje, ali na kraju je odlučeno da 169 liječnika i njihove obitelji trebaju otići u Banju Luku gdje je već postojao Institut za borbu protiv endemskog sifilisa.

znanja Pravednika. Ministar zdravstva Nezavisne Države Hrvatske dr. Ivan Petrić pristao je na prijedlog zbog akutne nestašice liječnika u Bosni, a plan je podržao i poglavnik Ante Pavelić, uz opasku: “Uvijek ih se može i kasnije, kada izliječe bosansko stanovništvo, eliminirati.” U ožujku 1943. situacija se u Bosni pogoršala i za Židove liječnike te mnogi, kako bi se spasili, odlaze u partizane. I Oto je prešao partizanima, preživio je rat, ali je ubrzo potom, 1948, umro od posljedica operacije bruha koja je bila obavljena u partizanskim uvjetima.

Obitelj Fischer sklonila se u ožujku 1943. iz Bosne u Mađarsku. Imali su potvrdu jednoga svećenika da su se preobratali na kršćansku vjeru još u Osijeku, u gradskoj četvrti zvanoj Mađarska Retfala, pa u Mađarskoj nisu morali nositi žutu Davidovu zvijezdu. Ondje su živjeli na jednom od imanja grofa Kochanovszkog, za kojega je radio otac Alfred.

Bježeći 1943. iz Bosne prema Mađarskoj, obitelj Fischer zaustavila se u Slavoniji, u rodnom gradu. U Osijeku je Alfredova supruga Margita stupila u kontakt s Kamilom Firingerom. On je, kao i Alfred, bio odvjetnik, pa su se obitelji poznavale. Jednoga od tih dana, negdje oko dva popodne, pošli su s Firingerom put osječkog mosta preko Drave. Njegova je obitelj prijeko imala neke posjede na osnovi kojih je imao njemačku propusnicu. Bilo je rano proljeće, konac ožujka, vedro, ali malo prohladno, evocira taj događaj Darko. Ondje je bila postavljena stražarnica s vojnicima koji su kontrolirali granični prijelaz. Preko Drave tada je već bila Mađarska. Uz Dravu, u Donjem gradu, istočnom dijelu grada, bila je ograda od dasaka i moralo se hodati pognut jer su Mađari s druge obale iz obijesti znali pucati po ljudima. No, odmah uz obalu, nedaleko od mosta, imali su pojedini Osječani vikend-kuće s vrtovima u kojima su uzgajali povrće. To se naselje zvalo Kiš-Darda, po hrvatski – Mala Darda. Firinger je otišao do stražarnice i ondje sa stražarima kroz otvoren prozor nešto razgovarao, dao im je neki paketić i cigarete. U smrtnom strahu, Fischerovi su pet-šest koraka dalje stajali i čekali. Bilo je to biti ili ne biti, živjeti ili umrijeti u nekom od logora. Ako ih otkriju, stradat će ne samo oni nego i Firinger, to se znalo. “Mi kao djeca tada i nismo bili svjesni što se događa i koliko je to opasno”, sjeća se Darko, no kada im je mati rekla da samo šute i ništa ne govore, shvatili su da je nešto ozbiljno u pitanju i strah je rastao. Ako ih stražari ipak nešto pitaju, moraju reći da im je Firinger otac, naglasila je mati. No Firinger je dobro obavio posao. Nakon kraćeg razgovora dao im je rukom znak neka priđu, stražari su ih propustili bez zapitkivanja. Firinger ih je odveo do jedne od tih kućica. “Dok smo prelazili most, majka je rekla – ‘Pogledajte, djeco, Dravu, možda je više nikada nećete vidjeti’”, zapamtio je Darko. U toj kućici proveli su preostali dio dana i tijekom noći otišli put Darde, a potom vlakom prema unutrašnjosti Mađarske, na neko od

* Esther Gitman: “Hrvati su spasili tisuće Židova, a Stepinac je svetac” (<https://www.vecernji.hr/vijesti/esther-gitman-hrvati-su-spasili-tisuće-zidova-a-stepinac-je-svetac-257378>).

imanja grofa Kochanovszkog. Firinger se u kući kratko zadržao u razgovoru s Margitom i potom se vratio u grad.

Kada su 1944. Nijemci zaposjeli Mađarsku, situacija se za Židove i ondje pogoršala, a zbog jednoga seljaka s imanja koji ih je mrzio i prokazao morali su bježati po Mađarskoj. Došli su u Budimpeštu, misleći da će se u velikom gradu lakše sakriti. Skrivali su se na raznim mjestima, osobito noću, kada su često mijenjali stanove, sobe i skrovišta.

Rusi su u Mađarsku ušli već 1944, a u istočni dio Budimpešte 18. siječnja 1945. Koncem travnja 1945. organizirali su konvoj za Jugoslaviju. Teretnim vlakom putovali su Fischerovi od Budimpešte do Kikinde. Put je bio dug. Imali su nekakve deke na kojima su spavali u vagonu. Vlak se često zaustavljao i jedan je dječak bakrene kose svaki put istrčavao iz vlaka u obližnje grmlje. Potom, kada je vlak uz zvižduke lokomotive kretao, on bi još spuštenih hlača trčao za njim. "Nama djeci to je bilo smiješno i navijali smo hoće li stići ili će ostati, zabavljali smo se i smijali se tome. Možda je imao samo probavnih problema, a možda i dizenteriju, od koje su po raznim logorima umrle tisuće ljudi", prisjeća se Darko. Ondje, u Kikindi, čekali su da Osijek bude oslobođen. Potom su, nakon 15. travnja – Osijek je od fašista oslobođen dan ranije* – na razne načine, a dijelom i pješice, nakon četiri-pet dana stigli u Osijek.** U njihovoj kući boravili su Josip i Zdenka Fančović, njihovi dalji rođaci, te su konačno odahnuli i počeli živjeti bez straha da će ih netko na ulici ubiti. U odnosu na ono što su do tada proživjeli, u Osijeku im je bilo divno, istina, nije bilo hrane ni ogrjeva, ali to su bile samo beznačajne sitnice. Mama Margita bila je profesorica u gimnaziji. Sestra Lelja i Darko završili su škole. Darko je studirao u Zagrebu, ali se vratio u Osijek, radio u "Saponiji" i poslije kao profesor na Elektrotehničkom fakultetu, po čemu ga znaju brojni Osječani.

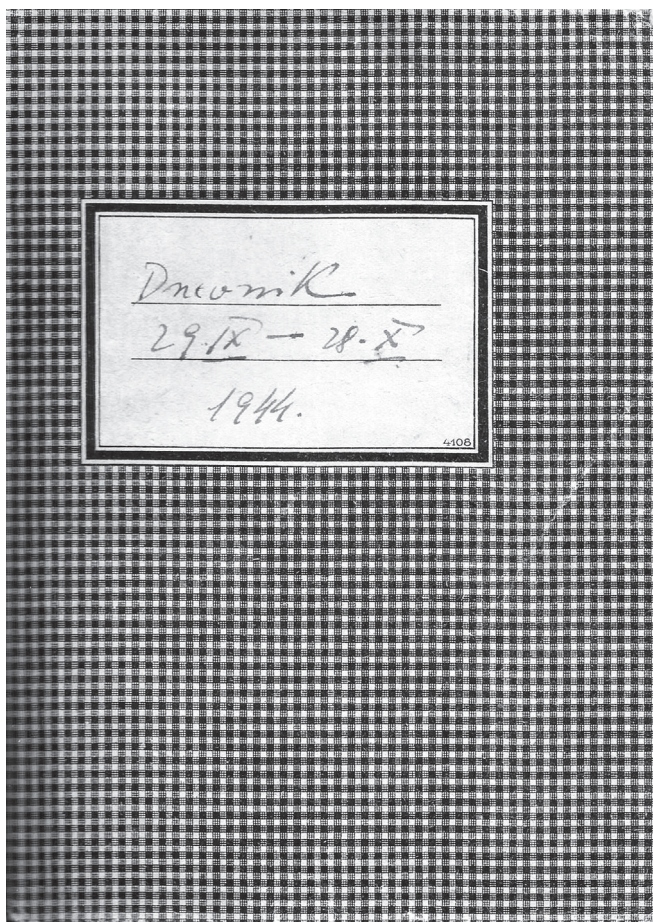
* * *

Prijepis dnevnika do nas je došao zahvaljujući Darku Fischeru, od koga smo saznali i detalje obiteljske povijesti. Prijepis je načinila njegova nećakinja Dubravka Jakić, kći njegove sestre Lelje. Originalne bilježnice s Alfredovim rukopisom slijedom okolnosti u međuvremenu su nestale. No imamo nekoliko fotografija dnevnika.

Prilikom prijepisa i pripreme rukopisa za objavljivanje zadržani su izrazi koji su se u ono vrijeme koristili. Naime, jezik kao živ organizam u sinkroniji opisuje

* Tri dana, od 11. do 14. travnja 1945. godine trajale su borbe za oslobođenje Osijeka od fašističke okupacije, a završile su ulaskom partizana u grad. Pritom grad nije izravno napadan, ali su na prilazima vođene teške borbe.

** S njima se u Osijek vratila i baka Emilija Fischer rođ. Bihaly, majka Alfreda Fischera, koja se također sklonila iz Osijeka i bila s njima u Budimpešti.

Korice bilježnice dnevnika od 29. rujna do 28. listopada 1944.

život koji nas okružuje. Bilježi i imenuje pojmove, stvari, pojave, stanja i događaje te na taj način sam postaje svjedok povijesti.

Neke riječi (osobito one na mađarskom jeziku) nečitke su pa je uz njih, ili umjesto njih, stavljen upitnik u uglatim zagradama [?]. Ponegdje je u uglatim zagradama napisana [riječ] koju prepisivačica nije mogla odgonetnuti, ali se može pretpostaviti da bi na tom mjestu mogla (ili trebala) biti upravo ona. Trotočjem u uglatim zagradama, [...], označeni su nešto duži dijelovi dnevnika čiji se sadržaj nije mogao odgonetnuti. Kako bismo ostali što vjerniji izvorniku, intervencije u jezik i pravopis dnevnika minimalne su. Dnevnik je opremljen nužnim pratećim sadržajima, objašnjenjima i kontekstom određenih događaja koje autor spominje te manjim brojem fotografija.

Tekst dnevnika koji slijedi bio je zapisan u tri male crne bilježnice (od 29. IX. 1944. do 28. X. 1944.; od 28. X. 1944. do 21. XI. 1944. i od 21. XI. 1944. do 16. XII

1944). Bilježnice su se sačuvale u “skrovištu” u koje ih je Alfred, kako zapisuje u srijedu 1. XI, pohranjivao. “Skrovište” su bile opruge fotelje u kojoj je Alfred sjedio dok je pisao, gdje ih je našla supruga Margita i sačuvala. Zadnja bilježnica, ona od 17. XII. 1944. do 8. I. 1945, vjerojatno je bila na stolu kad su “nyilasi” upali u pansion* i odveli Alfreda u smrt te je tom prilikom, pretpostavljamo, nestala. Raniji dnevnik, koje je pisao za svoga boravka u Budimpešti, bili su spremljeni negdje “na sigurnom” i nisu pronađeni nakon Alfredove smrti. U tekstu Alfred navodi da ih je pohranio kod Jozsija (grofa Kochanovszkog). Alfred spominje i dnevnik koji je pisao početkom rata, ali ga je u strahu nakon jedne racije uništio te smo time, vjerojatno, izgubili vrijedno svjedočanstvo o zbivanjima u Osijeku.

Alfred objašnjava zašto piše dnevnik, a činio je to večerima, u smiraj još jednog dana koji je dočekaao živ, sjedio je zaogrnut dekom u hladnoj sobi: htio je jednoga dana, kada sve to prođe, napisati nešto o tom vremenu i ljudima, pa mu je dnevnik trebao biti tek podsjetnik na događaje i razmišljanja. No napisao je čudesan tekst o agoniji velike europske metropole u Drugome svjetskom ratu, o svijetu i ljudima, potresno svjedočanstvo o zlu i ljudskoj dobroti.

* * *

Zahvalu za pomoć u pripremi knjige upućujem: Darku Fischeru, Branku Šömenu, Zdravku Zimi, Mariju Stipančeviću, Ziti Jukić, Vesni Božić Drljača, Ivani Čurik, Silviji Lučevnjak, Grguru Marku Ivankoviću, Antonu Glasnoviću, Vlatki Lemić, Siposu Andrásu, Nikoli Matijeviću, Líviji Keteš, Jánosu Sándoru Fuziku, Krešimiru Rezi, Darku Pušetiću, Ireni Galić Bešker, Anti Grubišiću, Josipu Panduriću i izdavačkoj kući Disput.

Siniša Bjedov

* Pansion u kojemu je Alfred imao sobu bio je u blizini mađarskog parlamenta na Dunavu (Pešta).

JOŠ NEKOLIKO DANA

Petak, 29. IX 1944 Uvodnici današnjih listova imaju naslov: “*Öt hold*”^{*}.

Odnose se na vladinu naredbu po kojoj vojnik, koji je uništio neprijateljski tenk, dobiva za nagradu pet jutara zemlje; a ako je pri tome poginuo dobivaju njegovi nasljednici 10 jutara. Kako li je glasio vic o ona dva poljska Židova, što su šetala na obali Dunava i pročitala napis: “Za spasavanje utopljenika – 1 kruna”?

* Mađ. – pet jutara.

** Gabrijele grofica Pejačević, rođena 4. siječnja 1894. u Osijeku, kći Teodora grofa Pejačevića i Elizabete rođ. Vay de Vaya. Udana prvi put u Budimpešti 1912. za Leopolda/Lipóta grofa Edelsheim-Gyulaija, imaju djecu Evu, Mariju i Ilonu (potonja se 1940. udala za Istvána Horthyja, sina tadašnjeg predsjednika mađarske države Miklósa Horthyja). Drugi put udana u Janovicama (Češka) 1920. za Józsefa Kochanovszkog, imaju kćer Henriette. Zbog te druge udaje obitelj Pejačević Gabrijele je razbaštinila. Tu je oporuku Alfred Fischer na sudu pobio. Umrla je 7. siječnja 1977. u Veveyu (Švicarska).

Alfred imena uglavnom piše skraćenicama kako u slučaju zapljene dnevnika ne bi nikoga odao ili doveo u opasnost.

*** Imanje grofa Kochanovszkog na kojemu je boravila obitelj Alfreda Fischera, blizu Szolnoka.

**** Voditeljica imanja u Cserepesu.

***** Suradnici J. Kochanovszkog na njegovu imanju, od kojih Alfred češće spominje Bertija, ali do osnovnih biografskih podataka o njemu, nažalost, nismo uspjeli doći.

G.** nam je prije nekoliko dana poklonila 7 (sedam) pilećih jaja i 20 deka masti. Slijedećeg dana: “No sada ćete se moći oporaviti, ne ćete više gladovati, dala sam vašoj ženi 7...”

Farkas iz Cserepesa*** pita: Što da bude za blagdan obzirom na događaje, koji svakog časa mogu nastupiti. Prije podne konferencija: Ilona****, Berti, Zitan, Zdenko****. Zaključak: da se sve ostavi na mjestu. Ja: “Pokazati lojalnost prema novom, a ne prema starom režimu.” Berti si uobražava da će iskonstruirati pravi naslov za naknadu štete na račun reparacija obzirom na 1 Čehoslovaka, 2 Amerikanca i 1 Švajcarca. Očito si zamišlja prvim

zadatkom novog poretka otšteti prikraćene kapitaliste do zadnje pare – *damnum emergens* i *lucrum cessans*.^{*} Po mom mišljenju: 1) Reparacija ne će biti tako velika, da bi mogla svu (pravno iskonstruiranu) štetu nadoknaditi (radi *ultra posse nemo debetur*^{**} i teškoće u finansijsko tehničkom rješenju internac. plaćanja). 2) Bit će utvrđen redoslijed (analogno kao u stečaju), kojim potraživanja dolaze do namirenja. Svakako će vraćanje kućice s najnužnijim uređajem, par jutra zemlje s potrebnim inventarom i sjemenom imati prvenstvo pred *restitutio in integrum*^{***} kapitalista koji su izgubili dio svog imetka. Židovi, koji budu preživjeli ovu kataklizmu, strahovito će pogriješiti, budu li smatrali, da im mučeništvo onih drugih, koji su poginuli, daje stalni naslov za produženje i povećanje i onako nerazmjernog utjecaja u privrednom i uopće društvenom životu. Prilagoditi se drugima, asimilirati se, nestati u asimilaciji, inače će se igra ponoviti!

Bertija tjera nestrpljiva, gotovo djetinjasto naivna taština, da već sada otkrije “amerikansku konstrukciju”. Htio ju je saopćiti Farkasu. Zoltan – čovjek bez vlastitog mišljenja – odmah sekundira. Moj veto, potpomognut od Zdenka, odgađa stvar *ad calendas*^{****}.

Jozsi^{*****} – kao i ranije – ne prima *ad notam*^{*****} ono, što mu je neugodno. U Lelle-u^{*****} je (Zdenko referira) mir, i on ne nalazi za shodno, da se odanle makne. I tako, dok se ranije nije smjelo prodati jedno janje bez ponovljenih konferencija i njegove privole, sada se bez njega stvaraju odluke, o kojima ovisi propast ili spasenje čitavog imetka. Citat o poslovnoj neprikladnosti mađ. plemića u mom malom dnevniku (str. 32) kako pogađa stvar!

Razočaranje, jer se u kraju, u kom je Podgora, nisu odigrali događaji, o kojima je jučer bila riječ.^{*****} Njihovo političko značenje bilo bi veće nego vojničko, a za mene važno, obzirom na perspektivu budućnosti.

Subota, 30. IX Sa mnogo drugih izbjeglica iz istočnih krajeva stigla je u Bp.^{*****} grofica T., te zasebe i 8 članova svoje obitelji traži stan. Jasam joj danas u tome pomogao. Bilo je govora o eventualnoj prijavi pod drugim imenom. *Tempora mutantur!*^{*****} Pa i Jozsi sad ne samo vraća vrijednote, koje je bio uzeo na čuvanje, nego pomišlja na to, da vlastite pohrani kod bivših – u pohranu – davalaca.

* Lat. – pretrpljena šteta i izmakla dobit.

** Lat. – nitko nije obavezan učiniti nemoguće.

*** Lat. – obnova, vraćanje u prvobitno stanje.

**** Lat. – mjesecima, odnosno nikada.

***** József Kochanovszky.

***** Lat. – na znanje.

***** Imanje grofa Kochanovszkog.

***** Vjerojatno se radi o planovima za iskrcavanje Saveznika na jadransku obalu.

***** Budimpeštu.

***** Lat. – vremena se mijenjaju!

Berti si razbija glavu i već je davno odložio zvijezdu* na osnovu odluke Namjesnika**. Poslije toga je pribavio švedsko državljanstvo.*** (“Gospodine stražaru, zar još nikada u životu niste vidjeli Šveđanina?”) Da li da se kod Keokha**** prijavi kao strani državljanin, da si na ovom osnovu ishodi nenošenje zvijezde? Tehnički je neprovedivo prišiti minus-zvijezdu! Ali da ono o žičanoj željeznici sa 4 rezervne žice ne bi prepustio drugome, koji lebdi nad ponorom i nema da se uhvati za što drugo. Mislim, da je zato 1942. propao Óbecse*****, a prije nekoliko mjeseci nije bilo spasa Rikardu i Pauli. A tek danas (čuvši da ja od Keokha ništa više ne očekujem ni ne tražim) priznao mi je, kakove izvrsne veze ima k šefu ovog nadležstva i kako ih je upotrijebio za sondiranje terena u životnom pitanju: Šveđanin ili Norvežanin?

Uostalom me Keokh poziva za 11. X. Rok je dugačak, može se pretpostaviti, dok je pozivalac pitom i da poziv nije opasan.

Iz susjedstva slušam: “Zavaró repülés elment.”***** Bombardiranje i zvijezde izlaze ovdje posljednjih dana iz mode. U vezi s prvom činjenicom ovdje se stalno održavaju verzije o pregovorima za primirje. Zvijezde pak su jedini artikl, čija cijena pada. Svima ostalima, osobito zlatu i živežu, fantastički raste. Peštanci, koji nisu izgubili humor, vele, da se, otkada je Fekete povjerenik za aprovizaciju, može sve dobiti samo na crnoj pijaci.*****

Nedjelja, 1. X Postoje još dva tumačenja za nebombardiranje kroz zadnjih desetak dana: 1) čisto vojničko: prošla serija izvršena prema ranije utvrđenom planu, za-

* Žutu Davidovu zvijezdu.

** Mikós Horthy (1868–1957), admiral, regent, šef mađarske države koja se u Drugom svjetskom ratu pod njegovim vodstvom svrstala na stranu Njemačke i Italije te sudjelovala u zaposjedanju dijelova Kraljevine Jugoslavije (anektirala je Bačku, Baranju, Prekmurje i Međimurje) i u invaziji Njemačke na Sovjetski Savez.

*** Zahvaljujući Raoulu Gustafu Wallenbergu (1912–1945), posebnom švedskom izaslaniku u Budimpešti, koji je spasio velik broj Židova (govori se o sto tisuća ljudi) tako što ih je primao pod švedsku zaštitu i prebacivao na sigurno.

**** KEOKH – Nacionalno središnje tijelo za kontrolu stranaca u Budimpešti.

***** Bečež (Stari Bečež), grad u Srbiji gdje je Kochanovszky vjerojatno imao imanje.

***** Mađ. – “Uznemirujući let je otišao.”

***** Fekete (mađ.) – crni.

***** Mađ., igra riječi – “Jer nije V. (Pet je jer ne djeluje)”.

vršena. Slijedeća će serija započeti, pošto se utvrde rezultati ranije i izradi nov plan prema utvrđenim potrebama. 2) “Mio Tin”. Tajanstvene riječi u sklopu instrukcija, koje za vrijeme napadaja daje Bp. I pa ili same svojom misterioznom moći ruše neprijateljske avijone ili daju znak za puštanje smrtonosnih zraka, koje demagnetiziraju motore pa se aeroplani ruše kao muhe. Ovo tumačenje (poput bezbroja sličnih stvari, na pr. japanskih lovaca i tajnih emisionih stanica u džepu od prsluka debrecenskog Židova) imade najviše pristalica u širokim slojevima mađ. naroda i u njemu održava nesalomljivu vjeru u pobjedu. (To nije novo oružje V, koje se tako zove “Mert nem V. (Öt egy azért, mert nem hat)”*****.)

2) pri čemu bih ipak pretežni dio svoje energije
vremena trošio za opći korisni rad.

Kao što smo i nepokolebljivo u svojim planovima
istaknuli: 1) Karijera u zemlji, koja jedinec
matram svojom inovacijom, ostajući odnosa
prijateljski svrhaniji asimilatorski stav
otklanjajući 2) do ruke otvaranje umidat drugih
rada kao što (Tuzi u vezi: promjena preuzma
a ne ni ranija promjena vjere). 2) Nesklonost
moderizacija starog zanimanja, naravno kao
redstva za sticanje novaca, što više novaca. Ako
pak, onda promišljeno za pomaganje svim onima,
koji su ^(svoje bližje, egzistencijne, imatke, zdravlje, živice) gubili usljed nepostojanja posteljnih godina, te
big očuvanja materijalne neovisnosti, kraj to
biti misli i akcija prema uo kojice režim
Stavljanje na dispoziciju svake režimne,
koji bude u zemlji, ako postioa prava čovjeka
i obara na socijalnu strukturu i ekonomski
poredak, po nako privremeno ne bi bio olakša
kretski. 4) Čeka se aktivnom suradnjom
u javnim poslovima, ako više bude dužnost

Zadnjih dana nalazim se opet u takovom stanju savršene bezbrižne smirenosti, kao da je već sve gotovo, kao da je već sigurno, da sam prebrodio. U ove 3 i ½ godine (danas je točno toliko od dana, kad sam primio mobilizac. poziv) puno puta je, zahvaljujući mom optimizmu, mene zahvaćao ovakav osjećaj, pa da me onda iznenadni događaji zbace “sa konja”, u najbeznađniji očaj. Hoće li se opet to ponoviti?

Činjenica je, da se ja u mislima uopće više ne bavim temom: kako li ću isplivati, već sve više uzimaju maha ne samo puste fantazije o skorim budućim danima poslije oslobođenja, nego i ozbiljna hladna razmišljanja o tome, kako ću udesiti svoj novi život. Jednadžba je to sa puno nepoznanica (razvoj političkih odnosa i vojničkih operacija kod saveznika itd.), jošte komplikovana mojim ličnim teškoćama, u koje sam se bacio ili zapleo u obiteljskom životu.

Kao stalno i nepokolebivo u svojim planovima utvrđujem: 1) Vraćanje u zemlju, koju jedinu smatram svojom domovinom, ostajući odnosno pojačavajući svoj raniji asimilatorski stav i otklanjajući židovsko odvajanje unutar drugih naroda kao štetno (time u vezi: promjena prezimena uz već ranije promjenu vjere). 2) Nesklonost produživanja starog zanimanja, naročito kao sredstva za sticanje novaca, što više novaca. Ako ipak, onda prvenstveno za pomaganje svim onima, koji su gubili uslijed događaja posljednjih godina (svoje bližnje, egzistenciju, imetak, zdravlje, živce); te zbog očuvanja materijalne neovisnosti i kroz to slobode misli i akcija prema ma kojem režimu pri čemu bih ipak pretežni dio svoje energije i vremena trošio za opće korisni rad. [3]) Stavljanje na dispoziciju svakom režimu, koji bude u zemlji, ako poštiva prava čovjekova (vidi moju raspravu) bez obzira na socijalnu strukturu i ekonomski poredak, pa iako privremeno ne bi bio demokratski. 4) Želja za aktivnom suradnjom u javnim poslovima, ako režim bude demokratski, za što držim da su kod mene dane pretpostavke (jurističko – i javno pravno – i nac. ekon. znanje, znanje 5 jezika, politička pouzdanost i – obzirom na moj nemar za materijalna dobra ovog svijeta – vjerojatna nekoruptivnost *à la Robespierre*’).

Smatram, da je moj dijalog o “Stjepanu Radiću” vrlo dobar i da bi mi on mogao utrti prelaze novoj karijeri. Prema mojem sadašnjem rasuđivanju on je toliko dobar, koliko je rasprava o vječnom miru loša. Koliko god još i danas uživam u nemilosrdnom udaru koji sam u teoriji o nezasitnoj gramzivosti plutokrata podijelio nekim svojim prijateljima (naglašujući na osnovu stečenog iskustva, da su u tom pogledu “arijci” vrlo “gelehrig”^{**} učenici Židova). Koliko god i danas smatram ispravnom temeljnu misao o vječnom miru na osnovu preponderantne snage jedne države ili grupe država, ipak su neki dijelovi upravo metternichovski* reakcio-

narni u zabacivanju ideje revolucije i grčevitom prijanjanju uz *status quo*, a reakcionaran je i ekonomski poredak, koji se tamo brani. Primitivno je

* Vjernost revolucionarnim idealima te odbijanje unosnih položaja i počasti pribavili su Robespierreu nadimak *Nepotkupljivi*.

** Njem. – poslušan; koji brzo uči.

također svođenje svakog rata na čisto ekonomski motiv. U svoju obranu pak moram navesti, da ja i nijesam imao pred očima ratove uopće, nego sadašnji (ili točnije 30 godišnji rat, koji je započeo 1914.) i da sam s čitavom teorijom želio da na nesumnjiv način utvrdim tko se ima smatrati krivcem ovog rata. Iz razumljivih razloga nijesam to mogao ni smio izraziti.

Ponedjeljak, 2. X U gradu se šire glasine o puču desničara** uz pomoć okupatorskih sila, koji je jučer ili prekjučer očekivan (pokušan? suzbijen? odbijen?). To da je u vezi sa mirovnim pregovorima***, koje da vodi sadašnji režim. U gradu nisam opazio ništa napadno.

U 16.15 navečer bilježim, da se u mojim privatnim odnosima danas desilo nešto bez *precedensa*****, pa se već počinjem zabrinjavati ma da je moguće i sasvim “harmlos”***** tumačenje. Ne mogu prethodno da činim ništa drugo nego da čekam.

U mojim bilješkama (iz konca 1942. god.) o poslijeratnim problemima ima nacrt jedne južnoslavenske savezne države. Sada sam sklon misliti, da bi bolje rješenje bilo jedna šira federacija, koja bi obuhvaćala slijedeće države: 1.) Sloveniju, 2.) Hrvatsku – Slavoniju – Dalmaciju, 3.) Srpsku Vojvodinu (sa korekturom sjeverne granice *in peius******), 4.) Bosnu i Hercegovinu, 5.) Srbiju, 6.) Crnu Goru, 7.) Makedoniju, 8.) Bugarsku, 9.) Albaniju i 10.) Grčku. Time bi doduše bio napušten čisto etnički princip, ali vidim slijedeće prednosti:

- 1) Eliminiran problem Makedonije, sporne između Srbije, Bugarske i Grčke.
- 2) Riješen problem Albanije, koja – ako ostane samostalna – opet privlači talijanski imperijalizam na istočnu obalu Jadrana.
- 3) Riješen problem izlaza na more za istočni dio jugoslovenske grupe (Solun i Dedeagač).

4) Stvorena prilično velika ekonomska jedinica (cca 30 000 000 ljudi), od koje se može očekivati bolji prosperitet i viši životni standard nego kod malih državnica.

5) Stvorena dobro omeđena strateška jedinica, koja bi (pri ekonomskom napretku i unutrašnjoj slozi) mogla osigurati zemlji stvarnu suverenost, dok male državnice imaju samo prividnu suverenost, te su u stvari igračke Velikih Sila. Zemlja bi svuda okolo imala prvorazredne prirodne

* Asocijacija na Clemensa Metternicha (1773–1859), austrijskog političara koji je za svoga vladanja u austrougarskim zemljama uveo sustav policijske cenzure i ugnjetavanja.

** Anticipira dolazak na vlast Strelastih križeva, “nyilasa”, mađarskih fašista, što se dogodilo 15. listopada 1944.

*** Kad je Horthy u listopadu 1944. pokušao sklopiti mir sa Saveznicima, Nijemci su ga natjerali da podnese ostavku, uhitali ga i umjesto njega za predsjednika vlade postavili Ferencu Szálasiya.

**** Lat. – presedana.

***** Njem. – bezopasno.

***** Lat. – nagore.

granice osim Vojvodine (kanal Dunav – Tisa?): Dravu, Dunav, mora sa bezbrojnim otocima, Alpe.

6) Ako bi poslije rata postojala unutrašnja složnost i sklonost ovakvom rješenju, držim da bi se i prema vani moglo izvoštiti tako dugo, dok Anglo-Saksonci sa ogromnom vojskom na kontinentu mogu da budu protuteža balkanskim aspiracijama Rusije, momentano nešto oslabljene u rezervi ljudstva i materijala. I dok je Jugoslavija bez Grčke za Vel. Britaniju samo od drugorazrednog značaja, predstavljala bi predložena konstrukcija faktor od najveće važnosti. Ova bi se situacija morala iskoristiti* da se stvori država, koja bi kulturno, socijalno i ekonomski mogla biti orijentirana više prema Rusiji, dok bi strateški čuvala poziciju Vel. Britanije na Mediteranu. Kasnije, ojačavši privredno i vojnički, mogla bi čuvati samostalnost i slobodu akcije, bazirajući to upravo na suprotnosti interesa ovih dviju velikih sila, odnosno eliminišući kao neutralni treći ovu “suprotnost iz nepovjerenja”. (Slična uloga kakvu igra Turska kao čuvar morskih tjesnaca.) Vodeći računa o taštini naroda u pogledu imena i glavnog grada, pomišljao sam na to, da se država okrsti “Ilirija”, a da joj glavni grad bude – Dubrovnik...

(10.00 h) Bilješka u 6.15 je bezpredmetna. Sam čin međutim te reakcija i protureakcija kanda dokazuje, da se temperatura obostrano spušta, približava ništici.

Ovo je treći dnevnik, koji pišem, otkad je buknuo (II svjetski) rat. Prvi sam pisao u prvim mjesecima 1941., baveći se uglavnom kritikama nacizma, uzrocima rata, krivicom za rat, odnosom prema Rusiji, izgledima za pobjedu. Zadnju rečenicu sam upisao 1. IV 1941., a glasila je otprilike: “Ovoga sam časa primio mobilizacioni poziv.” Dnevnik sam skupa sa svim svojim ostalim rukopisima uništio prvih dana ustaške vladavine. Drugi sam dnevnik pisao u proljeće 1942., a prekinuo onog dana, kad me je uhvatila *razzia* na obali Dunava. U strahu, da će protiv mene biti

* Na ovome mjestu Alfred Fischer naknadno je, običnom olovkom, napisao fusnotu sadržaja “B. K. I str. 20”, upućujući na svoje “Bilješke iz knjiga”, odnosno na posebnu bilježnicu u koju je upisivao navode iz knjiga koje je pročitao i za koje je smatrao da bi mu mogli poslužiti u kasnijim raspravama. Tu svoju navadu spominje u zapisu od subote 14. X. (vidi ovdje str. 47) Nažalost, ni bilježnica sa takvim njegovim bilješkama nije pronađena.

Takvih je autorovih fusnota u ovom dnevniku još petnaestak, no zbog njihove male informativne vrijednosti većinu smo izostavili.

** Józsiu, grofu Kochanovszkom.

*** Lat. – Neka imaju svoju sudbinu.

pokrenut postupak i pred eventualnom premetačinom, dao sam ga u pohranu prijatelju J.** zajedno s ostalim budimpeštanskim rukopisima. Momentano je čitav ovaj *dossier* negdje zametnut, pa je pitanje, hoće li se još ikad naći. Kakva li sudbina čeka ovaj dnevnik? *Habeant sua fata**** ...

Utorak, 3. X Danas se šire slijedeće verzije: sadašnja vlada je već sklopila primirje sa Saveznicima, po kojem Nijemci imaju ostaviti zemlju u roku od 8 dana; da su ratne industrije

obustavile posao; da je sav civilni (osobni i teretni) željeznički promet obustavljen; da je u Sopronu^{*} obrazovana desničarska protuvlada.

Počele su padati jesenje kiše, i život ovdje polako postaje nesnosan. U sobama (bez prozora, jednostrukim ili polupanim prozorima) zima, o loženju naravno ni govora. Hrana sve lošija. Kretanje na ulici otežčano, tramvaji ili ne idu ili ljudi vise na stepenicama, na odbojnicima, zamračenje. Sada bi nam još trebali novi napadaji iz zraka... A k tome još ovaj moj život s dva doma, dakle bez ijednog, čeznući uvijek za onim, u kom nisam...

Pokušat ću sastaviti argumente, koji govore u prilog balkanske federativne države. Treba ispitati njezine prednosti pred I) samostalnim državicama, II) grupacijom u manje jedinice, III) drugačijom grupacijom.

I) Samostalne državice sa stanovništvom od 1-5 milijuna bile bi premalene, a da bi uživale stvarnu nezavisnost. Povijest posljednjih 140 godina, od Karađorđeva ustanka** ovamo pokazuje, da su ove državice plaćale ogroman danak u krvi za svoje oslobođenje i održanje svoje slobode, a da su pri tome rijetko bile više nego pješaci, žrtvovani u šahovskoj igri velikih sila. Mnogo su krvi prolijevali i u međusobnoj borbi zbog prijepornih teritorija i iz drugih razloga (naročito Srbi – Bugari, Srbi – Hrvati). Tvrdim da su nabrojene državice kao samostalne nesposobne za život. Teškoće čini heterogeni grčki i albanski elemenat u ovoj inače slavenskoj konstrukciji. No, držim da Grke približava Srbima i Bugarima: razvoj pod istovjetnom bizantskom kulturom kroz stoljeća, zatim zajednička podložnost Turskoj kroz dalja stoljeća, zatim paralelna borba za oslobođenje počam od početka XIX vijeka, i konačno ista istočno-pravoslavna vjera, a sa svim ostalim članovima saveza: od prilike jednak stepen kulture, civilizacije te državotvornog-političkog umijeća. Što se pak Albanaca tiče, oni su sami u tolikoj mjeri nesposobni za život, da se imaju odlučiti ili za pristup ovakvoj federaciji, ili za to, da budu italijanska kolonija.

II) Stara grupacija (Jugoslavija-Bugarska, Grčka, Albanija) pokazala se kod prve kušnje tako slaba, da je časom bila otpisana.

III) Dolazi u obzir grupacija Istok-Zapad – prema historičkim kulturnim sferama i religiji. Na zapadu katolička dunavska federacija, u koju bi ulazili katolički dijelovi Njemačke, Česi, Slovaci, Mađari, Hrvati i Slovenci, dakle od prilike povampirena Austro-Ug. Monarhija. Moguće da bi ovakva država bila ekonomski snažna i sa stvarnom snagom velevlasti. No smatram je neostvarivom obzirom na nacionalističke tendencije naroda, koje bi je sastavljale te obzirom na činjenicu, da bi dio Njemačke, koji bi ostao izvan ove države vršio atrakcionu snagu

* Gradić u zapadnom dijelu Mađarske.

** Prvi srpski ustanak protiv Osmanlija 1804. godine.

na nju te bi prije ili poslije došlo do prisajedinjenja, a u najmanju ruku bi si prije ili poslije njemački dijelovi države osigurali supremaciju, kako je to bilo i kod A-U monarhije. Sigurno je, da bi slavenski narodi, a pogotovo Hrvati bili potisnuti na rang drugorazrednih građana. Osim toga bi ovakova dunavska federacija bolovala od iste bolesti, od koje je bolovala njezina predšasnica i problem narodnosti, koji bi djelovao [?] odnosno paralelno s iredentizmom odgovarajućih etničkih grupa izvan granica države.

Srijeda, 4. X Verzije, koje sam jučer spomenuo, poprimaju sve konkretnije oblike (spominje se na pr. već ime šefa vlade – Davidov ujak), ali se još ne da utvrditi, što je na stvari istina. – S druge strane u današnjim novinskim izvještajima s ratišta spominju se mjesta: Vršac, Bela Crkva, V. Bečkerek.

Posjetio sam u bolnici Dr. Draskóczy-a*. Na rastanku mi je rekao i ovo: “Ako bi se slučajno ovih dana što desilo, brinite se za moju obitelj!”

Temperatura, spomenuta prekjučer (ne jučer!), danas je opet u porastu.

Što se tiče ustava po meni zamišljene balkanske federacije, skicirao sam ga prije dvije godine (i ovaj nacrt pohranjen je na dobrom mjestu). I nadalje polažem najveću važnost na njegov prvi dio, koji sadrži garanciju ličnih i političkih prava građana. Inače bih (osobito s obzirom na proširenje s Grčkom i Albanijom) išao još malo dalje u proširivanju autonomije odnosno nadležnosti državnica spram saveza. Zajednički poslovi bili bi: inostrana politika i jedinstvena carinska tarifa (naravno uz isključenje carinskih prepona između državnica); državna banka (uz garanciju davanja kredita prema omjeru “ekonomskog ključa” (vidi niže); vojske bi bile zajedničke i posebne (“domobranstvo”). Zajednička vojska bi bila milicija, od koje bi bili sastavljeni oni rodovi oružja, za koje je sadašnji rat pokazao, da im pripada prvenstvena važnost, a potrebno je stručno znanje (vazduhoplovstvo, tenkovske jedinice, mornarica, tehničke trupe). Domobranstva bi bila organizovana na osnovu opće vojne obaveze, iz njega bi bili sastavljeni ostali rodovi oružja, napose pješadija, konjica, artiljerija; domobranici bi služili kadrovski rok i bili bi pozvani na vježbu u granicama svoje državnice. Porezni sistem: porez raspisuje i ubire državnica (ne savez). Potrebe saveznog proračuna pokrivaju se iz doprinosa državnica. Razmjer ovih doprinosa utvrđuje se uvijek na pet godina po “ekonomskom ključu” to jest prema stručnjački ustanovljenom omjeru ekonomske snage pojedinih državnica (dakle ni po broju stanovništva, ni po ukupno raspisanim porezima, pa ni po ukupnom prihodu). U osta-

* Dr. Ede Draskóczy (1891-1945), pravnik iz Bečeja.

lim administrativnim granama pripada Savezu samo davanje općih smjernica. Na pr. u saobraćaju plan izgradnje saobraćajne mreže i opći principi pogona; u ekonomiji određivanje temeljnih principa (kapitalizam, socijalizam, agrarni socijalizam, podupiranje agrarnog gospodarstva, industrijalizacija itd.); zatim – u koliko bude “dirigirane” privrede, davanje smjernica, intervencija protiv zloupotreba i zastrañjenja slobodne konkurencije. U pravosuđu: nastojanje za unifikacijom pravosudnih zakona. U unutr. posl.: politička policija te nastojanje i rad oko unifikacije administrativnih zakona. U prosvjeti: briga oko toga da prosvjećivanje naroda u školi i izvan nje bude u duhu demokracije, humaniteta i uvjerenju o korisnosti ove državne tvorevine (inače naučni program određuju državnice).

I. G. pripovijeda da se navodno hvalisao Willy Sp., da je ustrijelio Dr. Ivu H.

Četvrtak, 5. X Način, kako tko razumije i pronosi vijesti, koje je čuo na radiu (razumije se: stanicu “Budapest III”) može služiti kao najpouzdaniji “test” za inteligenciju, ili tačnije za stepen njegove opće zdrave pameti. Nebrojeno puta sam imao prilike da se uvjeravam o pouzdanosti odnosno nepouzdanosti pojedinih informatora kao i o tome, da netačne i iskrvljene vijesti nisu posljedica namjernog neistinitog pripovijedanja, nego nesposobnosti u primanju i ispravnom shvaćanju primljenih vijesti. Da se vijesti ispravno shvate, potrebno je pored dobre orijentacije u predmetu (poznavanje geografije, dotadašnjih događaja, položaja, neki minimum vojničkog znanja itd.) još i bistro razlučivanje prema tome, koja stanica i u kojoj emisiji govori, što je saopćenje činjenica, a što razvodnjeni komentari, što službeni izvještaj, a što propaganda itd. Sjećam se jednog slučaja negdje iz mjeseca jula 1941. Tada je moj radio-informator bila teta M... Jednog se dana sva sjajila od sreće. “Sjajne vijesti, sjajne vijesti”, ponavljala je nekoliko puta i dodala da su Rusi uništili jednu veliku njemačku jedinicu, ali se nikako nije mogla sjetiti naziva te jedinice. Da joj pomognem, upitam: “Jedan puk?” “Ne, veću”. “Brigadu, diviziju?” pitao sam dalje. “Još veću.” “Da nije cijeli armijski korpus?” “Da, da ko..., ko..., sad sam se sjetila: kompaniju!”

Nedovoljna inteligencija, pomanjkanje kritičkog rasuđivanja, “zdrave pameti” kod velikog broja ljudi, koji vijesti slušaju i pronose, plus opća ljudska slabost da čovjek čuje i vjeruje da je čuo ono, što mu je ugodno plus namjerno iskrivljavanje vijesti često iz neke taštine: da se nekom osobito dobrom ili zlom vijesti probudi senzacija, i time svrati pozornost na samoga sebe, samoga sebe postavi u središte interesa plus sumiranje netočnosti pri svakom prelazu od ustiju do ustiju – sve to čini, da se iz dana u dan pronose tolike lažne vijesti, pri čemu prenositelji uvijek tvrde, da vijest potiče iz sasvim pouzdanog izvora. Čini se, da i verzija o sklopljenom primirju spada u ovu kategoriju. Danas je općenito odbijaju kao neistinitu, a oni, koji su jučer bili pretjerano optimistički i pouzdani, odali su se opet pesimizmu i zabrinutosti.

Čujem, da je redarstveni kapetan L. poginuo prigodom zračnog napadaja negdje izvan Bp., kad se nalazio na putovanju. Još neprovjereno. (30. XI: Nije istina! Živ je i zdrav.)*

Petak, 6. X Kao korelat principa nacijske države, koji je osnov određivanju granica pariških mirovnih ugovora**, pojavljuje se zaštita narodnih manjina, koja (s izuzetkom južnotirolskih Nijemaca) dolazi pod međunarodnu zaštitu, o kojoj treba da vodi računa Liga naroda. U načelu svaki narod treba da dobije svoju državu, jer mu je samo u njegovoj vlastitoj kući osiguran kulturni i ekonomski razvoj uz ličnu slobodu i politička prava. No nemoguće je povući takove granice, koje točno odgovaraju etničkim granicama, u prvom redu zbog ispremiješanosti pučanstva. Stoga nužno jedan izvjesni broj pripadnika naroda ostaje i pri najboljem povlačenju granica “izvan svoje kuće”. Kako da se ovim isključenima dade ono, što članu narodne zajednice pripada i što se potpuno dade ostvariti samo u granicama vlastite države, odnosno kako da se njima dade surogat, koji im donekle osigurava ono, što si ostali narod sam osigurava, vršeći vlast u svojoj državi? Manjinskim statutima pod međunarodnom zaštitom. To je bila koncepcija mirotvoraca iz god. 1919., koji su se ovako u pogledu manjinskih pitanja zadovoljavali palijativnim sredstvima, jer su drastičnije mjere – preseljavanje – primjenjivane samo po želji dotičnih pripadnika manjina, a nikada prisilno. Poslijeratne su godine pokazale nedostatnost ovog rješenja manjinskog pitanja. Činjenica postojanja manjine imala je i nadalje sve zle posljedice kao i ranije. S jedne strane manjine su i nadalje bile izložene zapostavljanju, tlačenju, prisilnom asimiliranju itd., a garantirana se zaštita pokazivala manje-više iluzornom (najgore su prošli Hrvati i Slovenci pod Italijom). S druge strane bila je lojalnost manjina neiskrena i hinjena, njihov pogled bio je čeznutljivo uperen prema istovrsnoj braći s onu stranu granice, koja su od svoje strane potpirivala iredentizam, i čas prikryveno čas otvoreno tražila i radila na prisajedinjenju ocijepljenih dijelova. (Najizrazitiji predstavnik ovog iredentizma u ovih 20 godina između dva rata bila je Mađarska, koja se međutim nije zadovoljavala traženjem ocijepljenih Mađara, već je na osnovu svog “historičkog prava” insistirala na uspostavi maksimalnih granica.) Postojanje minoriteta značilo je opet kamen smutnje između susjednih država, i – nakon što je sudetsko pitanje već 1938. dovelo Europu na ivicu rata, ovaj je izbio 1939., a u najmanju ruku su mu povod njemačka manjina u Poljskoj. Zadržati manjine u svojim granicama pokazalo se kobnim za male i osrednje nacije. države, izlažući ih opasnosti da budu napadnute od svojih susjeda, a još kobnijim, kad je rat već bio započeo, pa se vidjelo, kakovu užasnu ulogu su odigrale i odigravaju pri miniranju države, dezorganizovanju narodne obrane, sve to u sporazumu i po planovima, izgrađenima po braći s onu stranu granice, neprijatelja naroda.

* Naknadni zapis.

** Misli na Versajski mirovni ugovor iz 1919.

Turci su u god. 1922. dali primjer jednog drugačijeg radikalnog rješenja manjinskog problema, tjerajući Grke iz Male Azije, a činili su to na način, da se nad tim zgrozio sav kulturni svijet (– ali da se ipak nitko nije umiješao!). A u toku sadašnjega rata, kada su Nijemci počeli preuređivati Europu prema svojim načelima, oni su provodili preseljavanja najvećih razmjera, prenoseći raštrkane i kompaktne narodnosne grupe, desetke, stotine hiljada ljudi iz krajeva, gdje su kroz stoljeća živjeli, u “domovinu”. *Nota bene* oni su to prije svega činili sa Nijemcima (ne sa neprijateljima) – iz Baltikuma, Besarabije, Južnog Tirola itd. – iz čega se vidi, da ova mjera nema karakter deportacije, neke kaznene mjere, s kojom se želi naškoditi ovoj grupi, već se naprotiv radilo pod pretpostavkom, da ovo vraćanje u domovinu služi na korist vraćene grupe i čitavog naroda. U ovu kategoriju naravno ne spadaju druga preseljavanja raznih grupa i u raznim pravcima: radnika sa svih strana svijeta u Njemačku na rad, Židova i drugih nepoćudnih elemenata u istočne krajeve, Nijemaca prema istoku u svrhu kolonizacije itd. Ali sva ova preseljavanja dokazuju da su ovakove “seobe naroda” moguće i tehnički provedive, pa da ne narušavaju u većoj mjeri redovitost državnog života, naročito ne ekonomsku stabilnost i kontinuitet. I sa ove tačke gledišta već se može reći: ako je neka država kadra ovo provesti u času maksimalnog napona svih svojih snaga, koji iziskuje vođenje rata, tim lakše i bez zlih posljedica bi se dalo provesti u miru. Njemački eksperimenat je dokazao, da je preseljavanje manjina bez većih perturbacija tehnički provedivo. I samo s te strane (tehničke provedivosti) mene interesira njemački eksperimenat, ne pak obzirom na njegovu političku i “weltanschaulich” pozadinu, njegove prave ciljeve, način provođenja itd. pa čak ni kao osnov za retoriziju po talionskom načelu.

Činjenica jest, da će pri sklapanju mira poslije ovoga rata opet izbiti pitanje narodnih manjina u svojoj zamašnosti. Vjerojatno se pri određivanju novih granica ne će polagati tolika važnost na etnički princip kao u Parizu (pa ja plediram za jednu širu balkansku saveznu državu namjesto jedne čisto južnoslavenske konstrukcije), ali će svagdje u granicama države pored “Staatsvolka”^{***} (bio ovaj u etničkom smislu homogen ili složen) biti i drugih narodnosti. Kako da se riješi njihovo pitanje? Po mom mišljenju treba manjine razlučiti u tri grupe: prijateljske, neutralne i neprijateljske. Prijateljske su pripadnici saveznika u netom minulom ratu, ukoliko se radi o manjim grupama, a dotični saveznik nema s nama direktne granice (tako da ireidenta ne dolazi u obzir); neprijateljske su pripadnici neprijatelja u prošlom ratu, pretpostavno postojanje zajedničkih granica; ostale su manjine neutralne. Sa stanovišta Jugoslavije spadali bi na pr. u prvu grupu Česi (*sic!*), u drugu Mađari, u treću Rumunji i Židovi. Postupak bi trebao biti slijedeći: neprijateljske manjine imadu ostaviti državu; prijateljske ostaju i dobivaju punu zaštitu u pogledu svog narodnosnog života;

* Njem. – ideološku, svjetonazorsku.

** Njem. – državni narod.

pripadnici neutralnih dobivaju pravo opcije: da se isele ili pak – odrekavši se svakog prava svoje narodne osobnosti – doprinesu sve u cilju što brže potpune asimilacije sa “Staatsvolkom”.

Postupak sa prijateljima ne iziskuje daljeg objašnjavanja. Postupak s neprijateljima opravdava se time, da se iz države moraju ukloniti elementi, koji su se u prošlosti pokazali kao njezini neprijatelji i koji ovako i u budućnosti predstavljaju veliku opasnost za nju. Provođenje preseljenja ima se obaviti – sasvim naravno – tako, da se ne nanosi nikakovo zlo, nikakove patnje. A što se tiče imovine, predlažem slijedeće rješenje: pokretnu imovinu može svatko ponijeti, u koliko (prema ustanovama primirja odn. mirovnog ugovora) ne pripada u korist fonda za reparaciju šteta, nanešenih po neprijatelju našoj zemlji i našim državljanima. Mjesto nekretnne imovine ostavljene našoj zemlji, ima preseljenik pravo da od svoje nove države traži da mu se dodijeli tamo zemlja; nekretna imovina, koja ovako ostaje nama (te će biti naseljena po kolonistima, oštećenima u ratu i našim optantima, koji se vraćaju iz tuđine) uračunava se sa svojom vrijednošću, na račun reparacija, u korist države, u koju se bivši vlasnik iselio.

Treća grupa – neutralci – kao potencijalni neprijatelji – treba po svom vlastitom izboru ili da se isele ili da se asimiliraju. Pri iseljenju mogu svoju imovinu slobodno prodati ili (pokretnine) ponijeti. U cilju asimilacije moraju se odreći nac. škola, prava upotrebe svog jezika, pristati na promjenu imena, moraju naučiti državni jezik itd. U ovu kategoriju uvrstio sam i Židove. Ako ovaj rat i budu dobili protivnici nacijon. socijalizma, time žid. pitanje još ne će biti riješeno. Ono tako dugo ne će biti riješeno, dokle god se Židovi budu osjećali kao nešto različito od onih, u čijoj zajednici žive. Neodrživo je stanje, biti izjednačen u pravima i obavezama s drugim građanima, ali se pri tome obzirom na narodnu pripadnost orijentirati prema vani, čeznuti za drugim domom, pravom domajom – i eventualno prenositi onamo dio imovine stečene ovdje (ali pri tome dalje ostati i dalje sticati) (cionizam). Neodrživo je stanje, koje je (prema mnogostoljetnom iskustvu) sinteza ili kombinacija pravnog zapostavljanja sa stvarnim položajem iznad prosjeka. I ovdje je potrebno radikalno rješenje. Najveću teškoću ovdje čini pitanje vjere, jer bez odricanja od vjere nema asimilacije, ali kako da se prisilno odricanje od vjere dovede u sklad sa pravima čovjeka-građanina?

Još moram dodati, da se mjere protiv neprijateljskih manjina imadu provesti prije donošenja Ustava, odnosno izvan okvira Ustava, jer ove ne postaju sudionici- ma ustavno zagaranovanih prava.

Radikalne mjere? I u medicini – isprva radi internista; ako se njegovo liječenje pokazuje bezuspješnim, preuzima stvar kirurg, dolazi do operacije. Gnojni čir se mora izrezati prije nego li se od njega otruje čitavo tijelo.

Subota, 7. X Ako su istinite neke vijesti, koje sam danas čuo i ako sam dobro interpretirao neke rečenice u današnjim službenim izvještajima, čini se da ovdje stojimo neposredno pred događajima najvećeg značenja, odnosno neposredno pred vrlo kritičnim danima.

Jutros mi je pala na pamet neka paralela obitelj – država: članove obitelji povezuje osjećaj da spadaju skupa, dok se ovaj osjećaj između krvnih srodnika (roditelja i djece, braće) osniva na istoj krvi, dotle između bračnih drugova ima svoj osnov u dugogodišnjoj zajednici, slobodno odabranoj, a koja im donosi iste radosti i iste patnje. U državi odgovara ovim dvjema vrstama adhezionih snaga: etnički moment i historistički. Preumoran sam danas da bih ovu paralelu dalje razvijao i pokazao, kako samo ova dva momenta treba da budu “državotvorna” i uz koja ograničenja ovaj potonji (historički) može biti državotvoran. Ostavljam to za drugi put.

Nedjelja, 8. X Čeka li Bp. sudbina Varšave* ili Bukurešta**? To – pored okolnosti izvan ingerencije Mađara ovisi o razboritosti i kuraži onih, koji danas imaju vlast u rukama.

Budimpešta 1944; Aradi utca 59 (izvor: fortetpan.hu)

* Varšava je teško stradala kada su je 1939. godine bombardirali Nijemci. Židovsko stanovništvo smješteno je u geto gdje je bilo sustavno izgladnjivano i mučeno.

** Bukurešt su bombardirali Saveznici, a potom, zbog promjene strane, i Nijemci. Ta zračna bombardiranja 1944. najveća su tragedija u povijesti Bukurešta u XX. st.

Prije podne sam se šetao s djecom, odveo sam ih na “Szabadság-tér”, te sam im pokazivao i tumačio embleme i simbole slobode, koji su tamo nanizani. Vjerojatno je samo slučaj, da se baš na ovom trgu nalazi ogromna zgrada burze, ma da bi se burza mogla uzeti za simbol ekonomske slobode, liberalizma, u njoj vidjeti institucija, u kojoj dolazi do izražaja “laisser-faire”^{***}, demokracija u privredi “plebiscite de tous les jours” (– ali zajedno sa Centralom novčanih zavoda i Narodnom bankom, koje se nalaze na istom trgu, također predstavnikom Kapitala, kojima robuju široke mase naroda). Sigurno je i to samo slučaj, da se na trgu nalazi spomenik američkog generala Bandholtza^{***}, koji prema inskripciji nije činio drugo, već “izvršavao naloge svoje vlade onako, kako ih je shvaćao kao oficir i gentleman USA-vojske”. Danas, kada prema službenoj propagandi Mađarska vodi borbu na život i smrt za očuvanje svoje slobode među ostalim i protiv Američke Unije, koja je prije 170 godina proklamirala “all men are born free and equal”^{****}, mora da se ovaj spomenik gentleman-a iz države slobode malko čudno doimlje Mađara koji “službeno osjeća”. Čudno kao i spomen-ploča lordu Rothermeru^{****}, koji da je “worthy son of his glorious country”^{*****}.

A tamo malo dalje vije se državni barjak na pol stijega, barjak s grbom Velike Mađarske^{*****}, a na pol stijega je u znak žalosti za izgubljenim pokrajinama. Kako li sam se čudio prije više nego tri godine, kada sam prvi puta onuda prolazio u autobusu; konduker je najedamput oglasio: “Országzászló”^{*****} i dignuo ruku na pozdrav, a gospoda u autobusu su skidala šešire; i ja sam to učinio, mada nisam razumio kondukerja i nisam znao o čemu se radi; ali sam onda pogotovo trebao

* Trg slobode.

** Fr. – “nevidljiva ruka”; nemiješanje države u ekonomska pitanja.

*** Harry Hill Bandholtz (1864-1925).

**** Engl. – svi se ljudi rađaju slobodni i jednaki.

***** Harold Sidney Harmsworth, 1. vikont Rothermere (1868-1940), bio je vlasnik *Associateda*, vodećih britanskih novina, s bratom Alfredom Harmsworthom osnivač časopisa *Daily Mail* i *Daily Mirror*. Bio je pionir popularnog novinarstva.

***** Engl. – dostojan sin svoje slavne zemlje.

***** Mađ. – *Nagy-Magyarország*; pojam koji se odnosi na nacionalističku ideologiju mađarskih iridentista koji teže proširenju državnih granica i okupljanju mađarske nacionalne zajednice u susjednim zemljama unutar jedne države kao i ujedinjenju svih onih teritorija (zemlje Krune sv. Stjepana) koji su bili pod upravom Ugarske u okviru Austro-Ugarske Monarhije do 1918. godine, zaključno s Trianonskim ugovorom iz 1920. godine.

***** Mađ. – pozdrav zastavi.

paziti, da nikome ne upadnem u oči, pa sam po mogućnosti oponašao one, koji su bili oko mene. Na kamenom podnožju jarbola s jedne strane je upisano ono, što Mađari nazivaju svojim “vjerovanjem” (je li u skladu sa kršćanskim karakterom države, koji se uvijek toliko naglašava, da se nacionalno-politički program stavlja u isti red sa “credom?”), one četiri rečenice, koje nas formalno proganjaju na svakom koraku u Mađarskoj:

“Vjerujem u jednoga Boga,
Vjerujem u jednu domovinu,
Vjerujem u jednu božju vječnu pravедnost,
Vjerujem u uskrsnuće Mađarske.”

Mađarska – po volji Božjoj – očito nije samo onaj komadić nizine između Dunava i Tise, u

kojoj stanuju Mađari, nego ona lijepo zaobljena a tisuću puta prikazana, u raznim reklamskim varijacijama *ad oculos** demonstrirana – obla forma Velike Mađarske, sada na žalost osakaćena. Jest, tako je. Na drugoj strani podnožja upisano je teokratsko opravdanje Vel. Mađ.:

“Naša je država država Karpata, Velika Mađarska, osnovao ju je knez Arpad u 986-toj, a postojat će, dok bude svijeta i vijeka.”

Malo dalje nalazi se kolorirana ilustracija ove teze. Iz raznog cvijeća, trava, šimšira i drugog bilja spretni su vrtlari sastavili sliku Mađarske (a naokolo također iz bilja još jedamput “credo”). Svjetlo zelene plohe predstavljaju dijelove, preostale nakon amputacija, otkinuti su dijelovi tamniji, a ljubičastim su cvijećem urisane karakteristične glavne rijeke: Dunav, Tisa, Drava i Sava.

I ovaj simbol vječne mađarske slave i njezine momentane tuge susrećemo – kao i “Vjerujem” – na svakom koraku, popraćeno sa raznim propagandističkim napisima. Doista se vidi: svakom se Mađaru bez prestanka utvuljuje i ucjepljuje: “Ovo je naša država.” Pa već i na stražnjim koricama početnice narisana je dva puta Velika Mađarska, a između toga jedamput osakaćena uz natpise: “Tako je bilo”. – “Tako je sada”. – “Tako će biti”. O propagandi u štivu početnice i svih ostalih udžbenika da i ne govorim. A ako se hoćete rasonoditi i otiđete u bioskop, vidjet ćete prije glavnog filma *journal*. Začuju se prvi taktovi Rakocijeve koračnice** (te prve taktove sada svatko poznaje i izvan Mađarske, jer su postali znak pauze na radiu BP. I, a ja, kad ih čujem, uvijek moram misliti na jedno mjesto u Rollandovu “Jean Christof-u”***, po kome Lisztova glazba asocira predodžbu produkcije konja u cirkusu). A na platnu se pojavljuje u sivkastoj boji Vel. Mađarska, unutar koje se bijeli njezin trianonski**** ostatak. Ali u taktu glazbe jedna nevidljiva ruka povlači bijelu crtu oko dijelova Slovačke, koji su vraćeni Mađarskoj 1939. god., a zatim se čitava vraćena površina zabijeli, stapa s trianonskom maticom. I onda se to isto redom događa: sa potkarpatskom Rusijom, s Erdeljem i konačno s Baranjom i Bačkom na jugu, a dok se neoslobođeni dijelovi još i dalje sive, glazba se prekine i počinje prikazivanje samog žurnala. Nacionalna propaganda pomoću trikfilma (kao što se u kinematografskim reklamama preporučuje nekakav liker, salon steznika ili zavod za tamanjenje stjenica).

Da se vratim na Trg slobode! U luku oko državnog barjaka poredane su četiri skulpture, koje prema napisima predstavljaju četiri strane svijeta odnosno simboliziraju pokrajine, koje je Mađarska izgubila na četiri strane kompasa (figure neukusne kao gotovo svi kipovi i spomenici u Bp). Prije nekog vremena zamolio me je na tom mje-

* Lat. – oči gledno.

** Mađarski nacionalni marš *Rákóczi-Induló*, spomen nepoznatog autora na revolucionara Ferencu Rákócziya (1676-1735).

*** *Jean-Christophe* (1904-1912) roman je u deset svezaka Romaina Rollanda za koji je dobio Prix Feminu 1905. i Nobelovu nagradu za književnost 1915.

**** Dana 4. VI. 1920. u dvorcu Veliki trianon (Versailles) potpisan je Trianonski mirovni ugovor između Mađarske i zemalja Antante. Ugovorom su Mađarskoj bile nametnute ratne reparacije i drastično smanjenje vojske, a odrekla se i svih prava na teritorije koji su joj pripadali u Austro-Ugarskoj Monarhiji.

stu jedan njemački vojnik, da mu protumačim ove figure. Učinio sam po njegovoj želji. “Interesantno”, reče upirući u figuru sa natpisom “Zapad”, “i ova stoji? A to smo zapravo mi njima oduzeli.” Svakako je karakteristično, da su Mađari, i nakon što su se u velikoj borbi na život i smrt opredijelili za jednu stranu, ostavili na svom mjestu ne samo spomenik američkog generala Bandholtza i spomen-ploču lorda Rothermera nego i simbol iredente naspram Njemačke.

Puno sam razmišljao o onom tvrdokornom dogmatičnom uvjerenju, po kome Mađari za sebe svojataju maksimalne granice, a da ih pri tome nimalo ne smeta činjenica, da u tim granicama živi manje stanovnika mađarske krvi i jezika nego li ostalih narodnosti zajedno. Na njihovo teoretsko opravdanje nemam što da odgovaram, jer se vjera ne može pobijati razumom. Pozivaju se na geografsku cjelinu. Doista, sa čisto geografskog stanovišta Velika Mađarska je prekrasna forma, omeđena Alpama, Karpatima, Dunavom, Savom, Unom i Jadranom. Ali, geografski momenat, ma da je u povijesti često djelovao “narodotvorno” (na pr. Engleska), sam po sebi ne opravdava državne granice (u dvojbenim pitanjima možemo se sa njima [supsidijarno] poslužiti). Pozivaju se Mađari na ekonomski momenat: da je Vel. Mađ. idealna ekon. cjelina. No ovdje ne stoji utvrđena činjenica (Austro-Ugarska je moguće bila ekon. cjelina, ali sama Mađarska ne!), a ne stoji ni druga premisa: jer i ekonomska cjelina sama ne opravdava stvaranje odnosno održavanje države. Ovo pitanje želim posebno da obradim. Pozivaju se Mađari najviše na historički momenat, zaboravljajući, da samo saživljavanje ne stvara naciju, već da je stvara samo onda, ako kroz to zajedničko življenje nastane osjećaj zajedničke pripadnosti.* (Ovu sam misao natuknuo već jučer u dnevniku, a kanim je opširno obraditi. Ovdje samo toliko: bit će da je krivica na sebičnoj feudalnoj gospodi, da se u “perifernim narodnostima” kod potlačenih kmetova nije razvila ljubav i osjećaj pripadnosti državnoj cjelini. A ista ta feudalna gospoda, koja imaju i danas stvarnu vlast u Mađ., jesu glavni inspiratori antitrianonske propagande ne mogući pregorjeti svoje latifundije, koje su pripale državama nasljednicama i tamo došle pod agrarnu reformu.)

Mađarska dogma o potrebi uspostave historičkih granica se zapravo osniva na jednom logičkom krivom zaključku [...]. Mađari naime pod “Mađarskom” razumijevaju zemlje unutar historičkih granica; ali pod “Mađarima” ne razumijevaju stanovnike unutar tih granica, nego samo jedan njihov dio, jednu manjinu turanskog plemena, koja govori mađ. jezikom. Pa – upotrebljavajući ovako jednu riječ za dva pojma zaključuju, da Mađarima pripada Mađarska, i u Mađarskoj da imaju vladati Mađari. I zaboravljajući pri tome, da – kad bi se ona velika historička država mogla teoretski opravdati ili kad bi i stvarno bila uspostavljena, – da to ne bi bila “Mađarska”, nego (recimo) “Karpatska” ili “Dunavska” država, u kojoj nijedna narodnost ne bi imala pravo na hegemoniju. Jer

* M. dn. 15, x – Nepravo ne postaje pravom time, što traje 1000 godina (bilješka A. Fischera).

doista postoji na pr. Švicarska, u kojoj žive 4 narodnosti, ali zemlja se ne zove po nijednoj od njih i nijedna od njih ne teži za hegemonijom.

I tako je “uskrsnuće” Mađarske, priželjkivano od velikih zemljoposjednika, prikraćenih u svojim pravima, a ucijepljivano čitavoj jednoj generaciji uz pomoć logičkog krivog zaključka i Rakocijeve koračnice, jedna [...], zbog koje je mađarska politika pošla pravcem, koji će, – kako je to vjerojatno dobro predviđao grof Pavle Teleki* – mađarski narod odvesti u takvu katastrofu, koja će daleko nadmašiti i samu Mohačku pogibiju**.

“Vaše veličanstvo!

Pogazili smo, zbog kukavičluka, datu riječ koja se zasnivala na mohačkom govoru, a odnosila se na vječno prijateljstvo. Narod osjeća da smo nanijeli sramotu njegovom poštenju. Stali smo na stranu nitkova, a vijesti o zlostavljanjima kako Mađara, tako i Nijemaca su lažne, i nijedna riječ nije istinita! Bit ćemo lešinari! Najprljavija nacija. Nisam to spriječio. Kriv sam.”

(Vaše veličanstvo! Ukoliko moj čin ne bi u potpunosti uspio, a ja ostao živ, ovim podnosim ostavku. S dubokim poštovanjem)

Pál Teleki, 3. travnja 1941.”

(Oproštajno pismo Miklósu Horthyju)

Ponedjeljak, 9. X Prema današnjim vijestima nalaze se Rusi na cca 120 km od Bp., prema nekim verzijama već su u Szolnoku. Farkas, koji je htio putovati u Cserepes, vratio se iz Kisújszállása, gdje je – zatekavši sve u rasulu – još i prošao teški napadaj iz zraka. Na povratku je vidio sliku općeg uzmaka. Vanjska slika života ovdje u gradu još ne pokazuje ništa naročito.

Utorak, 10. X Sigurno se već mnogom muškarcu dogodilo, da je na ulici bio žrtva velikih scena i tvornog fizičkog razračunavanja. Ali proći dvije ovakove scene u razmaku od pola sata sa dvije razne...

Nastojim opet pisati bez obzira na ove lične teškoće, pogledom uperenim u budućnost, odavajući se opet nadi i uvjerenju, da ću prebroditi, da moram prebroditi.

Sada se već doista sa punom sigurnošću može kazati: još sasvim kratko vrijeme, možda još osam, možda još četrnaest dana, pa ako još ovo kratko vrijeme prebrodim, prebrodimo, onda je prošlo, prošao za uvijek onaj užas, ona prijetnja, ona mora (rekao bih “ovaj Damoklov mač”, da poredba nije tako otrcana) što me goni više nego šest i po godina, isprva samo izdaleka kao zla slutnja, uzrokujući besane noći, depresiju i nervozu, a unatrag više nego tri i po godine proganja me od mjesta do mjesta poput divlje zvijeri u šumi, dajući mi časak da odahnem u nekoj na-

* Pál Teleki (1879-1941), predsjednik mađarske vlade od veljače 1939. do 3. travnja 1941.

** Mohačka bitka 29. kolovoza 1526. u kojoj je brojčano nadmoćnija osmanska vojska, predvođena sultanom Sulejmanom II. Veličanstvenim, porazila hrvatsko-ugarsku vojsku na čelu s kraljem Ludovikom II. Jagelovićem.

di, nekom očekivanju, pa da me zatim sa svih strana opkoli užas, iz kojega se ne može izmaknuti. Još nekoliko dana, valjda kritičnih, ali ako se prebrode...

Znam, da me i onda opet čekaju teška vremena. Znam, da će biti i velikih razočaranja, opasnosti, izvanrednih i mimo onih, koje redovito donosi sobom ljudski život. Ali doživjeti čas, da odahnem i da kažem: prošlo je, ja sam spašen! I doživjeti čas, da se vratim u svoj rodni grad, u svoju kuću, doživjeti taj čas, kad ću pozvoniti, stojeći pred modro oličenom ogradom vile u Sokolskoj ulici. Stotinu puta sam si zamišljao ovaj trenutak, i puno puta sam ga doživljavao u snu. U nekoliko slijedećih dana odlučit će se: da ili ne doživjeti ovo, pa što bilo da bilo poslije toga!

U večernjim se novinama nalazi slijedeća bilješka: "U dva sata objavio je njemački radio, da se na svim frontovima započela velika ofenziva protiv Njemačke." Hoće li se ispuniti proročanstvo, koje su pripovijedali u Cserepesu: Rat će se svršiti one godine, koje će drveće dva puta procvasti, a onoga mjeseca u kojemu će dva puta biti uštap. U Cserepesu su u kolovozu ponovo procvali jorgovan i bagrem, a u listopadu imamo dva uštapa.

Šanse prijestolnice. Očito je, da je linija Tise napuštena. Slijedeća prirodna obrambena linija je Dunav u dijelu, gdje teče u pravcu sjever-jug. Ključna pozicija ovog obrambenog sistema svakako je Bp, kroz koju prolaze svi putevi i željeznice, gdje se nalazi 7 mostova, a budimski brežuljci pružaju dobre položaje za artiljeriju, koja bi branila prelaze. Ako su Nijemci odlučili držati ovu liniju, moglo bi nam ovdje biti kojekako. Međutim u času općeg uzmaka uvjeren sam, da bi mađ. vlada imala mogućnosti i stvarne snage, da stvarima dade drugi tok (vidi moju bilješku od 8. ov. m. Točnije ne želim da se izjašnjavam). Danas su iz avijona bacali letke na grad, u kojima se mađarski narod poziva na borbu i na to, da ne položi oružje. Nisam se mogao točno uvjeriti, ali mi se činilo da su bili njemački (a ne mađ. aeroplani), što sam si na svoj način tumačio.

Lov na konzerve otežan je time, što su ogromne zalihe ove (kao i druge robe) u žid. dućanima pod "zatvorom" unatrag 6 mjeseci. Čovjek bi proplakao, gledajući kroz stakla izloga ogromne količine, debelom prašinom pokrivenih najfinijih mesnih konzerva, pa primjerice tjestenine, šljivovice, likera itd., što inače uopće ne možeš dobiti ili samo na crno za silne novce. Način, kako je riješen ovaj dio židovskog pitanja: naime zatvaranjem dućana i prepuštanjem propadanju ogromnih zaliha, danas u vrijeme rata, gdje imaš da sabireš smeće i otpatke, rječito govori o administratorskoj genijalnosti sadašnjih (odnosno netom minulih) vlastodržaca. A govori

rječito i o motivu svih tih mjera: nije se radilo o interesima narodne privrede, već o tome, da se “arijskim” trgovcima skine s vrata konkurencija.

Brak se sklapa iz ljubavi; ili na osnovu obostranog razumskog uvjerenja, da će jednom i drugom biti dobro u braku; često i zbog ekonomskih probiti; dešavaju se i slučajevi prisile. Ali što god bio motiv sklapanja braka, time još ništa sigurno nije rečeno o tome, hoće li brak biti sretan ili nesretan. Jer kao što s jedne strane ima brakova, sklopljenih iz ljubavi, koji nakon kraćeg ili dužeg vremena pođu po zlu, ima s druge strane “razumskih” (Vernunftliche), pa i čisto spekulativnih, koji vremenom postaju vrlo podnosivima pa i sretnima; što više, ima i onakvih slučajeva, gdje brak, sklopljen na silu, dakle sa prvobitno najnepovoljnijom prognozom, pruža drugovima trajno spokojan i zadovoljan život.

Vrijeme je dakle faktor, koji odlučno utiče na bračnu situaciju i da je mijenja na bolje i na gore. Kao što sama ljubav ne može trajno da povezuje, ne mora ni prvobitna međusobna indiferentnost za vazda da rastavlja. Zajednički život, paralelni interesi, borba rame uz rame, iste radosti i jednaki udarci sudbe mogu da stvore jedan novi osjećaj: “osjećaj pripadanja zajedno”, koji uz ranije postojalu ljubav povećava harmoniju drugova, odnosno nadomješta ljubav, gdje je prvobitno nije bilo. (“Sekundarna bračna ljubav”.) Ali zajednički život sa svojim svakodnevnim sitnim i velikim konfliktima može da djeluje baš i u protivnom pravcu, male protivštine mogu narasti do ogromnog neprijateljstva i nesavladive mržnje; i tako može prvobitna ljubav da nestane, da i ne govorimo u slučajevima, kad je ni iz početka nije bilo.

Sretnost i čvrstoću braka dakle ne garantira način njegova postanka; ne garantira ih ni vrijeme. Samo ako je vrijeme dobro iskorišteno, pa se stvorio “osjećaj pripadanja zajedno”, brak će postojati i treba dalje da postoji. Inače je opravdano njegovo raskidanje.

Drugačiji je odnos između roditelja i djece. Njih vezuje ista krv. Pa bilo da – kako je prirodno – žive pod istim krovom, bilo da ih kakva zla kob rastavila, među njima na osnovu krvnog srodstva postoji “osjećaj pripadanja zajedno” – osim ako se radi o abnormalnim individuima. I sasvim je prirodna težnja u onim slučajevima, gdje su ovi najbliži krvni srodnici međusobno rastavljeni, da se nađu pod istim krovom.

U državi odgovara etnički momenat odnosu krvnih srodnika u obitelji. Među pripadnicima iste narodnosti (u etničkom smislu) postoji osjećaj pripadanja zajedno – osim ako se radi o abnormalnim individuima ili grupama, o “odrodima”. Taj se osjećaj protivi razdvajanju narodnosti i opravdava tako “iredentu”. No u povijesti se bezbrojno puta dešavalo, da su slobodnom odlukom, voljom vladara, silom (pobjedom u ratu) itd. stvarane države mimo etničkog principa,

* Njem. – brak iz koristi.

da su dva ili više naroda ili njihovi dijelovi sabijeni u okvir jedne države i tako načinjen pokušaj stvaranja naroda, u smislu “Staatsvolk”, bez obzira na razliku u krvi. Ovakove tvorevine trajale su kraće ili duže vrijeme, ponekoje stoljeća te su tako od prosto vremenskih postajale “historičkima”. Nekoje su od njih bile jalove: bilo zbog raznorodnosti sastavnih dijelova, vanjskih utjecaja ili nesposobnosti upravljača kraj svega trajanja i sve “historičnosti” nije se razvio osjećaj pripadanja zajedno, nije se razvio narod, pa je državu održala na okupu samo sila, i ona se raspala onim časom, kad su prirodne centrifugalne snage razbile obruč, koji ih je stezao.

Sama historičnost ne opravdava neku državnu tvorevinu, pa ni zahtjev za *restitutio in integrum*. Kao što ni sama prisilnost stvaranja ne negira njezinu opravdanost. Načini postanka kao i historija jesu samo momenti, koji su uticali na jačanje odnosno slabljenje osjećanja pripadanja zajedno i tako doprinosili konsolidaciji odnosno dekompoziciji države i državnog naroda.

I zato se danas badava prigovara na pr. Engleskoj, da je njezino jedinstvo stvoreno sa mnogo sile, krvi i ratova. Jest, ali njezini stanovnici britskih otoka znali su razviti osjećaj pripadanja zajedno, stvoriti britanski narod, proširiti ga u narod Empire-a*, a ne sumnjam o tome, da će i Indija doskora biti obuhvaćena ovim zajedničkim osjećajem engleski govorećih ljudi.

I zato se danas badava Mađarska poziva na svoje tisućljetno historičko pravo. Mađarski narod, uvijek dominantan u ovoj državi, nije umio da razvije u ostalim narodnostima osjećaj pripadnosti i da tako stvori neku “ugarsku naciju”. Stabilni i produženi pokušaji da se narodnosti – potisnute u red drugo- i trećerazrednih državljana – prisilno mađariziraju umjesto težnje za skladnom suradnjom ravnopravnih – uz čuvanje etničkih osebjnosti – moralo je kod narodnosti uroditi težnjom za otkidanjem. Brak Mađara sa slavenskim i romanskim narodima dunavskog bazena, sklopljen što milom što silom prošao je po zlu, jer se unatoč historičkoga trajanja, nije razvila sekundarna bračna ljubav. Brak je rastavljen, kad su mu otpale pretpostave. Nema razloga uspostaviti bračnu zajednicu. A ako mi tko suprot ovoga hoće dokazati, da su Mađari zvani i sposobni da kao vodeći element i dalje organiziraju narode, nastanjene unutar karpatskog luka, ja mu odgovaram samo jednom riječju: “Novi Sad!”**

Srijeda, 11. X Na Keokhu sam se iznenadio. Dobio sam dozvolu boravka na neodređeno vrijeme uz dužnost ličnog javljanja svakog ponedjeljka. Danajski dar?.....

* Engl. – carstva.

** Novosadska racija (mađ. – *Újvidéki vérengzés*) ili Racija u južnoj Bačkoj 1942. godine naziv je za masovne likvidacije Srba, Židova i Roma koje su u siječnju 1942. izvele mađarske vlasti na području tada okupirane Bačke.

Samouređenje naroda znači prema Wilson-ovoj definiciji slijedeće: “Svako teritorijalno uređenje ima da biva u interesu pučanstva, kojega se tiče – – –” (tzv. III princip). Ne radi se dakle o tome, da svaki narod (plebiscitom ili inače) odredi, u ka-

kav će državni okvir da uđe, već samo o tome, da pri određivanju državnih granica budu isključivo mjerodavni interesi onih ljudi, koji u tim granicama stanuju, a ne interesi njihovih susjeda ili velikih sila, ili njihovih vlastitih vladara ili vladajuće kaste. Pa ako demokratski princip pretpostavlja, da narod o čuvanju svojih interesa sam odlučuje (glasanjem), ipak se gornje Wilson-ovo načelo ne smije sasvim identificirati sa plebiscitarnim pravom. Inače bi – obzirom na neodređenosti pojma narod i česte partikularističke tendencije malih, za život nesposobnih jedinica odvelo cijelo načelo *ad absurdum*. (Tako se primjerice jednoga dana u mjesecu nov. 1918. selo Petrijevci kraj Osijeka proglasilo “Petrijevačkom republikom”!)

Interesi pučanstva će onda biti čuvani ako pod jedan krov dođu svi oni, koje spaja “osjećaj spadanja zajedno”. Ne radi se dakle o beskompromisno provedenom načelu nacionalne države, nego o načelu: “za svaki narod posebna država”, pri čemu se pod narodom ne razumijeva samo grupa iste krvi, nego i “sintetični narod”. Ne kosi se sa načelom samoodređenja izvjesno eksperimentiranje pri “fabrikaciji sintetičkih naroda”, ako se pri tome ne gubi iz vida, da se doista radi samo o eksperimentu, o čijem ćemo se uspjehu ili neuspjehu tek nakon proteka izvjesnog vremena osvjedočiti. Kad odrastu nove generacije, vidjet će se, da li se razvija osjećaj spadanja zajedno, da li je u nastajanju nov jedinstven narod u državnim granicama.

Pri ovakovom eksperimentiranju, ako se doista imaju pred očima interesi pučanstva, uzimat će se obzira i na ona tri momenta, na koja se prema potrebi – rado pozivaju pri opravdavanju stvaranja ili postojanja neke države u izvjesnim granicama, naime na 1) geografski 2) ekonomski i 3) strateški.

1) Geografski. Ispremiješanost raznih narodnosti na nekom teritoriju na način, da je nemoguće povući donekle točne granice, svakako opravdava pokušaj da sve te narodnosti obuhvate jednom državom. Nadalje postoje izvanredno povoljni preduslovi za stapanje u jedan narod tamo, gdje se radi o jednoličnom, prema vani oštro ograničenom teritoriju (na pr. Španija, Italija, Engleska). Nesumnjivo i t. zv. Velika Mađarska predstavlja sa geografske tačke gledišta dobro zaokruženu cjelinu. To je sigurno i dovelo u davnoj prošlosti do eksperimenta stvaranja ove države, eksperimenta, koji se međutim na koncu pokazao neuspjelim (vidjeti jučer. bilješke).

2) Ekonomski. Mnogi pisci ističu, kako je Austro-Ug. bila savršena privredna cjelina, a čitao sam ovu tvrdnju i glede posebne jedinice opravdano, gdje se radilo o pretežno agrarnoj zemlji bez razvijene značajnije industrije i rudarstva. No bilo kako mu drago, držim, da se “državotvorna” važnost ekonomskog faktora ne smije precjenjivati. Moderno svjetsko gospodarstvo, u najmanju ruku po onim načelima, koja će po svršetku sadašnjega rata opet biti svuda mjerodavna, osniva se na slobodnoj međunarodnoj utakmici i trgovini, na internacion. autarhiji. Sa ekonomskog stanovišta nije za državu važno, da li sama može zadovoljavati svim svojim potrebama, već samo to, da li proizvodi dovoljno i takove stvari, da si izvozom viška preko vlastite potrebe može osigurati uvoz svega potrebnoga, što sama ne pro-

izvodi (“vitalnost”). Ako se razbije jedna jedinica, koja je bila pretežno autarhična, ne treba postaviti pitanje, hoće li nova jedinica također biti pretežno autarhična, već samo to, da li će biti vitalna. (Za države nasljednice Austro-Ug. se na ovo pitanje mora odgovoriti sa “da”.)

Ako se protiv ovoga navodi, da je u manjim jedinicama život skuplji, a sljedstveno prosječni životni standard niži, i to zbog zaštitnih carina, treba na to odgovoriti, da krivica nije na opsegu države nego na carinskim barijerama, koje treba da se obore. (Time nikako ne želim pledirati za mali opseg država. Naprotiv sam za što moguće veći opseg, jer se samo tako može osigurati stvarna suverenost.)

Ekonomski je momenat dakle također samo povod za državotvorni eksperimenat, ali nije činjenica, koja sama po sebi opravdava neku državu i njezine granice. S druge strane pak privredni momenat može da bude od važnosti u mnogim detaljnim pitanjima, opravdavati korekture granica, uporišta itd. (na pr. pristup k moru, kontrola morskih tjesnaca, nerazdvajanje industrije od njezinih sirovina ili radništva itd.).

3) Strateški momenat djeluje u prvom redu spajajući, težeći za jačim jedinicama sposobnima za obranu i tražeći granice, koje se lakše mogu braniti. U potonjem smislu i ovaj momenat manje djeluje na koncepciju stvaranja država nego li na detaljna pitanja graničnih korektura, uporišta za zaštitu plovidbe itd.

Pokušat ću reasumirati i istaći temeljnu misao, koja je trebala doći do izražaja u gornjim (nešto mutnim) razlaganjima.

Samo osjećaj pripadanja zajedno, koji je prirodan kod etničke grupe, ali se vremenom može razviti i pri nepostojanju srodstva po krvi, opravdava postojanje i održanje neke državne zajednice. Pored dugog vremena (“historički momenat”) i ekonomski interes, geografski položaj i strateške prednosti doprinose razvijanju osjećaja pripadanja zajedno, ali ovi momenti (pa ni uzeti zajedno) sami ne opravdavaju državu, ako nisu umjeli proizvesti rečeni osjećaj. No ovi momenti mogu opravdati državotvorni eksperimenat, a osim toga da djeluju korektivno kod povlačenja granica i drugih detaljnih pitanja.

Praktična primjena: Uspostava Vel. Mađarske se ne može opravdati historičkim, ekonomskim, gospodarskim i strateškim momentom; nema ni povoda za ponavljanje eksperimenata, koji je jedamput neuspjao. Može se preporučiti eksperimenat proširenja jugoslovenske u balkansku zajednicu, u čiji prilog govore ekonomski, geografski i strateški momenat.

Četvrtak, 12. X Gabi i Joži stigli su na dva dana ovamo (iz Lelle-a). Iznenadio sam se njihovu dobrom raspoloženju. Joži, koji se ranije bojao Rusa kao da su živi vragovi, i govorio, da će onoga dana prijeći mađarsku zapadnu granicu, kojeg Rusi budu bili prešli istočnu, sada, kada je crvena vojska na kojih 80 km odavde, najvećim mirom i bezbrižnošću sa svojim kompanjonima raspravlja tekuća pitanja gospodarstva u Cserepesu – koje se već nekoliko dana nalazi pod okupacijom. Čini dojam, kao da

je za njega sasvim izvjesno, da ne predstoje nikakove velike promjene, ne prijete nikakova katastrofa, i kao da će se – samo kad jednom budu prošle ratne operacije – opet sve nastaviti u staroj kolotečini.

Kroz više nego tri godine sam imao prilike da (stisnutih zubi) slušam Jožijeva mišljenja o sovjetskom režimu. Pa ako je sada najednom pun povjerenja, onda je to opet samo dokaz, kako čovjek uvijek ono vjeruje, što mora da vjeruje, a da ne izgubi nadu u spasenje. Od časa, kada se Jožiju izjalovila nada, da će moći u Švajcarsku, sva je njegova “lebensbejahend” priroda počela sa autosugestijom: ne boj se ništa, ništa ti se ne će desiti, sve će biti dobro. Sa rezultatom, da on to danas vjeruje, on, koji je još prije dva mjeseca bio ubijeden, da dolazak “boljševika” znači za njega gubitak života, i – što ga je još više boljelo – gubitak imetka.**

I inače opažam da se ljudi ovdje počinju pomirivati sa predstojećom okupacijom kao neizbježivom činjenicom. U skloništu imam običaj prisluškiivati tuđim razgovorima, a danas mi se prvi puta desilo da sam slušao jednu grupu, koja je bila jednodušna u antinjemačkom stavu (govoreći na način, kao da je to oduvijek njihovo osjećanje, ne samo njihovo nego opće mađarsko). Jedan je pripovijedao: “Kad je buknuo sasko-njemački rat, rekao mi je jedan prognanik – kapetan: ‘Nesreća je Nijemaca u tome da ih cijeli svijet mrzi’; a ja sam u sebi pomišljao: ‘Tek da znadeš, koliko to čine Mađari.’”

Glavni predmet razgovora i zabrinutosti: hoće li se prijestolnica braniti ili ne. Što god o tome donose “obavještenja iz dobro upućenih izvora”, mislim da je *humbug****, jer odluka o tome, ako je već pala, je najstrožija vojnička tajna. A što očevici zaključuju po pojavama na cesti (“100 automobila je išlo ovamo, 20 tenkova onamo”) to su djetinjarije, jer ni stručnjak, a kamo li laik, iz ovakvih pojedinačnih kretanja ne može ništa zaključiti. Ja ostajem pri svome mišljenju, koje sam ranije zabilježio u dnevnik.

Cserepeska “Big Three”**** (ili kako sam ih ranije nazivao “veliko fašističko vijeće”), Joži, Berti, Zitan, eliminirala su pri današnjim dogovorima potpunoma Ilonu. Imam dojam, da je ona pala u duboku nemilost. Zitan ju je uvijek ljubio samo kroz kamiš; za Bertija je ranije bila neprikosnoven, ali mu se teško zamjerila sarkastičkim pri-mjedbama na račun njegova egoizma i plutokrat-

* Njem. – životom zadovoljna.

** Prema saznanjima, nakon 1945. obitelj Kochanovszky završila je na jednom od svojih imanja-pustara, živeći u najvećem siromaštvu, tek je tijekom nemira vezanih uz sovjetsku intervenciju 1956. uspjela izaći iz Mađarske i otići u Švicarsku. Prema nekim saznanjima, Józsi je oslijepio i umro u Mađarskoj, a Gabrijela je sama otišla u Švicarsku gdje je umrla 1977. godine.

*** Engl. – koještarija.

**** Engl. – velika trojica.

ske bezobzirnosti. I tako je konačno Joži – poglavnik – uza sveg svog dubokog poštovanja prema snažnoj ličnosti i “nasilnoj” (*erőszakos*) bradi Druge Katarine na optužbu svojih doglavnika prelomio štap nad njome.

Stvar se može i prostije rastumačiti: iz (ličnog) iskustva znadem, da čovjek pada u nemilost, kad ga se više ne treba. Ilona, koja je ostavila Cserepes prije dolaska Rusa i za koju se (neistinito) tvrdi, da se boji vratiti – Ilona je nepotrebna, neinteresantna. Uostalom je slučaj Ilone prekompleksan, a da bi se mogao obraditi na pol stranice. Kapetanica je ostavila brod; u čemu je najveća opasnost: da spase svoj život? da pomogne svom mužu i da bude uz njega u kritičnim časovima? iz nekog revolta prema pretpostavljenima zbog njihove zakopčanosti, uskogrudnosti, nesprenosti za pomoć? Kapetanica je ostavila brod, na kome je dvadeset godina imala vrlo lijep život i stekla hrpu novaca, u momentu S.O.S.-a.

Meni je teško biti objektivan u pitanju Ilone, jer je ona jedna od one tri osobe, koje sam nakon temeljitog i svestranog rešetanja priznao svojim “čistim nezainteresovanim spasiteljima u Mađarskoj” i u toj listi stavio sam je na prvo mjesto:

1) Ilona, koja je meni i čitavoj obitelji spasla život činom, koji je za nju bio skopčan s velikom opasnošću izjavom, općini Dévaványe, da mi nismo Židovi, danom 8. IV o. g., a poslije toga u još nekoliko zgoda;

2) Gabi, koja je meni i čitavoj obitelji u više zgoda spasavala život i (zajedno sa Jožijem) činila sve, da nam omogući egzistenciju, što je sve bilo skopčano sa mnogom velikom naporu i uzrujavanja, ali ne sa ličnim opasnostima;

3) Ibolyka, koja mi je činila u više navrata velike usluge, a najveću, kada je kroz 10 dana držala djecu, što je za nju bilo skopčano sa dosta velikom opasnošću.

Ove su tri žene – za razliku od mnogih drugih “pomagača” i “spasitelja” radile bez želje, bez očekivanja neke koristi.

Bio bih nepravedan, ako u ovom savezu ne bih spomenuo svoja dva osječka spasitelja: Galovca i Gretu, koji su bili također nezainteresovani, tek što je možda Galovac htio steći zasluge na “drugoj strani”, a Gretu su poticali nježni osjećaji... Kako je to već daleko!

Joži veli, da su moji rukopisi* negdje zabačeni među knjigama i da nije u stanju da mi ih sad potraži.

Petak, 13. X Dodatak jučerašnjim bilješkama: Pravi razlog, zašto je Joži tako “ragyogó”** bit će taj, što (po njegovu izvještaju) za vino sada dobiva 9 P., a za jabuke 1,5 P.; pa novac danomice formalno struji u njegov džep. Tko će si – u ovakovom “najboljem od svih svjetova” – praviti brigu za sutrašnjicu? Kako li glasi ona rečenica o skarabeju, čiju utrobu već proždiru smrtonosni neprijatelji (na predposljednoj stranici “Uvoda”

* Dnevnicu koje je prije pisao i dao na čuvanje Józsiju u strahu od premetačine u stanu.

** Mađ. – veseo, razdragan.

Jacques Coignanda od France-a)? To mjesto sam prije neke dvije godine turio pod nos Bertiju, kada mi se zgdilo, gledajući, kako – ne mareći za sve što se okolo u svijetu zbiva – danju i noću lomi glavu samo o tome, kako će išpekulirati ovdje ili ondje više novaca.

Proceduru pri stvaranju balkanske savezne države (“Ilirije”) zamišljam si ovako:

Vodeće ličnosti svih naroda i plemena, koji treba da uđu u novu državu, ukoliko su saglasne sa njezinim stvaranjem, da se sastanu i da zajedno izrade “Nacrt Ustava”, i uz to još jedan pravilnik za provođenje plebiscita. Uspije li to, raspisat će se na izvjestan rok, dovoljan za upoznavanje temeljnih misli, njihova [zamašaja] i značenja, kao i za (istinitu i lojalnu) propagandu nove tvorevine, održavanje plebiscita. Glasanje bi imalo biti opće i tajno. Glaslač bi se imao očitovati o tome, da li prihvaća ili odbija predloženi Ustav; ako ga prihvaća, može dati izjavu i o tome, kojoj državici želi da pripada općina, u kojoj je glasao. Ustav bi se smatrao prihvaćenim, ako se za njega izjasni većina glasača u svakoj pojedinoj državici. Odbije li ga većina u ma kojoj državici, morat će se tražiti drugačija solucija u balkanskom prostoru. No, ako se “protiv” izjasne samo “novo pripojene državice” (Bugarska, Grčka, Albanija) ili jedna od njih, smatrat će se, da ove odnosno ova ne želi pristupiti u novu državnu zajednicu, ali da ju ipak sastavljaju preostale. Na izjave o tome, kojoj državici glasač želi pripadati, uzimat će se obzira pri definitivnom povlačenju međusobnih granica (u obzir dolazi eventualno razmjena stanovnika na osnovu opcije).

(Nastavljeno u 10.00 h navečer nakon treće današnje uzbune.) Bude li Ustav sastavljen u duhu, kako to predviđa moj nacrt (garancija ljudskih prava i ustavnih načela, najšira kompetencija državica, demokratski uređaji, seljački stalež i seljački maloposjed kao ekonomska osnovica itd.), ne sumnjam o tome, da će poslije rata biti najpovoljniji psihološki momenat za to da se za nj poluči jaka većina u svim krajevima.

Srbi će, nakon što je april 1941. pokazao katastrofalne posljedice vidovdanske i šestojanuarske centralističko-hegemonističke i pseudodemokratske politike, i nakon što je već za vrijeme rata vodeća uloga u vršenju pasivne i aktivne rezistencije protiv okupatora prešla u krajeve s onu stranu Drine i Save, morati konačno uvidjeti, da se imaju odreći svog uzurpiranog primatstva i snaći se u punoj ravnopravnosti plemena odn. naroda Jugoslavije.

Hrvati treba da uđu u novu zajednicu pod puno povoljnijim uslovima od onih, koje su imali u staroj Jugoslaviji. Koliko odavde mogu prosuđivati, ogromna je većina Hrvata danas okupljena što oko Mačeka u pasivnoj rezistenciji, što oko Tita u aktivnoj rezistenciji protiv osvajača i Quislingovih krvnika. Titov program je explicite jugoslovenski, a ne sumnjam o tome, da je Mačekov pravac ostao “sporazumaški”, i da će Seljačka stranka objeručke prihvatiti državu, koja u prvom redu ostvaruje njezine agrarno-političke teze. Nadam se, da će hrvatski narod “nijeka-

nja” nastaviti evoluciju spram konstruktivnosti, koju je već Radić započeo, Maček nastavio i koja je dovela do pokreta (partizanskog) takovih razmjera, da mu se divi čitav svijet ne samo danas, već sam uvjeren, da će o njemu govoriti historija kao o nečemu sasvim velikom, što su ljudi stvorili.

Slovenci koji su zbog svog malog broja, svoje beznadne ukliještenosti između Nijemaca i Talijana u svom razboritom realističkom pozitivizmu uvijek bili jugoslovensko orijentirani, bit će to i nadalje, a tim više, što im se sada pruža prilika, da vrate izgublenu patničku braću iz Gorice, Gradišta i Istre.

Bugarima nova konstrukcija pruža ogromnu prednost, da iz reda pobijeđenih prijeđu u grupu pobjedničkih naroda.

Samostalnost Makedonije uklanja spor između jugoslovenske braće, zbog kojega je proliveno toliko krvi. Samostalnu i ravnopravnu Makedoniju moći će Srbi smatrati kasnim slijednikom Dušanova carstva, a Bugari Simeonova (Grci – ako baš hoće – i Aleksandrova!). Hoće li se u zajedničkoj državi i osjećaji stanovnika Makedonije orijentirati više prema Beogradu ili prema Sofiji – o tome će oni sami odlučiti.

Grci i Arbanasi pridružiti će se možda iz razboritosti jugoslovenskoj zajednici, sklopiti će “eine Vernunftehē”.

Procedura, koju predlažem, predstavlja bukvalnu primjenu “samoodređenja naroda”, osobito glede Bugara, Grka i Arbanasa, dok ostalima ne bih dao pravo, da se otkinu iz zajednice (jer bi to očito bilo protiv njihovih interesa). Ovo je dakle demokratskije od demokratije i wilsonovskije od Wilsona. Uvjeren sam naime, da će plebiscit (naravno bez terora i falsifikata!) ispasti povoljno. Ako se država i njezin Ustav budu osnivali na jednom poštenom i lojalnom plebiscitu, dat će to državnoj vlasti ogromnu moralnu snagu, a Ustavu i njegovim načelima ugled i poštovanje. Postojat će čvrsta točka, na koju će se moći upirati politika, a koja će biti uzvišena iznad stranačkih trvenja i sitnih plemenskih protivština interesa.

Uvečer sam čuo, da je navodno danas javio “radio Bp. III”, da su se Mađari obratili saveznicima s molbom, da im se saopće uslovi mira. Napominjem, da smo danas imali tri puta uzbunu, da smo proveli 5 sati u skloništu, ali na Bp. nije bačena nijedna bomba.

Subota, 14. X Joži i Berti su mi danas potvrdili da je Ilona u nemilosti, u prvom redu zbog odlaženja iz Cserepesa, a i inače se čini, da se njoj pripisuje krivica za sve, što je učinjeno i propušteno i iz čega će možda nastati šteta. Joži ju je na pr. okrivio zato, što je stoku ostavila u Cserepesu. Berti je slušao ovu optužbu i nije odvratio, da je ona to činila po izričitom nalogu “Centrale” na osnovu našeg zaključka (vidi ovaj dnevnik 29. IX!), koji je Berti svom snagom podupirao, *gyávakatyá!* Ja sam to onda saopćio i kušao Ilonu braniti, ali smo bili prekinuti, a razgovor se

* Mađ. – kukavički.

nije mogao nastaviti. A Iloni se uskraćuje isplata dospelih prinadležnosti za 2 mjeseca! Pa da! Kad je dvojbena, da li postoji još Cserepes, zašto da se ne nađe pretekst uskratiti činovničku plaću!

Moje shvaćanje nacijonalizma stoji u svijesnoj opreci sa rasističkim. Govorio sam o "sintetičnom narodu" (ne znam, da li je tko prije mene upotrebljavao ovaj izraz), a ako se uvaži, da su svi narodi u stvari mješavina najrazličitijih rasa, onda i nema drugačijih nego li "sintetičkih". Težište pri promatranju narodne pripadnosti leži na subjektivnom momentu "osjećaja pripadanja zajedno" (jezično bolje: "osjećaj zajedničke pripadnosti"), pa je tako objašnjen moj "asimilatorski" stav u pogledu samoga sebe kao i zagovaranje asimilacije u cilju rješavanja nekih manjinskih problema. U bitnosti jednako shvaćanje nacijonalizma našao sam kod Gibbona* (vidi B. K. str. 6). Po njemu je osnova nacijonalizma svijest o interesima i zajednici interesa. "Ista vlada, isti zakoni, isti privilegiji, iste obveze, pa zajedno uspijevati i patiti" – to spaja ljude u zajednicu i stvara kod njih patriotizam, jer patriotizam nije prirodan odgojen.

Na 17. juna o. g., deportirali su Židove iz županije Szolnok u plombiranim teretnim vagonima, 80 osoba po vagonu, u kojima su se kao "uređaj" nalazile dvije posude: jedna s pitkom vodom, jedna sa gašenim vapnom. Slijedećeg sam dana u Cserepesu načinio slijedeći eksperiment:

Već unatrag nekog vremena promatrao sam jednu patkicu, koja je – kao jedina svoga roda – odrasla sa purančićima. Mnogo sam je sažaljevaao, jer sam vidio, kako joj je teško toliko hodati i svuda slijediti puricu – predvoditeljicu. Formalno su joj "klecala koljena", često je popadala i nije mogla dalje, te je samo s mnogo muke slijedila svoje jato. Pa dok su bezbrojne male patkice okolo po majuru veselo pracakale po vodi i krasno uspijevale, moja se patka u "dijaspori" gegala i popadala po suhom, često toliko iznemogla, da sam mislio, da će izdahnuti. I onda na 18. lipnja – načinio sam slijedeće: upregnuo sam svoju dječicu, da mi uhvate moju patkicu, što je sa mnogo muke uspjelo, pa smo je odnijeli jedno 100 metara do najbliže grabe, napunjene vodom. Bacio sam je unutra među njezine sestre po krvi, da je upoznam s njezinim elementom, s njezinom pravom domovinom. Ali, koliko sam se začudio, kada moj šticećenik uopće nije obraćao pažnje ostalim patkama, već je očajno gegao i bespomoćno lutao po bari, tražeći, kako će izaći iz vode; pa kad se namjerio na nisku obalu, izvukao se napolje te je jurio k svom stadu, popadao i jurio koliko su ga samo nosile njegove krive noge. I tek se smirio, kad je bez daha i iznemogao stigao pod okrilje svoje maćehe – purice.

Ima li asimilacije?

* Edward Gibbon (1737-1794), engleski povjesničar i pisac, autor znamenitog djela *Slabljenje i propast Rimskog Carstva*.

Od prilike osam dana poslije toga bila je u raznim bp. novinama bilješka pod naslovom “A kutyák kérelme a jószívú emberekhez” (Molba pasa ljudima dobra srca). Sadržaj joj je bio u bitnosti ovaj: Uslijed raznih događaja u zadnje vrijeme, naročito zbog “odselenja” Židova, mnogi se psi, ostavši bez gospodara, klate gladni i žedni, bez kuće i kućišta, po ulicama gradova. Apeliramo na poznato dobro srce Mađara, da...

I dok je moj mali zlatni četverogodišnji prijatelj Pali, poput stotina hiljada drugih skapavao u jednom plombiranom vagonu, Mađari dobra srca uzimali su pod svoje odlutale pse.

Ako bi se meni povjerio zadatak da napišem “povijest istrebljivanja Židova u Mađarskoj”, ja ne bih napunio nekoliko debelih svezaka sa svim pojedinostima. Pripovijedao bih samo gornju zgodu.

I na koncu nitko ne će biti kriv, jer su to sve ljudi dobra srca. Gabi mi je 7. jula o. g. pripovijedala slijedeće: da je bila kod svoje “šogorice” Magde, koja joj je među ostalim rekla: “Znadeš, ja u zadnje vrijeme ne mogu više čitati službene novine. To su tako strašne naredbe, što sada izlaze, da me od toga muka hvata.”

Hoće li se i Magdin muž time braniti, da nije čitao naredbe, jer njegovo dobro srce ne bi moglo podnijeti takove grozote.....

Napisao sam nekoliko misli o kažnjavanju ratnih krivaca u “Bilješke iz knjiga” (I str. 30-32) u vezi Mérignac-ove rasprave o toj temi.

Nedjelja, 15. X (14.00 h) Prije jednog sata objavio je radio Budapest, da Mađarska ki-da veze s Njemačkom i da je zatražila primirje.

Na ulicama se vide straže, na mostovima i mitraljezi. Za sad je potpuni mir.

(18.30 h) Pao je mrak, ulice su kao obično zamračene, a izgleda da svuda vlada mir. Prolazio sam malko ulicama, ne opaža se ništa izvanredno – osim da redari imaju puške. Na obali Dunava vidio sam da se motorni brodići “njemačke riječne policije” tovore kovčezima i svakoječime i da se momčad užurbano sprema na odlazak. Bilo bi preuranjeno, kad bi se iz toga zaključilo, da će Nijemci evakuirati Bpeštu bez borbe.

Koliko sam si puta u fantaziji zamišljao (čuo sam u 18 h 40 min silnu detonaciju – rekao bih, da se nešto diglo u zrak) momenat “preokreta”, onaj neshvatljivo veliki presudni momenat, onu cezuru u toku vremena, koja će odijeliti razdoblje neprestane strepnje progonjenog čovjeka pred nasilnom smrću, mučenjem u zatvorima i logorima, skapavanjem u deportaciji, od novog života, vraćanja u red ljudi

prijed razmisljao. Ovakav način reakcije spada u sisteme onih ^{unozit} "čudesnih" ^{obranbenih} uređaja ljudskog tijela i duše, da se izbjegnue suviše jaki potresi. —

Već (1940') se šire glasine, da su Nijemci preuzeli vlast, da je vojsci izdano naredenje, da se ima daći boriti i da se sponornje protunacijemik. Nijedan radio u provinciji nije otvoren, i tako ne mogu kontrolirati. —

21.4.0. Budimpeštanska se radiostanica nalazi u rukama demicera, koji tvrde, da imaju vlast u rukama i porivaju vojsku na daljnju borbu.

23.4. Bp.T. izvijestio o vraćanju Korozijske i daje proklamacije Habsburške stranke. Sa-
sim međudržavno tvrdi, da je od strane nacion-
socijal. stranke odneta vlast, „vidovsko-fen-
dalno-kapitalističkoj klikci“. Liječeni s nje-

renjem, ili barem s nadom, da puč još nije
 uspio i da se samo radio-stanica nalazi u
 rukama pobunjenika (tačnije: Nijemaca). A
 prije nego li legnem, treba još da napišem
 „sklonište“ za ovaj dnevnik.

16. X. 16. 151

Pređ jutra i ujutro nekoliko topovskih hitaca,
 par puta stekanje mitraljeza, a od 1/2 8 min. Stalo
 sam saznao, da je puč uspio, upravo bez borbe.
 Moje li se shvatiti bezumnost režima i kako je
 uspio jučer ovako raditi?

I sada sam opet na najdubljoj dubini. Ne
 mogu reći, da sam beznadan, jer sam siguran
 da će samo kratko trajati, a za nešto veće
 bi se uopće nebiroditi da i nekad ujedna
 smetna opasnost.

Prije jednog sata M., Mu., L. J. stihiti su
 iz mag stana, u uvjereni da se ne vrate. I
 sada se zadržim čekam obavijest: jesu li stigli?

uzdignute glave, slobodnih djelotvornih ljudi. A taj momenat, kada je sada došao, ili točnije: sada, kada dolazi, nije trenutak, nego postepeni slijed događaja razdijeljenih na nekoliko dana. 13. ov. mj. javio je Radio London, da postoje glasine, da su Mađari zatražili primirje. Ja sam se toj vijesti obradovao, ali sam bio daleko od toga smatrati da je to već onaj “momenat” i odati se velikom veselju i sreći; danas prije podne išao sam samo za jedan korak dalje u poimanju, da se preokret sada dešava, kada sam saznao, da je London raniju vijest potvrdio kao točnu i kad sam nekoliko minuta poslije 1 sat (od sasvim stranih ljudi, koje ranije nikada nisam vidio) /kakvi to aeroplani kruže nad gradom i zašto?/ saznao sadržaj poslanice kraljevskog namjesnika Horthy-a mađarskom narodu, nije mi u prvi čas bilo jasno, da li je to zbilja ili “rémhír” (moji informatori su govorili uzrujano i nesuvislo), zatim sam na nekoliko časaka osjećao tlak u očima, kao da ću morati proplakati, a čas zatim mi je već bilo jasno, da time stvar još nije riješena, jer je sada tek pitanje, da li je vlada gospodar situacije i hoće li protiv Nijemaca moći držati svoje pozicije do stignuća jedne od savezničkih – odnosno ruske vojske. Trajat će dakle još dan, dva, a možda i više, dok se bude vidjelo, da li je doista sve prošlo. I tako se “najveći momenat” razvodnio u niz velikih momenata, koji su donosili ogromna radosna uzbuđenja, još pomiješana sa strahovanjem i sumnjom, a prijelaz u izvjesnost će biti postepen i nečujan, do zadnje etape: od čvrstog uvjerenja do objektivne izvjesnosti oslobođenja.

Ljudska je priroda takova, da se nevjerojatno brzo i lako prilagođava promjenama iz stuboka, bilo na gore bilo na bolje. Osjećaj sreće odnosno nesreće, kad jednom nastupe davno priželjkivani ili u strahu očekivani događaji, nije toliko intenzivan, koliko si to čovjek unaprijed zamišljao. Ovakav način reakcije spada u sisteme onih mnogih čudesnih obrambenih uređaja ljudskog tijela i duše, da se izbjegnu suviše jaki potresi. –

Već (19^h 40) se šire glasine, da su Nijemci preuzeli vlast, da je vojsci izdano naređenje, da se ima dalje boriti i da se spominje protunamjesnik. Nijedan radio u pensionu nije otvoren, i tako ne mogu kontrolirati –

21^h 40 Budimpeštanska se radiostanica nalazi u rukama desničara, koji tvrde, da imaju vlast u rukama i pozivaju vojsku na dalju borbu.

23^h Bp. I. izmjenično svira koračnice i daje proklamacije Szálásijeve stranke^{**}. Sasvim neodređeno tvrdi, da je nacijon.-socijal. stranka oduzela vlast “židovsko-feudalno-kapitalističkoj kliki”. Liježem s uvjerenjem, ili barem s nadom, da puč još nije uspio i da se samo radio-stanica nalazi u rukama pobunjenika (točnije: Nijemaca). A prije nego li legnem, treba još da nađem “sklonište” za ovaj dnevnik.

* Mađ. – glasina.

** Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom (Strelasti križevi); Ferenc Szálasi (1897-1946), predsjednik mađarske vlade (odnosno vođa nacije) od 16. listopada 1944. do 28. ožujka 1945.

16. X. 16^h 15 Pred jutro i ujutro nekoliko topovskih hitaca, par puta štekanje mitraljeza, a od ½ 8 mir. I tako sam saznao, da je puč uspio, upravo bez borbe. Može li se shvatiti bezumnost režima i kako je mogao [radio] jučer ovako raditi?

I sada sam opet na najdubljoj dubini. Ne mogu reći, da sam beznadan, jer sam uvjeren da će samo kratko trajati, a sa nešto sreće bi se mogla prebroditi ova iznenadna užasna smrtna opasnost.

Prije jednog sata M., Mm., L. i D.* otišli su iz svog stana, u namjeri da se ne vrate. I sada sa zebnjom čekam obavijest: jesu li stigli na određeni cilj, jesu li se mogli smjestiti? Sam sam u svojoj sobi (sa svojim strahom i svojom zabrinutošću), ne preporučuje mi se da se puno krećem po ulicama, a nesposoban sam da nešto čitam ili radim, idem amo tamo već čitavam satima kao robijaš u svojoj ćeliji. Ja sam još u svom stanu, oklijevam – kao uvijek, uostalom nemam kuda da se mećem.

Kušat ću malko pisati, da se rastresem i da mi prođe vrijeme. Da se malko razveselim, ispriopovijedat ću “istinitu anegdotu”, koju sam već jučer htio zabilježiti, a danas dobiva novi i tim značajniji *post scriptum*:

Dakle, bilo je to jučer u podne. Išao sam sa svojim znancima Ungarom i Fischgrundom Andrassy-jevom cestom. Ovi su mi prijatelji bili priskrbili instrukciju iz hrvatskog jezika, pa su me upravo vodili k mojim novim učenicima na dogovor. Nagovarali su me da ne budem jeftin, da tražim 20 pengő po satu i da nagovorim svoje mušterije, da bi uzimali dnevno po jedan sat. Načinio sam u glavi kratki kalkil, izračunao, da će to biti ogromna svota od cca 500 p. mjesečno. No, kako nijesam nimalo materijalista, sama ova činjenica me nije bog zna kako razveselila. A ipak, slijedećeg časa prešao mi je preko lica blaženi osmijeh; ja se naime nikada ne radujem materijalnim dobrima, nego samo vlastitim idejama, koje smatram duhovitima. I rekao sam: “Znao sam pradjeda, koji je imao neobičan peh u poslovima; čega god se laćao, išlo je po zlu. I tako su za njega stali govoriti: ‘Kad bi taj čovjek počeo trgovati mrtvačkim sanducima, prestali bi ljudi umirati!’ A ja sam u tom pogledu dosta sličan svom pradjedu, pa se bojim, da će sada, kada mi je iznenada procurilo ovako obilno vrelo prihoda, odmah svršiti rat i mi ćemo ići kući!” Na to su se moji znanci srdačno nasmijali i mene stali uvjeravati, da mogu mirno uzet na sebe ovaj “riziko”.

Pola sata kasnije bio je perfektan dogovor glede instrukcija; danas sam trebao dati prvi sat. A pet minuta poslije toga saznao sam upravo tamo, od mojeg novog učenika novost, proklamaciju Namjesnikovu. I tada mi je opet preko lica prešao blaženi osmijeh, čestitao sam sebi, kako mi se pozlatila ona moja, da će biti ratu kraj, ako dođem do zarade.

* Radi se o članovima obitelji A. Fischera – supruzi Margiti, mami, kćeri Lelji i sinu Darku.

P.s. Da, zarada je pala u vodu; ali ne zato jer je kraj ratu. Da se jedan za zelen bor hvataš, i on bi se zelen osušio.

(18.30 h) Telefonskim sam upitom ustanovio, da se obitelj nije vratila u stari stan; dakle smijem pretpostaviti da je sretno stigla i smjestila se u novom. Bože, pomoz mi mojoj jadnoj dječici, kojoj je to 10. selidba, i četvrti bijeg (uz mnogo neuspjelih pokušaja). –

Prema naređenju vlasti: zaključane su židovske kuće i po danu; a poslije 6 uvečer uopće nitko ne smije na ulicu. Što se sprema za noć? Dolaze opet noći strepnje...

Utorak, 17. X (17.40 h) Obitelj je jučer sretno stigla na odredište – bez ičega drugog osim onoga što je svatko baš slučajno imao na sebi, ali je uspjelo danas prenijeti jedan kovčeg sa stvarima. Ja sam još na starom mjestu, oklijevam još 24 sata, nadam se, da nisam pogriješio.

Szálasi i njegova stranka, koji su preuzeli vlast, sada prikazuju stvar tako, kao da se nije radilo o puču, već da je Namjesnik svojevoljno odstupio, primivši na znanje ostavku Lakatoseva^{*} kabineta, a iza toga su “križo-krštaši”^{***} po volji naroda preuzeli vlast. Time se ovom državnom udaru nastoji dati ustavna podloga i demokratsko opravdanje. Ovaj način prikazivanja sigurno nije u skladu sa događajima kako su se odigrali na 15. i 16. ov. mj., a ipak u njemu ima neka dublja istina. I ako je naime sadašnji režim došao na vlast silom oružja (vjerojatno njemačkoga), ipak ovaj državni udar ne predstavlja silovit preokret u evoluciji političkih događaja zadnjeg decenija nego upravo /ovaj čas je nekakva kontrola bila u mojoj sobi, pa sam tako dekoncentriran, da nisam kadar završiti rečenicu/ njezin logički završetak. Iako je nadalje admiral Horthy bez sumnje silom maknut, ipak sada “triumfira” u stvari onaj nacionalni i politički pravac, koji je on inaugurirao segedinskim programom^{***}, i kome je u velikim crtama bio vjerran kroz 25 godina svoje vladavine. A konačno većina mađarskog naroda odgajana kroz 25 godina u tom duhu, pozdravila je novi režim, kao svoj režim, pa uz onaj relativno mali broj starih boraca stranke i na onaj mnogo veći broj konjunkturista, koji su jučer na brzu ruku obukli zelenu košulju, ima nepregledna masa naroda, neuka i tupa, koja se za čas pomirila sa padom obožavanog *kormányzó*-a^{****} i prihvatila bez kritike i oporbe novu situaciju kao nešto što se samo po sebi razumijeva.

Mogao bih reći, da su četiri faktora određivala mađarsku politiku u ovom posljednjem četvrtstoljeću: 1) Misao revizije Trianonskog ugo-

* Géza Lakatos de Csíkszentsimon (1890-1967) obnašao je dužnost premijera Mađarske, pod upraviteljem Miklósom Horthyjem, od 29. kolovoza do 15. listopada 1944. godine. Njegova vlada zaustavila je deportaciju Židova. Lakatos je također ponovno otvorio mirovne pregovore sa Saveznicima koje je započeo Miklós Kállay. Strelasti križevi, potpomognuti Nijemcima, organizirali su državni udar i potpuno preuzeli kontrolu nad vladom. Lakatos je bio prisiljen dati ostavku, a Nijemci su ga zatvorili u Sopronkőhidi.

** Strelasti križevi, mađarski fašisti.

*** Mađari, ogorčeni Trianonskim sporazumom, razvili su vlastite fašističke i rasističke pokrete. Takozvana Segedinska ideja iz 1918. godine prethodila je Mussolinijevoj i Hitlerovoj pojavi na povijesnoj pozornici. Na nju su se nadovezali koncepti “turanzizma” i “hungarijanizma”, koji su isticali nadmoć Mađara nad drugim nacijama i rasama.

**** Mađ. – guvernera.

vora; 2) Komunistički eksperimenat u god. 1919.; 3) Vlast feudalne gospode; 4) Pretežni utjecaj Židova u ekonomskom životu zemlje. Ova su četiri faktora u slijedećoj kombinaciji imala svoj učinak na politiku:

U času sloma A. Ug. monarhije nalazili su se ogromni latifundiji Vel. Mađarske, više nego polovina obradive zemlje, u rukama jednoga maloga broja plemićkih porodica. Ove su plemićke porodice imale i stvarnu vlast u rukama, jer su se gotovo isključivo iz njihovih redova regrutirale ličnosti, kojima su se povjeravali vodeći položaji u državi: ministarske stolice, generalitet itd. Pored toga se iz redova nižeg plemstva (onoga, koji je 1848. osiromašio) bila razvila jedna birokratska i oficirska kasta, čiji tako reći isključivi privilegij su bile razne državne službe (veliki župani, podžupani, sreski načelnici, ministarski savjetnici, oficiri itd.). Trianon značio je za magnate ogromne gubitke u imovini, a za *gentry** otpadanje jednog velikog broja dobrih položaja. Razumljivo je dakle, da su ovi krugovi, koji su i nadalje zadržali vlast i dobrim dijelom dirigirali "javno mišljenje" stali na čelo revizionističke propagande. (Objektivnosti za ljubav moram priznati, da je revizionistička misao od svoga početka duboko ukorijenjena u mađ. narodu: ta prvi režim, koji se s oružjem u ruci borio za proširenje granica, bio je komunistički Bele Kuna!)

Dok je ogromni dio nekretnog imetka ovako bio u rukama feudalne gospode, veliki se dio pokretnog imetka – produkcionog, finansijskog kapitala i trgovine – nalazio u rukama Židova. I tako je mađarski narod, onaj mali čovjek: poljoprivredni i industrijski radnik, obrtnički i trgovački namještenik, živeći u nepovoljnim ekonomskim i socijalnim prilikama, imao nad sobom dva sloja ljudi, koji su skidali "kajmak s mlijeka": veleposjednike i kapitaliste, ili – kako se to uz donekle opravdanu generalizaciju također moglo izraziti: feudalnu gospodu i Židove.

Kako da se dakle reagira, kako da se prelomi šiljak nezadovoljstvu širokih slojeva s ekonomskim stanjem (ili bolje: kako da se predusretne nezadovoljstvo ovog ponešto otupljenog naroda bez svijesti o svojim pravima i zahtjevima)? Vodećim krugovima jedna stvar uvijek lebdi pred očima: za Boga miloga, samo da se ne tangiraju njihova sveta prava, njihova imovina, samo ne potsjetiti narod, da bi općom agrarnom reformom život ogromnog broja Mađara bio postavljen na nove bolje temelje. Grom bi mogao udariti u stvarne krivce: u veleposjednike i u nezasitne kapitaliste; iskonstruirajmo munjovod po principu manjeg otpora, supstituirajmo za "kapitaliste" Židove, a brišimo kod veleposjednika feudalnu gospodu (tako da i ovdje ostanu samo Židovi), pa se na ovaj način može odagnati opasnost. Ovaj se manevar može tim lakše provesti, što mu dolazi u pomoć 4. gore spomenuti faktor: komunističku revoluciju u god. 1919., koja je Mađarima ostala u krvavoj uspomeni, proveli su gotovo isključivo sami Židovi. I tako su Mađari mnogo ranije nego li Nijemci, iako još ne ovako formulirano – optužili Židove generalno kao odgovorne i za "plutokratizam" i za komunizam.

* Engl. – gospodski stalež.

Revizija Trianona i “židovski munjovod na feudalnoj palači”, to su “leitmotivi” mađarske nacionalne politike između dva rata. I zato ni dolaženje na vlast nacional-socijalista u Njemačkoj ne mijenja u bitnosti karakter mađarske politike. Paralelno s Njemačkom i Italijom traže reviziju pariških ugovora; ohrabreni njemačkim primjerom počinju provoditi razne protužidovske mjere, istina u blažoj formi, ali s istom tendencijom, koja se pokazala i u Njemačkoj: naime postepenog zaoštavanja. Ali pri svemu ovome mađarska službena politika odbija i otklanja nacionalni socijalizam, a nac. socij. stranka u Mađarskoj mora da igra ulogu opozicije, i njezini vođe su od vremena do vremena izloženi oštrim progonima od strane vlade. Mađ. politika kopira od svog velikog saveznika samo antisemitske mjere; ostalo svjesno otklanja, a pritom se poziva na svoju tisućljetnu ustavnu tradiciju i kršćansku kulturu. U stvari vodeći mađ. krugovi imaju puno razloga da se ograđuju od nac. socijalizma, kao pokreta maloga čovjeka za kolektivizmom i dizanjem standarda širokih masa. Odavde potiče ovaj eklekticizam pri uvozu duhovnih dobara u Mađarsku, a kršćanstvo i humanitarni obziri su samo maske, kojima pokrivaju prave uzroke.

To se najbolje vidi od god. 1941. na ovamo. Protužidovske mjere dostigle su takav stepen, da više ne zaostaju za njemačkim uzorom (Novi Sad, deportacija u Galiciju, pogibija u Ukrajini). Mađarska je saveznik Njemačke, a Szálasi i njegova stranka, i dalje u opoziciji, izvrgnuti su progonima vlade. A u martu 1944., poslije ulaska Nijemaca u Mađarsku, obrazuje se vlada po nac. soc. uzoru i sa takovim programom, ali opet sa isključenjem nac. socijalističke stranke. Koliko god su mađarska gospoda stisnuta u kut, koliko god im se steže obruč oko vrata, njima ipak uspije toliko, da su u vladu ušli samo “salonski” desničari *à la Imrédy**, dok su buntovnici s ulice i za ulicu *à la Szálasi* i opet isključeni. Dešava se kuriozna stvar, da razna gospoda iz bivše državotvorne stranke (MÉP**) bijesna poput nacional-socijalista, sjede u zatvoru. Szálasi mora iz prikrajka, škripeći zubima, da gleda, kako njegovi politički protivnici, koji su obrnuli kabanicu prema vjetru, tako temeljito istrebljuju Židove, da za njega ne će više ništa preostati, ako mu ipak uspije da dođe na vlast.

Šta je onda naravnije, nego li razvoj događaja u posljednja 3 dana? Gospoda na vlasti počela su opet odmicati od one skrajnje desnice, do koje ih je bila dovela evolucija njihove politike, i to najviše pod utjecajem događaja na ratištu. Tada je (uz pomoć strane sile) stijeg ekstremne desničarske politike preuzela ona stranka, koja se za nju godinama borila, kojoj taj stijeg pripada i kojoj je do sada *per nefas**** uskraćivana saradnja pri provođenju ovakove politike. Zato nije čudo, da je narod osjetio, da nema stvarne promjene, i da je desničarska politika došla sada k svom pra-

* Béla Imrédy nakon Darányijeve ostavke u svibnju 1938. postaje premijer Mađarske. Ispočetka je nastojao poboljšati odnose s Velikom Britanijom, no nakon Anschlusa Austrije prisiljen je osloniti se na Treći Reich i Italiju.

** Magyar Élet Pártja (Mađarska stranka života).

*** Lat. – po krivu.

vom gazdi. A pogotovo nije čudo, da je vojska uskratila posluš starim gospodari-
ma, i mahom prešla k novima: ona je samo ostala vjerna idejama, u kojima su je
decenijama odgajali.

I zato sam rekao: Szálásijev državni udar je logički završetak jedne politike,
vođene kroz 15 godina.

1) Jedna jugosl. državljanka, koja se večeras doselila u naš penzion, tvrdi, da je na
švajc. poslanstvu dobila informaciju, da se švajc. štitništvo za Jugoslovane i dalje
respektira. Budući da sam jako sugestibilan, to me je u velikoj mjeri umirilo.

2) Šire se glasine o pokolju velikog broja Židova u ulici Népszínház.

3) Šire se glasine, da su Rusi na 30 km od Bp. (ne vjerujem).

Srijeda, 18. X (17.30 h) Iz jučer održanog govora ministra unutr. poslova se može za-
ključiti, da se sadašnje mjere protiv Židova ne odnose na strane državljane. Švajc.
poslanstvo je također dobilo takove informacije. Ima već i nekoliko precedensa
o respektiranju zaštitne putnice, krivo bi bilo, kad bi se iz toga zaključivalo, da se
protiv stranih državljana ne će poduzimati mjere, i to vrlo oštre. Za mjere protiv
domaćih najavio je ministar, da će biti "nemilosrdne". Provjerene su vijesti o od-
vlačenju Židova iz čitavih kuća, neprovjerene o masovnom ubijanju. – Sa frontova
nema novosti.

U našem penzionu stanuje neka mlada plavokosa dama, koju personal titulira
"umjetnica Marta". Prema službenoj verziji njezina umjetnost je plesanje, a prema
vlastitom priznanju sve njezino umijeće je u tome, da svojim tijelom zarađuje što
više novaca.

Danas sam je sastao u *hall*-u; blijedolika i neraspoločena sjedila je u fotelji.
Upitao sam je, da li je bolesna. Odgovorila mi je, da nije bolesna, već samo nesretna
i nervozna zbog prilika, koje su nastale. Začudio sam se, što li utiču politički doga-
đaji na njezinu dobrobit. Objasnila mi je: poslije 6 ne smije nitko na ulicu, pa tako
ona ne može da odlazi k svojim prijateljima. A direktorica u penzionu ne dopušta
da prijatelji dolaze k njoj. Ostala je tako bez zarade....

Ali ona će otići odavde. Već joj je obećana jedna soba u Unutrašnjem gradu.
Momentano još nije prazna. To je židovska kuća; ali sve će Židove za koji dan od-
vući, i ona će se onda preseliti i dalje moći raditi.

Sada barem znadem, zašto je za spasenje Mađarske neophodno potrebno
istrebjenje Židova.

Prema onome, što sam jučer napisao o pozadini mađarske politike, moći će mađar-
ski narod da stupi u red modernih demokratskih naroda Evrope samo onda, ako

U našem penzioner stambenoj nekak mlada plavokosa dama, koju personal titelira „umjetnica Marta“. Prema službenoj verziji njezina umjetnost je plesanje, prema stvaritome priimanju svih njezino umijeće je u tome, da svojim tijelom zaraduje što više novaca.

Danas saun je sastao u hall-u; bljedolika i neraspoložena sjedila je u fotelji. Upitao saun je, da li je bolna. Odgovorila mu je, da nije bolna, već je saun nenostna i nervozna zbog prilika, koje su nastale. Začudio saun se, što li utiču politički događaji na njezinu dobrobit. Objasnila mu je: Poslije 6 ne smije ni tko na svijetu na lice, pa tako ona se može da odrazi k svojim prijateljima. A diektica u penzioner ne dopušta da prijatelji dolaze k njoj. Ostala je tuho bez zarade....

Ali ona će otići odavde. Uč' joj je obična jedna soba u dvustranom gradu. Komentarno

se potpuno eliminira onaj duh, koji je do sada davao pravac politici. I dok je drugim narodima u toku povijesti uspijevalo, da sami iz sebe, vlastitom snagom provode preorijentaciju (zabilježiti ću najmarkantnije godine tih preorijentacija: 1789., 1848., 1919.), kod Mađara su sve te revolucije podlijegale opet reakciji. Bojim se, da će to i ubuduće biti ovako: bude li Mađarska prepuštena sama sebi, prevladat će i opet duh feudalne gospode i *gentry*-jske birokracije, a širokim slojevima će manjkati prosvjećenost i volja, da si izvojšte svoja prava. Zato mislim, da će Mađarsku za vrijeme od jedne generacije trebati postaviti pod stranu kontrolu. Zadaci strane kontrole bili bi prije svega:

1) Provesti energičnu agrarnu reformu, i time lišiti feudalnu gospodu one materijalne osnovice, na kojoj počiva njezina politička vlast.

2) Odgojiti široke slojeve političkoj zrelosti. Pored temeljite reforme općeg prosvjetnog i školskog programa napose u pogledu temeljitih osnovica nacionalnog i političkog gledanja "Weltanschauunga", stavljam slijedeći konkretni prijedlog: Osnovati dovoljan broj internata, u koje će se primati isključivo talentirana seljačka i radnička djeca iz svih krajeva zemlje (primjerice iz svake općine po jedno dijete) na besplatni studij kroz čitavu srednju školu – a za jedan dio i kroz sveučilište. Ovako će se stvoriti jedan kadar inteligenata, prožetih duhom slobodarske Evrope, koji će sasvim ili velikim dijelom zamijeniti onaj sloj, koji danas zauzima "ključne" pozicije u nacionalnom životu. Ova nova birokracija ne će biti vođena staleškim interesima svojih predšasnika, već će imati pred očima potrebe i koristi onih ljudi, iz čijeg kruga su izašli. Održavajući vezu sa svojim selom odnosno gradićem, sa svojom rodbinom i prijateljima iz djetinjstva, oni će biti posrednici onog prosvjeđivanja, koje se danas – namjerice ili iz nemarnosti – uskraćuje. Bude li jednom prva generacija ovako odgojena, ići će sve dalje samo od sebe, razvijat će se u započetom pravcu i bez prisile izvana.

Četvrtak, 19. X (22.30 h) Da li ću ikada moći pred svojom savješću i pred Bogom opravdati ono, što se danas dogodilo, što sam učinio? Ukratko činjenice: Prije podne sam saznao, da je izašla naredba, da inostranci do 8 sati uvečer moraju useliti u kuće "sa zvijezdom". U dva sata znao sam, da za mene ima jedno skrovište. U ½ 3 telefonirala je M.*, da s obitelji ne može ostati u skrovištu kuda su se prekjučer zavukli, jer se u kući zna, da nisu "arijci". Onda je nastalo očajno telefoniranje i letenje po gradu, da se nađe drugo skrovište – uzalud. Na koncu su M. i mama rezignirale i odlučile da se vrate u stari stan, odakle su prekjučer pobjegli, u stan sa zvijezdom, a ja sam se s djecom pokupio, pješačili smo sat i pol kroz mračne ulice grada do novog skrovišta, u dvojbi i strahu, hoće li nas primiti. Izgubio sam se nećujno iz svog penziona (stvari sam već ranije iskriumčario). U skrovištu su nas primili.

Zbog potpunosti još moram dodati, da sam u svom penzionu (kad sam došao na čas po nekoje stvari) ustanovio, da sam do daljnjega mogao ostati, jer su me nadležni faktori u kući smatrali "arijevcem", i nisu tražili da se iselim.

* Supruga Margita.

To je bilo u sedam sati. Zašto onda nisam ostao, a skrovište prepustio M.? Tek sada, kad ovo pišem, naišao sam na to, da je to bilo tehnički provedivo. Ali onda nisam na to mislio. A što bi bilo s mamom?

Mancika* je uzela na sebe križ stradanja. Mama je pošla s njom. A ja s djecom kušam se dalje boriti za spasenje. Mancika je uzela na sebe križ stradanja nakon svega što je među nama bilo i čemu sam gotovo isključivo ja kriv. I danas prije podne još sam joj činio scene zbog tvrdokornosti njezina stanovišta.

Mancika je uzela na sebe križ stradanja, a ja sam opet radio sebično. Ima li opravdanja za moje držanje, obrane za mene, moralnog prava na spasenje?

To je moralna strana stvari. Sa svim tim nije rečeno, da su M. i m. izgubljene, a djeca i ja spašeni. Može se dogoditi i obratno. Ali štogod se desilo, slučajne neproračunljive posljedice ne utiču na kvalifikaciju današnjeg mog djelanja.

Petak, 20. X (18.40 h) Sve je došlo drugačije i događaji su se razvijali tako, da mi se moj jučerašnji “*mea culpa-pathos*” (koji je bio više afektiran nego li proćućen) danas čini smiješnim.

Prespavao sam s djecom u “skrovištu”. Prije podne sam redom saznao: da Manci i mama nisu ušle u “zvjezdastu kuću”, već su ovu noć provele još na starom mjestu; malo kasnije, da je vlada povukla svoje jučerašnje naređenje i da ponovo priznaje sve stare iznimke, među ostalima izuzetni položaj Jugoslavena pod švajcarskom zaštitom. I tako nakon ponovnog mnogog dogovaranja, trčanja uzduž i poprijeko po gradu s prtljagom, svežnjicima, aktentaškama i bez njih, poslije mnogog telefoniranja, poslije plaćanja jedne nesnosne sume za skrovište, poslije odigranja jedne komedije pred vlasnicom penziona o nekom “otrovanju stomaka” zbog kojega da nijesam sproveo noć kod kuće – i poslije svih tih silnih uzrujavanja sada sam opet u penzionu, a uz mene stoji moj sinčić Darko, kojega je novi razmještaj osoba privremeno pridijelio meni.

Čini se, da je nova vlada već 4. dan svoje vlasti doživjela poraz u jednom pitanju, u kome se smatrala suverenom i koje joj očito više leži na srcu nego li koje drugo. Ta prije dva dana grmio je ministar unut. poslova na radiu, da se u toj stvari ne će obazirati ni na čiji prigovor iznutra ili izvana. A sad je ustuknuo – pred kime? To još ne znam, a moguće je i nešto drugo po srijedi.

U svom lakovjernom optimizmu ja se već onako ponašam, kao da je opasnost minula. Sve mislim na onu pjesmicu: “Tko se boji vuka još, tri za groš...”

Subota, 21. X (21.10 h) “Svako čudo za tri dana.” Takav dojam dobivam danas o situaciji, stvorenoj dolaskom novog režima. Ne znam, da li me osjećaj vara, ali meni se čini, da se sve opet vratilo u staru kolotečinu. – Pored fotografije članova vlade, koju sam već priložio dnevniku, trebalo bi još priložiti: govor ministra vanjskih poslova, jer pokazuje bombastičko-frazeološki stil, koji karakterizira ovaj “pokret”, i popis djela, za koja je predviđen prijeki sud i smrtna kazna.

[...]

* Nadimak supruge Margite.

Vlada nacionalnog jedinstva 1944. (Ferenc Szálasi sjedi u sredini)

K bilješkama od 17. ov. mj. (o mađarskoj nacijon. politici između dva rata).

Antisemitizam u Mađarskoj nije bio "luegerovski" niti nacijon-socijalistički nego i on je bio – feudalan. Za mađarskog aristokratu ili *gentry*-a glavna diferencijacija među ljudima nije po tome, da li je tko crn ili bijel, pogan ili kršćanin, Nijemac ili Englez (gotovo bih rekao i: poštenjak ili lopov) nego: "gospodin" ili ne. Sa svakim "gospodinom" ima se osjećaj zajedničke pripadnosti i solidarnosti. Tome se ima pripisati, da su protužidovske mjere najviše pogađale najsiromašnije slojeve, a najmanje bogataše i židovsko plemstvo – plutokraciju i aristokraciju, koji zajedno sačinjavaju gospodsku klasu. Prvi, koji su bili pogođeni bili su sitni činovnički proletarijat: profesori, suci, upravni činovnici. Državni tužilac sa malim mjesečnim fiksumom je penzioniran ili otpušten, ali njegov kolega advokat zadržao je *sallum*** i neograničeno vršenje svoje prakse. Trgovački namještenici, stenotipistice, knjigovođe, korespondenti morali su na osnovu nekog ključa da gube kruh, ali na čelu velikog broja najvećih bankovnih, industrijskih i trgovačkih poduzeća stajali su i nadalje sa titulama glavnog ravnatelja, ravnatelja ili prokuriste – poslovođe – Židovi. Akcijoneri

sadržali svoje akcije, kućevlasnici svoje palače, trgovci svoje elitne trgovine, a burzovna je speculacija bila gotovo sasvim u rukama Židova. I tako je s jedne strane na pr. malograđanska obitelj Faragó*, otac, špedicijski činovnik, penzioniran sa

* Asocijacija na bečkog gradonačelnika Karla Luegera (1844-1910), koji se isticao antisemitskom demagogijom.

** Odvjetnički ured.

*** Bliska rodbina A. Fischera, mađarski ogranak obitelji koji je prezime promijenio u Faragó.

300 P. mjesečno; sin Bandi, bankovni činovnik, penzioniran; kći Mancí, korespondentkinja – otpuštena; sin Pali, učitelj crtanja i grafičar – ne može dobiti namještenje; osim toga moraju dati danak u krvi: Bandi gine u Ukrajini od gladi i zime; Pali, boležljiv, akvirira tešku kroničnu bolest u radničkom bataljonu. S druge strane na pr. familija Hatvany-Deutsch ili Manfred Weiss ne gube ništa ni od svog ogromnog imetka ni od ugleda ni od časti. Trajalo je do sredine 1942. godine, dok se ozbiljno počelo s oduzimanjem poljoprivrednih površina. To se onda nazivalo “agrarnom reformom” – bez obzira na to, da su i sitnim ljudima oduzimali njihovih 5 jutara zemlje (dok su s druge strane latifundiji ostajali mađarskim magnatima). Jednom mi je pripovijedao moj prijatelj Joži: “Govorio sam s barunom Hatvanyjem. Sada su mu oduzeli njegova krasna imanja. Ali da vidite, kojim savršenim stoičkim mirom on to podnosi. Tu se vidi, tko je gospodin!” Da, barun Hatvany je gospodin, jer se stoičkim mirom zadovoljava s ostatkom svog imetka – tvornicama šećera, palačama, zbirkama umjetnina, zlatom i draguljima. Ali Joži ne opaža, da sam i ja “gospodin”, jer nakon što mi je u Hrvatskoj oduzet kruh i imetak, sada su mi i u Mađarskoj oduzeli mojih 30 jutara, sa kojima sam mislio prebroditi rat* – a da sam to ipak podnosio savršenim stoičkim mirom i nebrigom. I dok Joži duboko saosjeća sa gubicima barunovima, dok je ravnodušan prema mojim, dotle u pogledu poljskih Židova, koji su u 1941. prebačeni u Poljsku i tamo pogubljeni, uvijek samo ponavlja, da su to takvi ljudi, od kojih se njemu gadi i koji nisu bolje ni zavrijedili.

Ovako je mađarski antisemitizam Horthy-jeve ere bio ograničen, kočen, a kočnica, kojom su ga regulirali “gospodski” obziri feudalaca činila ga je još nepravednijim i nesocijalnijim nego li je sam po sebi morao biti, jer mu je bila lozinka: Udri po siromahu i slabome, živio bogati i moćni!

Ovakova je politika doista morala otjerati Židove u dvije krajnosti, zbog kojih se onda optužuju: s jedne se strane učvršćivao “plutokratizam” nekoliko stotina ili tisuća porodica; s druge su se strane deseci hiljada proletarizovanih sitnih buržuja *à la* Faragó natjerali onamo, da očekuju spas od socijalne revolucije.

Marš, marš, Beograd je naš...

Ovaj svezak dnevnika dobit će ime “Pod jelenom”.

Nedjelja, 22. X (15.00 h) Novo uzrujavanje. Muškarci i žene pozvani na rad za sutra ujutro. Izuzetak čine strani državljani. Hoće li se švajc. putnica smatrati dovoljnim dokazom državljanstva?

* Obiteljsko imanje za koje je bio zainteresiran Józsi Kochanovszky.

Ima slijedeća verzija u toku događaja 15. i 16. ov. mj.: da je Namjesnik znao, da predstoji puč i da ga ne može zapriječiti; da je baš obzirom na to u zadnji čas dao proklamaciju, kako bi s time skinuo sa sebe, s ustavnog režima i s naroda odgovornost za sve, što se dešavalo od 19. III na ovamo. Ova se verzija čini vjerovatnom. Ali zašto Namjesnik toga nije učinio 19. III?

Joži je uvijek naglašavao, da su viši činovnici svih nadležstava “gospoda”. I zato se zgražavao, kada bi čuo tvrdnju ili makar samo aluziju, da ih ima, koji su podmitljivi; tvrdio je uvijek, da im se ne smije lagati, nego da im uvijek treba iskreno priznavati, po istini prikazivati (na pr. da je netko “crno” prešao granicu, lažno bio prijavljen, nije “arijevac”); konačno je vjerovao svim njihovim obećanjima, koliko god puta se uvjerio da nisu održana. Joži nije ovim svojim gledanjem stvari mnogo naškodio (i kod Keokha i u predmetu St. Bečej), a ja sam morao raditi prema njegovim intencijama, makar sam si već vrlo rano bio svjestan toga, da je stvarnost daleko od njegove idealizovane predodžbe. Već 1942. ispjevao sam slijedeća dva stiha na Jožijevu “gospodu”:

“Ein Herr ist Jemand, der stets was verspricht,
Doch das was er versprochen hat, das hält er nicht.”*

Ponedjeljak, 23. X (16.45 h) (K bilješkama od 1. X – o nacijon. socijalizmu u Mađarskoj.)

Pa i onda, kada je sa 19. martom započeo predzadnji čin židovske stradanije u Mađarskoj (poslednji počinje 16. X), događa se – nakon što se slegao prvi val divljačenja – nešto, što i opet potvrđuje “feudalni karakter” čitave protužidovske politike. Danas još ne znam, što je stajalo pozadi toga, da je sasvim drugi postupak bio sa stanovnicima glavnog grada i sa onima “pokrajine”. Moguće je, da se likvidacija Budimpeštanaca odgađala zbog tehničkih poteškoća, moguće doista postoji neka veza između tretiranja Židova i zračnih napadaja (kako se to uvijek opet tvrdilo); ali bilo kako mu drago, činjenica jest, da su stanovnici pokrajine beziznimno bili deportirani u toku mjeseca maja i juna, dok do deportacije budimpeštanaca uopće nije došlo sve do konca “predzadnjeg čina”. A tko imalo poznaje mađarske prilike, taj znade da su Židovi, koji su imali ogromne imetke i “plutokratsku” moć, bili koncentrirani u prijestolnici, dok su u pokrajini bili uglavnom sitni i srednji buržuji odnosno (u tzv. Gornjoj Mađarskoj) puka sirotinja. U ovih sedam mjeseci bili su dakle i opet pošteđeni baš oni, zbog kojih je u teoriji došlo do antisemitskih mjera. Dok su na pr. odvukli mog prijatelja kovačkog majstora Kleina sa pustare Cserepes, čovjeka, koji nikada nije stekao jedne pare drugačije nego li radom svojih pet prstiju, dotle su budimpeštanski industrijalci, veleposjednici i bankari ostali netaknuti *quoad per-*

* Njem. – Gospodin je netko tko uvijek nešto obeća, / Ali ono što je obećao ne drži.

sonam^{*}, a spasli su i znatne dijelove svoje imovine uz pomoć tzv. “Aladara” (što je vlada tolerirala, stisnuvši jedno, a po potrebi i oba oka). Štoviše, kada se u slijedu vanjsko-političkih i događaja na ratištu (počam od kapitulacije Rumunije) nastojalo okrenuti pravac politike, počela je sezona Namjesnikovih “izuzetaka” i “švedskih putnica”, jedno i drugo gotovo isključivo u korist bogatih i moćnih. Izuzeci su se prvenstveno podjeljivali za “zasluge na području privrede” ili drugačije rečeno – za to što je netko znao “to make much money”^{**}. Ono što je načelno bilo prva i glavna točka optužbe, postalo je odlikom, olakotnom okolnošću, bazom za pomilovanje. “Gospoda” su osjećala solidarnost s onom drugom gospodom drugačije krvi, a tim više, što su ih vezivale mnogobrojne rodbinske veze i poslovni interesi. Bit će da je ovaj momenat, a nikoji drugi, bio odlučan pri raznolikom tretiranju prijestolničkih i provincijskih Židova. A novi režim hoće da učini kraj tome i zato je proklamirao: da će rješenje ž. pitanja biti pravedno i da se ne će činiti razlika između ž. i ž.

Cijelo do podne sam (sa možda još 150 osoba) sproveo na švajc. posl., gdje se grozničavo radilo na tom, da se jugosl. državljanima dade zaštita obzirom na kolektivni poziv na rad za narodnu obranu. Uspjelo je ubijediti nadležne da je “Schutzpass”^{***} u stvari putnica, pa izgleda da je ova opasnost minula. Što će doći sutra, što prekosutra? I kako ćemo se braniti i hoćemo li se obraniti?

Tzv. Staklenik, emigracijski odjel predstavništva stranih interesa
švicarske ambasade u Budimpešti 1944, Vadász utca 29 (izvor: fortetpan.hu)

^{*} Lat. – osobno.

^{**} Engl. – doći do puno novca.

^{***} Njem. – zaštitna propusnica.

Prije nekoliko mjeseci je E. F. imao žestok sukob sa Jovanovićem (referentom za jugosl. stvari kod švajc. posl.). Kad je F. danas podnio svoju jugosl. putnicu na produženje, Jov. ga je odbio motivirajući to uvredom, koju mu je F. svojevremeno nanio. Je li ovo vršenje službene dužnosti?

Dubrovniče, tko ti se ne bi radovao?

Utorak, 24. X Vlada je jučer ujutro plakatirala opću mobilizaciju; uvečer pak je radio objavio da je mjera opet povučena. Izgleda da sadašnji vlastodršci, koji nemaju administrativne rutine, nisu znali za tehničke poteškoće odnosno tehničku neprovedivost ovakovog masovnog pozivanja. Ili “kostur države” – civili i vojni birokrate starog kova – sabotiraju mjere skorojevića – ministara, koji ne uživaju njihove simpatije, jer ne potiču iz sloja, koji po tisućljetnoj tradiciji treba da vlada u Mađarskoj?

Novine pišu o samostalnoj Makedoniji u sklopu jugoslovenske (ili balkanske) federacije; takovu da zahtijeva sovjetska Rusija.

Sznao sam da je Berti negdje sakriven (gdje, to ću jednom kasnije zabilježiti). On je očito pored svih rezervnih užeta i pomoćnih kočnica imao u poslednjoj rezervi još jednu mogućnost, ovu mogućnost. Koliko god mi se nesimpatičnom, često i smiješnom, činila ova njegova crta do skrajnosti pretjerane opreznosti, kalkuliranja sa svim eventualnostima, ma kako malo vjerojatne i bile, ja sam se puno puta osvjedočavao, da je on imao pravo, da je dobro radio. Kao što u gotovo svemu ostalome, tako smo i u tome on i ja, potpuno opreke. Berti danju i noću u mislima razglaba svoje stvari; kao što šahista analizira položaj, proučava sve moguće varijacije u slijedećih 4-5 poteza, da se onda odluči za svoj potez, tako i on nastoji proračunati sve moguće varijacije i za svaku od njih osigurati najbolju obranu. To donosi sobom, da se on strahovito teško odlučuje za jedan jasan jednosmislen čin; on radije odgađa jednostranu odluku, ostavlja *in suspensa** i poduzima mjere sigurnosti za sve moguće slučajeve. Zato je poredba sa šahistom dobra samo dotle, dok se radi o analizi položaja; ne pak glede nastavka, jer se šahista mora odlučiti za jedan potez. Berti je nalik na vojskovođu, koji se ne može odlučiti na to, da svu svoju vojsku sakupi na jednom bojištu, da je tamo – u napadaju ili obrani – suprotstavi neprijatelju za odlučnu bitku; on mjesto toga rasparčava svoju snagu na stotinu strana, da bi se mogao braniti svagdje, gdje postoji ma i najmanja mogućnost da bi neprijatelj mogao napadati. Berti u toku jednog dana guta deset raznih pilula i medicina; ne jednu medicinu u propisanoj dozi protiv neke bolesti, koju ima, nego deset sitnih doza protiv raznih bolesti, koje bi mogao dobiti. I takav je u svemu. Dvije istinite

“anegdote” o njegovoj “preventivnoj opreznosti”.

* Lat. – u neizvjesnosti.

Na 4. februara 1943., dakle u vrijeme, kada su Rusi nakon pobjede kod Stalina započeli svoj marš prema zapadu, osvanuo je Berti u uredu i onom važnošću, koju on pridaje svakom svom činu, pozvao nas sve prisutne u svoju sobu, da nam nešto pokaže. Odmotao je jedan paketić i pokazao nam jedan čelični ručni sat koji je upravo bio kupio. Svi smo morali gledati taj sat s udivljenjem, ali ja sam Bertija konačno pitao: što će mu ovaj sat, gdje ima cijeli niz drugih ručnih satova? Na to se nasmiješio i odgovorio: “To je za slučaj, da ‘crveni’ dođu ovamo, kako ne bih onda na ruci nosio zlatan sat!”

Druga zgoda. Berti leži bolestan. U svojoj zeleno lakiranoj, rezbarenj damskoj spavaonici. Pored drugih slika vise u toj sobi tri veoma “seks-appealne” slike poznate glumice Katarine K. (koja je navodno nekoć bila Bertijeva prijateljica). Jednoga dana posjetim ga i primijetim, da su slike skinute. U razgovoru sam saznao, da je prije mene bio kod Bertija neki izaslanik udruženja banaka da traži neke podatke o poslovanju Bertijeve banke. Mudra je opreznost tražila da se ukloni svaki indicij, koji bi posjetioca mogao navesti na pomisao, da Berti troši novaca na onu znamenitu damu... Da ne bih zaboravio ovu zgodu, zapisao sam tada (6. VI 1943.) u svoj kalendar: “Berti skida Katalin sa zida.”

Kad je počelo popisivanje mlađih godišta u radnu službu, Berti, star 40 godina, već je legao u državnu bolnicu za tuberkulozu i raspolagao je cijelim nizom *röntgen*-snimaka te elektrokardiograma za slučaj, da bi... Osim toga je – uz pomoć Gabi – upregnuo najvišu moguću protekciju i ishodio rješenje, vjerojatno jedinstveno u povijesti vojne administracije, po kojemu mu se odgađa nastup radne službe do 1. XI 1943. za slučaj da njegovo godište bude pozvano. Ja sam se tada i smijao i skandalizovao. Kasnije sam se uvjerio, da je imao zahvaliti samo ovoj maksimalnoj predostrožnosti, da uopće nikada nije morao nastupiti dužnost.

Berti pri analizi računa i sa najnepovoljnijim slučajem, pa i za ovaj sve pripremlja, uprežući “veze”, svoje (kupljene) prijatelje, a – ako mora biti – i svoj novac. Bezobzirno gura na stranu svakoga, tko bi mu mogao biti takmac u traženju pomoći. Ako bi pao u vodu, imao bi oko tijela pojas za spasavanje, dok bi se rukama hvatao za jednu gredu: on bi ipak oduzeo jednu slamčicu, za koju se hvata susjed, koji je također pao u vodu; jer je moguće da će pojas puknuti, a greda potonuti (*sic!*), pa će mu trebati slamčica, da se za nju hvata!

Dok Berti pesimistički kalkulira sa najgorom mogućnošću, ja optimistički računam s najboljom. I u zadnje se vrijeme sve češće uvjeravam, kolike ogromne pogreške činim zbog toga. Prenaglim se u odlukama (i u tome Bertijev antipod) i ne računam s eventualnostima. Najčešće, umjesto da mogućnosti mislim logički do kraja i da povučem potrebne konsekvencije, uzdajem se u svoju zvijezdu i velim: već će nekako biti. Koliko puta su se moji planovi osnivali jedino na ubjeđenju, da rat ne može trajati dulje nego do..., a trajao je uvijek dulje. Mojoj površno-diletant-

skoj lakoumnosti ima se pripisati, da moj i moje obitelji današnji stvarni i pravni položaj nije mnogo bolje osiguran, i da još sada, u “Rapidovih zadnjih 15 minuta” moram strepiti pred nesrećom.

Srijeda, 25. X Sjedeći s Darkom kod večere palo mi je na pamet, kolika je ogromna razlika između djetinjstva, koje preživljavaju moja djeca, i mojeg vlastitog. Opis današnje večere: U tijesnoj, naravno neloženoj, sobi penziona ima jedan mali stolić. Stavljam na nj dva arka kancelarijskog papira, koji zamjenjuje i stolnjak i tanjure, a od ranije je upotrebe pun mrlja i mrvica. Zatim donosim zalihe, smještene među prozorima: malo maslaca i sira (jedno i drugo slučajno!), jednu zelenu papriku i jednu jabuku, te komad kruha. Narežem par komadića kruha, namažem maslacem i sirom, izrežem papriku na kriške, i sve to poslažem po papirima. Uto ulazi gazdarica, donosi na tanjuru pregršt kuhanih krumpira, orahove veličine, stavlja na stol, bez ikojeg jedaćeg pribora. I onda počinje večera. Sa svojim džepnim nožićem gulim krumpir za krumpirom te ih... /U 21 h 15' uzbuna. U isti čas već dvije detonacije – očito već padaju bombe. Provodimo u skloništu 2 i ¼ sata do 23 h 30'. Čini se da je bio izvanredno jak *bombardement*./ Vrijeme je podmaklo, odlažem opis današnje večere, današnje večeri, koja je dobila tako tipičan – ma da ne svakodnevni – epilog, na sutra.

Četvrtak, 26. X (Nastavak opisa jučerašnje večeri) ... “polu jedem, pola Darku dajem” u ruku, pa ih “direktnom metodom” pojedemo, zajedno s “Butterbrot”-om i paprikom. Darko si maže prste, usta i obraze, pa ih od vremena do vremena otire rukavom pulovera (jer nema *servietta-e*), a ako ja to slučajno zamijetim pa ga strogo pogledam, onda maramicom. Pojede se još jabuka za *dessert*, a onda se ide spavati. Darko liježe u svoj “pomoćni krevet”, a ja polažem zimski kaput preko donjeg dijela mog pokrivača – mjesto *plumeau-a*“. Onda sjedam u fotelji, pišem dnevnik i time završim opet jedan dan emigracije. Dan, koji se u stvari sastojao iz lutanja po gradu i smrzavanja po sobama, drhtanja pred strašnim novostima i očekivanja iznenadnih dobrih vijesti. Naša je obitelj sada raštrkana na tri dijela grada, pa se vazdan igramo “lovice”: sastaj se ovdje, da predaš dijete, nađi se ondje, da preuzmeš dijete, dođi onamo, da se vidimo s mamom. Umaramo noge do iznemoglosti, trošimo nenadoknadive cipele i još više – živce. Darko je u osam noći spavao u pet raznih stanova, a – (jer smo se u penzionu preselili iz sobe u sobu) – u 6 raznih soba. Darko i Lela bez doma već unatrag 3 i ½ godine odraščuju na ulici – i što dulje traje, to više se baš u tom pogledu stanje pogoršava. /Moram prekinuti; jer idemo na današnji prvi čin “lovice”./ Danas je – k svemu ostalome – još počela padati hladna kiša. Djeca su veliki dio prije podneva provela na ulici; u tankim kaputićima, koji jedva štite od studeni i vlage, bez kišobrana, a u cipelama, koje propuštaju vodu. Satima se povlače okolo s mokrim nogama,

dok bude prilike, da se izuju (u hladnoj sobi), pa da im se noge malko suše i griju.

* Vjerojatno asocijacija na u međuraću slavni bečki nogometni klub.

** Fr. – perine.

A zapravo su ovo sve samo vanjski momenti! Djeca su u 3 ½ godine možda dvadesetak puta promijenila stan. Lela je u pet raznih škola svršila četiri razreda, a da tako reći ni u jedan razred nije išla redovito. Darko bi sada trebao poći u prvi razred, ali za to nema mogućnosti. I kroz čitavo to vrijeme djeca sveudilj slušaju razgovore starijih ili – opomene i upozorenja: deportacija, internacija, pokolj, policija, detektiv, šuti! pazi! ne pokaži se! govori mađarski! moramo se sakriti; moramo bježati; što će biti sada? sada smo opet sve stvari izgubili... itd.

Ukleti Holandezi u dobi ispod 10 godina! I sada ovo spraviti s mojim djetinjstvom! Kuća mojih roditelja bila je malo-buržujski dom u čistoj kulturi, gdje je sve bilo do skrajnosti redovito, pravilno, sve pretjerano normalno, po jednoj normi, određenoj nekim tradicijama, predrasudama, sitničavim predodžbama. Sve se svakidašnje odvijalo strogo kao po nekom ritualu, a pogotovo krupni događaji u životu, kao što je polazak u školu, ispiti, bolest, ferijalno putovanje. Ručalo se i večeravalo točno u određeno vrijeme sa određenom nepromjenjivom razdiobom mjesta i po jednom standardizovanom jelovniku, od kojeg nije bilo odstupanja. Nemati za večeru svježe pečenog mesa – to je bilo gotovo ravno svetogrđu. Sa hunjavicom se ne ide na ulicu, sa temperaturom od 37° C liježe se u krevet i zove kućni liječnik. Kad pada kiša bolje ne ići u školu i poslati ispričnicu; pokvašena frizura ili promočene cipele donose neminovno upalu pluća. Biti najbolji đak u školi, to je aksiom; plesna škola, to je nešto što nije za nas, a zašto su zapravo žene stvorene, o tome govoriti ili činiti ma kakove aluzije – to je najstroži tabu. Čistoća, red, pravilnost, jednoličnost.

Kada mi je bilo 6 godina, povrijedio sam sve tradicionalne propise i slomio desni lakat. To je bio događaj, o kome se godinama i godinama pripovijedalo upravo sa strahopoštovanjem kao o nečem sasvim velikome, jedinstvenome. Lani je Lela slomila lakat. Neznatna epizoda koju nitko ni ne spominje, tako reći smo zaboravili.

Pa ako bilježim ovu ogromnu razliku između “klasično-ortodoksnog” djetinjstva malograđanskog djeteta, koje spava svake noći u istom svom bijelom krevetiću, i jede pri bijelo prostrtom stolu sa srebrnim priborom pečenu gusku i tijesto, i bjegunca – emigranta – prognanika, koji danas ne zna, kud će sutra da sklone glavu (i na znak sirene silazi u podrum, sijeda na klupu, nasloni glavu na zid i – spava, ne čujući detonacije bomba i protuavionske artiljerije) – ne ću time da kazujem, da je ovo dijete nesretno, a ono sretno, ne ću da postavljam pitanje: što li je za budućnost bolje, ovakovo ili onakovo djetinjstvo? A pogotovo se ne želim tužiti na naše sadašnje prilike. Jer koliko god želimo, koliko god se molimo da što prije bude sretan kraj ovim našim patnjama, a isti se čas molimo i to: dok ne dođe taj kraj, ne bude nam gore, nego li je ovog časa. Čuvaj nas, Bože, gladi i (još veće) zime, zatvora, internacije, deportacije, nasilja, bomba!

A još nešto moram utvrditi: ako djeca ovdje nemaju doma, ako se puno luta po ulicama i igra "lovice", nije krivica samo na ovoj našoj bajnoj političkoj situaciji, na emigraciji. Ima još jedan krivac, a taj sam – ja. Tužim se zbog pomanjkanja doma, a zapravo sam ga sam razorio.

Po podne sam posjetio Dr. Herzoga. Razočaran sam mršavim vijestima sa ratišta, koje daje "Budapest II". Iz Churchillovog govora se razabire da postoje ogromne teškoće ne samo za rješenje poljskog nego i balkanskog pitanja. Raspravljao sam sa Dr. H. o jugoslovenskim problemima (ili tačnije: on je razvijao neke misli; interesantno, da pored njegova docirajućeg načina izlaganja nisam kadar sustavno izlagati neke svoje misli, "mich durchsetzen" sa svojom osobnošću i svojim slijedovima misli. Isto to sam opažao na svom odnosu na pr. prema Bertiju; slabija ličnost prema jačoj?).

Na 10. ov. mj. pisao sam dnevnik, da je sada već "posve sigurno", da najviše još 14 dana treba da izdržimo, pa da smo prebrodili. Kao uvijek, i opet sam se prevario. Danas se čini, da je opet sve zapelo, a kiša čini štimung još turobnijim i beznadnijim. Pretpostavih da nas u ono dugo vrijeme, koje je još pred nama, ne će ni deportirati ni internirati ni umlatiti, kako ćemo izaći na kraj sa svim poteškoćama, koje se iz dana u dan gomilaju i postaju sve teže? Sa problemom hrane i stana, sa odjećom i obućom, sa zimom i kišom, sa novcima, sa – živcima. A ako sve proguramo, što nas čeka onda?

Nešto sa linije ABC. A je neki dan rekao B-ji: Poljski problem je apsolutno nerješiv između Engleske i Rusije (objasnio je, zašto). Imade takovih problema, u kojima su tri stranke zainteresovane, a koji su apsolutno, objektivno nerješivi. Jalova je svaka muka. Jedino je moguće stvoriti *modus vivendi*. Ali takovo što nije trajno.

Petak, 27. X Otkada su u Budimpešti židovske kuće obilježene iznad kapija žutim Davidovim štitovima, neupućenom, koji prolazi ulicama, moglo bi se činiti, da je grad pun bogomolja. Unatrag nekoliko dana ima još jedna novost. Kršćani, koji stanuju u zvjezdastim kućama, dali su pored Davidova štita izlijepiti jedan veliki bijeli križ (eventualno uz komentar: "u ovoj kući stanuje x kršćana"). A nekoji osobito oprezni kršćani izlijepili su i svoje prozore prema ulici bijelim križevima tako, da pojedine kuće izgledaju kao kapelice. U ovoj "sinfoniji" bezbrojnih znakova poniženja i uzvišenja, koji se susreću na svakom koraku, bijeli krst pored žute zvijezde gotovo djeluje kao znak velikog pomirenja.

* Njem. – potvrditi se.

Tzv. zvjezdasta kuća, Retek utca 26 (izvor: fortepan.hu)

Obitelj Faragó sam neki dan označio upravo prototipom siromašnih Židova-stradalaca. Danas sam saznao za jednu novu postaju na njezinom križnom putu. Prije nekoliko dana odveli su sve članove obitelji (vjerojatno sa ostalim ukućanima) ne znam kuda. Par dana iza vraćeni su natrag, ali su našli stan (onu jednu sobu, koja im je pri “getoizaciji” bila dodijeljena) potpuno ispljačkan. Nestalo je ono malo sirotinje, što su imali (najnužniji namještaj, uređaj, oprema). Nema ju ni pare novaca ni komadićka kruha. Vidjet ću, mogu li im šta pomoći.

Pretposljednja njihova postaja na križnom putu bila je ova: Na 20. III o. g. zaustavila je i legitimirala policija oca Faragóà i sina – teško bolesnog Palija – na ulici. Odveli su ih, internirali u Kis Tarcsi*, ali – kao nekim čudom – obojica su se živa vratila, otac poslije jedno tri nedjelje, sin poslije tri mjeseca.

* Kistarcsa, tranzitni kamp udaljen 15 km od Budimpešte. Kad su Nijemci (19. ožujka 1944) okupirali Mađarsku, velik broj Židova odmah je uhićen i otpremljen u taj logor kojim upravlja mađarska policija. Zapovjednik logora, István Vasdényey, dobro se ponašao i surađivao sa židovskim organizacijama. No vlak s 1800 židovskih zarobljenika otpremljen je iz Kistarcsa u Auschwitz.

Kada sam prije jedno tri godine počeo pisati odlomke za roman o Ivanu Tantusu, imao sam (dosta neodređenu) osnovu da nanižem razne izvanjski povezane događaje, u kojima se prikazuju “dobrotvori”. Razna lica, koja bi dolazila u doticaj s Ivanom, a kojima se iz početka moramo diviti, kako su dobri, kako su sjajni, ispunjeni nesebičnošću, pripravnici za svaku žrtvu, no što se radnja dalje razvija, odnosi se komplikuju, interesi dolaze u sukob, te imamo uzroka da se u njima sve više razočaravamo, dok nam na koncu ne bude jasno, da su tobožnji “dobrotvori” sebičnjaci, koji poput svih ostalih ljudi bezobzirno traže svoj interes. Bio bi to roman razočaranja,* kojemu bi oni, kojima se čini dobro, uzvraćali zlim, a najveće i posljednje razočaranje bio bi sam Ivan Tantus, čovjek, koji se toliko ponosio svojim moralnim kvalitetama, a koji bi na koncu uvidio, koliko je – želeći uvijek činiti dobro – učinio zla. Htio sam prikazati galeriju tipova, za koje bi mi služili modelom: Joži i Gabi, obitelj Faragó, bratíci Rudi i Ernó, Margit i gospođa Boros Lila, Ibolyka, Berti i drugi.

Onda, a i poslije sam mnogo razmišljao o tome, tko je zapravo “dobrotvor”. Da li i onaj, koji čini dobro, ali da to za njega nije nikakva žrtva, da ga to – da tako kažem – ništa ne stoji? Da li i onaj, koji čini dobro, ali od toga za sebe ne očekuje koristi? Da li i onaj, koji spaja dobrotvorstvo s poslom, koji od “zanata” mnogima pomaže, ali pri tome i lijepo zarađuje?

Imat ću još mnogo da kazujem o svemu tome, naročito u vezi sa mojim “dobrotvorima” [...]**, sa svojim spasiteljima Jožijem i Gabi. Njima želim posvetiti mnogo stranica u iskrenoj želji, da prema njima budem ne samo pravedan nego i toliko zahvalan, koliko su oni to zaslužili. Ali to ću činiti drugog puta, kad se budem mogao bolje koncentrirati (želim napisati čitav jedan odlomak pod naslovom: Bilanca, baveći se tamo osim toga još s mojim *talmi**** dobrotvorom Bertijem). Danas samo ovoliko.

Joži mi je više puta kazivao doslovce slijedeće: “Ja ću za vas činiti sve što mogu. Ne želim pri tome ništa zaraditi; ali me također ne smije stajati nijedne pare.” I on je u bitnosti ostao vjeran ovom principu. Činio je za mene, za članove moje obitelji, pa još i za neka druga lica, koja sam ja protežirao, sve, što je bilo u njegovoj moći, podvrgavajući se često velikim naporima, kadšto i neprijatnostima i neugodnostima. Znam, da mu pri tome nije bio motiv: očekivanje materijalne ili kakove druge koristi (ali ga je često ipak zavađao neodoljivi instinkt zarađivanja, pa je njegovo držanje prema meni znalo varirati baš obzirom na ovakova očekivanja i izgleda). Tim vjernije je održao treću stavku: budno je pazio, da ga ova cijela akcija spašavanja ne bi stajala ni jedne pare. I, koliko puta kad sam (opravdano i neopravdano) bio ogorčen, govorio sam u sebi: “Vi činite sve za svog najvjernijeg prijatelja,

kako vi to govorite. Ali, kada bi se radilo o tome, da za njegovo spašenje treba da od svog imetka od 2 milijuna pengő žrtvujete dvije hiljade, vi to-

* *Plava ptica* (bilješka A. Fischera).

** Nečitljivi kratki tekst na starogrčkom alfabetu.

*** Njem. – patvorenim, prijetvornim.

ga ne biste učinili.” I onda sam se pitao: je li ovo dobrotvor? Usporedio sam njega, “feudalnog gospodina”, “plutokratu” i “Mađara”, kako sam ga nazivao, sa onim bezbrojnim i bezimenim sitnim pomagačima, dobrotvorima i spasiteljima, o kojima je Mancini znala toliko pripovijedati poslije jednogodišnjeg boravka u Bosni... Oh da, oni mali siromašni ljudi, seljaci, malograđani, pa i beskućnici, sve južni Slaveni katoličke, pravoslavne ili muslimanske vjere, kojima nikoga žrtva nije bila prevelika kada se radilo o tome, da pomognu bližnjima.

Dok “veliki dobrotvor”, da pomogne najvjernijem prijatelju, ne bi žrtvovao dvije hiljade od svoja dva milijuna, dotle mali bezimeni (bukvalno) od svoje dvije košulje, koje ima, daje jednu onome, koji nema nijedne, ili nahrani od svoje sirotinje gladnog prolaznika.

Dobrotvorstvo bez odricanja nakon ovog dobiva novo, drugačije osvjetljenje. A posljednjih sam dana razmišljao još o jednom trećem tipu dobrotvora. Radi se o jednom našem zemljaku, Hrvat, koji ovdje živi kao politički emigrant. Izgleda “druga generacija”, seljačko dijete, komu je ostala u krvi ona mekoća, ona pripravnost pomoći, onaj osjećaj svebratstva, koje je usisavao majčinim mlijekom, ali je sve to – da tako kažem – postavio na širu bazu, jer je zvanje, način života, kontakt sa velikim brojem ljudi, utjecaj Beograda razvio u njemu širokogrudnost, koja hoće da obuhvati cijeli svijet. “Posrpnici Hrvat”, kojemu nije samo proširen horizont i koncepcija i “interesna sfera”, nego je akvirirao i druga tipična srpska svojstva: samosvjesni nastup ne samo za sebe nego i kao intervenijent za druge, samo po sebi razumljivo pačanje u sve, bavljenje svime, more bre, svatko mu je kum, i sve će on to da uredi. A akvirirao je i drugu stranu medalje, naime sposobnost da iz tih svojstava znade da čini pare. Susreo sam se neki dan s njim na jugoslov. odjelenju švajc. poslanstva. Treba ga samo pogledati – tamo u društvu onih omršavjelih, ispijenih, otrcanih, nervoznih, drščućih emigrantskih figura: a on slika i prilika života, sreće, zadovoljstva; zaoblilo mu se lice, iz kojega te gledaju krotke dobre oči, cijelo mu je tijelo, u besprijeckorno krojenom odijelu, dobro ugojeno, ne bi mu čovjek vjerovao da je gotovo godinu dana proveo u zloglasnim hrvatskim logorima Jasenovac i Stara Gradiška i spao na tjelesnu težinu od 52 kg. I taj moj znanac pomaže svakome od nas, komu samo može. I meni je u dva maha činio vrlo velike usluge (nb. kod hrvatskog veleposlanstva, jer ovaj bjegunac iz hrvatskih koncentrac. logora ima odlične veze i kod hrvatskog poslanstva!), a da nije ni tražio ni dobio za to ništa. Uvjeren sam, da on, kad pomaže, ne kalkulira za nagradom, zarada mu nije bitna pri njegovu radu. A opet znadem (upravo ovih dana sam saznao neke detaljne podatke) da on već odavna organizuje pomoćne akcije najvećeg stila (o tehnicima te pomoći za sad iz opreza ne ću pisati), upravo fabričkih razmjera, i da time zarađuje ogromne svote novaca, koje on sa isto tolikom samo po sebi razumljivošću prima, sa kolikom ih njegovi bogati zemljaci, koji su u stisci, samo po sebi razumljivo i daju.

I tako pored dobrotvora, koji za drugoga od svojega žrtvuje, i onoga, koji dobro čini, a da ništa ne žrtvuje, imademo ovdje treći tip: čovjeka široke meke slavonske duše, koji je prošao “čaršijsku evoluciju”, koja od sveg srca čini dobro i kroz to puni džepove. A zar bih smio njemu osporiti karakter dobrotvora?

Subota, 28. X Doista će mi se punim pravom moći prebacivati skrajna nezahvalnost. Treba samo čitati ovaj moj dnevnik. Njegove političke stranice, koje se odnose na Mađarsku, imaju svoj *caeterum censeo*^{*}, u koji sam se zagrizao beskompromisnom tvrdokornošću: “feudalna gospoda”. Pa ako bi neka “dobra vila” učinila, da bih ja poslije ovoga rata zadobio neograničenu vlast u Mađarskoj, što bih učinio drugo, nego li svim silama lišavao tu gospodu njihovih privilegija – u prvom redu njihove imovine kao osnovice tih privilegija? To bi bila moja hvala *gentry*-u Jožiju i aristokratkinji Gabi zato što su mi otvorili svoj dom, svoj “feudalni” dom, dali mi dubok uvid u svoj način života i mišljenja, u najintimnije sfere njihova bitisanja, u čitav njihov mentalitet, porive, želje i nade. Ovo dvoje ljudi, koji su mene toliko puta spašavali i izvlačili iz zla, jesu stvarno onaj izvor, iz kojega sam crpio svoje znanje o feudalizmu u Mađarskoj, ovaj doticaj, ova razna doživljavanja s njima potakla su u meni mišljenje i nazore, koje evo ovdje razvijam u ovom dnevniku.

Ali ja, u svojoj Robespierre-ovskoj nekorumpibilnosti, ipak ne mogu činiti drugo i ne mogu misliti drugačije, nego li mi nalaže moja zdrava pamet i traži moja savjest. Moj stav prema feudalnom sustavu u Mađarskoj ne može biti tangiran činjenicom, da su Joži i Gabi spasitelji mog života. Prema njima lično nalaže mi moje srce i osjećaj zahvalnosti, da uvijek treba da učinim sve za njih, što god bude u mojoj moći. Oh, kako bi krasno bilo, kada bih jednom mogao stati pred Joži-ja, citirati mu njegova svojedobna obećanja pomoći i reći: “Ja činim za Vas, sve što mogu; ne želim pri tome zaraditi nijedne pare; a hoću da vas spasem, pa makar morao potrošiti na to svoj poslednji groš.”

Na čelo svake stranice ovoga dnevnika trebao bih napisati: “Joži i Gabi su moji spasitelji”, da se ne bi shvatila kao nezahvalnost mnoga kritička primjedba, mnoga maliciozna reminiscencija na njihov račun, kojima obiluju ove stranice. Ta već se na prvoj stranici dnevnika smješkam Gabinoj sitničavosti *in materialis*, koja traži ponovljeno priznavanje i zahvaljivanje za dar od 7 jaja i 10 dkg masti. To je ista ta Gabi, koja bez daha juri na intervenciju ministru i supruzi Namjesnika, a iza toga mi ne dopušta, da se o tome govori, ili da joj se čovjek zahvaljuje. A kada sam negdje u godini 1943. stao bilježiti “Stichworte”^{**} događaja u minuloj godini, da bih to kasnije mogao upotrijebiti pri pisanju memoara, prva rečenica, koju sam upisao, glasila je: “Pišta i pekmez.” To je uspomena na jedan tragikomičan doživljaj sa Gabi.

Evo ove zgode:

Na 20. VIII 1942. na narodni blagdan Stjepana Kralja, zadesio je težak udarac mađarski na-

* Lat. – dio glasovite izreke Katona Starijega: *Ceterum autem censeo Carthaginem esse delendam* (Uostalom, mislim da Kartagu treba razoriti).

** Njem. – ključne riječi; uzrečice.

rod. Prvi sin zemlje poginuo je junačkom smrću, vršeći vojnu dužnost kao zrakoplovni oficir na istočnom ratištu. Narod je zavio u tugu, a u crninu se zavila i Gabi, koja je u tom junaku gubila svog zeta.*

Gabi toga dana nije bila u Budimpešti. Ja sam joj smjesta brzojavno izrazio svoju duboku sućut, a dva dana poslije toga ona mi je javila, da dolazi u prijestolnicu na posmrtnu svečanost te me je zamolila da je dočekam na kolodvoru. Za njezin doček, za doček majke “narodne udovice” i bake “narodnog siročeta” načinio sam odgovarajuće ozbiljno i žalosno lice, stisnuo sam joj i poljubio ruku, mumljao riječi saučešća, a inače bio u neprimlici, ne znajući kako da se držim, što da govorim uočigled ove situacije. Gabi me je međutim zamolila, da iskupim u skladištu dva sandučića sa živježem, koja je sobom donijela, da ih odmah autom možemo otpremiti u stan. Učinio sam to, odvezli smo se u njezinu palaču, i onda sam čekao u *hall*-u dok Gabi odloži svoje stvari, izda u kućanstvu razne dispozicije itd. Dugo sam čekao, pa kako se Gabi nije javljala, zabrinuo sam se, pa sam je stao tražiti po kući. I našao sam je konačno u kuhinji. Tamo je stajala s kuharicom, otvarajući sandučiće i vadeći iz njih razno povrće i čaše, napunjene pekmezom od kajsija. I baš u času, kad sam ulazio, izvlačili su iz sanduka jednu čašu, koja se putem slomila tako, da je jedan dio skupocjene sadržine iscurio.

“Što ćemo sada?”, pitala je Gabi i naložila kuharici da sastavi komadićke razlupanog stakla, da bi se ustanovilo, da li šta manjka.

“Ako je sve staklo ovdje, može se pekmez preliti u drugu čašu i upotrebljavati.”

Kuharica se mučila da udovolji nalogu. Komadići su se dali složiti, ali se nije tačno vidjelo, da li se nisu otkrhnuli mali “špliteri”.

Umiješao sam se u stvar: “Moja mama tvrdi, da se dobiva upala slijepog crijeva, ako se proguta makar najmanja krhotina stakla, emajla ili slično.”

Gabi je tome povlađivala, da je tako.

Kuharica je donijela neko rijetko sito i počela pekmez kroza nj pasirati.

Gabi je zakoraknula prema sobi: “Idem telefonirati jednom liječniku, da ga upitam, da li je opasno uživati pekmez, u kome eventualno ima staklenog praha.” Ali, kako je Gabikina narav takova, da odluka, protuodluka i neodluka dolaze brzo jedna za drugom, pošla je opet natrag i motrila “pasiranje”.

Ja sam primijetio, da liječnik ne će moći ovako na pamet ništa da kazuje, jer sigurno mnogo ovisi o tome, koliko su velika zrna stakla, a uostalom ima u cirkusu ljudi, koji pojedu čitave boce i čaše, pa od toga ne dobivaju ni želučani katar, a kako li upalu slijepog crijeva.

Kuharicu je zaboljela ruka od pasiranja, pa je predložila, da se pekmez baci.

Gabi se kolebala, ali je inzistirala na tome, da se pekmez svakako procijedi, ali prije upotrebe će se još interesovati kod liječnika da li...

* Kći Gabrijele Pejačević iz prvog braka, Ilona, bila je zaručnica i od 1940. godine supruga Horthyjeva sina koji je kao pilot poginuo 1942. godine.

Pošto sam držao, da bi već trebalo nazvati dvorsku kancelariju, da bi se saznalo, kad će biti posmrtna svečanost u parlamentu i da li je za Gabi rezervirano mjesto, koje joj pripada prema rangu i tazbinskoj vezi sa pokojnikom, pledirao sam također za bacanje, kako bi se stvar skinula s dnevnog reda.

Ali se Gabi još uvijek kolebala između bezuslovnog bacanja, procjeđivanja, liječničke konsultacije; i pri tome je – kako je odluke mijenjala – koračala sad ova-mo, sad onamo, i to je trajalo, dok je “pasiranje” bilo dovršeno, dobrih 15 minuta, a moguće i pola sata.

Odluka, naravno, nije pala. A kako se kasnije za stvar nisam interesirao, to ni danas ne znam, da li je pekmez bačen, upotrijebljen bez ili poslije liječničke konsultacije.

Tako se desilo u Budimpešti mjeseca augusta ljeta gospodnjega 1942., u trećoj godini drugog svjetskog rata, a u vrijeme između junačke smrti i državnog pokopa prvog sina Mađarske – Gabikinog zeta.

Šire se glasine o predstojećoj evakuaciji Bp. od strane civilnog pučanstva. Govori se da će svatko biti prisiljen otići [...].

Iz nekih vladinih naredaba, izašlih u današnjim službenim novinama, o ukidanju nekih izuzetaka u pogledu Židova i o super-reviziji “oprosnica” vidi se da su u načelu ipak ostavljene na snazi sve ranije naredbe i priznati izuzeci i oprosnice. I inače se vlada trsi za “kontinuitetom” sa ranijim režimom i za ustavnošću. Vjerovali ili ne: sazvala je parlament; i kako poznajem svoje Mađare, većina će joj izglašati povjerenje...

Darko se danas odselio od mene, pa je opet nestalo onog trunca doma, koji sam imao kroz 10 dana.

Danas smo četiri puta bili u skloništu, a sada je vani neka velika pucnjava, međutim uzbune još nema.

Nedjelja, 29. X Iznenada se danas u uredu stvorila Gabi. Doputovala je na dva dana u Bp. bez pravog cilja, a – čini se – jer ju je srce vuklo ovamo: ne bi li ovdje saznala nešto više o sudbini svoje kćeri i unučeta; da bi se uvjerila, jesu li još živi i zdravi njezini mnogobrojni ovdašnji štićenici; i konačno da negdje sklone na sigurno mjesto rukopise kompozicija svoje pokojne sestre Dore, čiju uspomenu ona poštuje kao svetinju.

Gabi, čija je narav promjenjiva poput mora, imala je danas jedan od onih sjajnih dana, kad čovjek ne može dosta da je gleda, da je sluša, da joj se divi i da je ljubi. Onakovu, kakovu sam je prije dvije i po godine kušao opjevati svojim slabim pje-

sničkim silama, govoreći o “eteričkoj vili iz priče”, “čista duša i osjećaj, vječno zabrinuta za druge i pripravna da se žrtvuje”, da konačno “*lebensbejahend* uskliknem”:

“Unter Millionen Wesen soll's sein ein solches geben.

So ist es wert, das Leben noch zu leben!”

Gabikina sestra Dora je bila umjetnica; ona je komponirala komornu glazbu, čiju vrijednost ne znam prosuđivati. Gabi nije umjetnik-stvaralac; ona ne zna ni komponirati, ni slikati, ni vajati, ni pjesme pjevati. A ipak tvrdim da je u nje umjetnička duša – kao što je bila i njezina sestra, duša, koja je sasvim drugačija nego li nas običnih smrtnika. A mi, obični smrtnici, koji tu sasvim drugačiju dušu isto tako ne možemo razumijevati kao što slijepac ne može vidjeti boje, a gluhak slušati tonove, mi obični smrtnici surovo i grubo rasčlanjujemo ovakovo suptilno stvaranje po kategorijama, koje su nama pristupačne, i onda mogu da ispadnu ovakove nezgrapnosti kao moja jučerašnja anegdota o “Pišti i pekmezu”. Koliko god je ova anegdota doslovce istinita, njezino pripovijedanje ipak predstavlja svetogrđe; jer sam jednostrano propagandistički turio u *premier plan*, u “*Rampenlicht*”^{**} jedno svojstvo, koje, u stvari, u sklopu cijele osobnosti nije drugo nego sitnica, sitna ljudska slabost jedne doista velike plemenite duše.

Kada je prije godinu dana jedan stari ishlapljeli salonski-modni slikar portretirao Gabi, prizvali su me na jednu od seanca, da čuju moje mišljenje. Ja sam rekao: “Slika je dobra što se tiče tjelesne sličnosti; ali ne nalazim onog transcendentalnog u pogledu, koji groficu karakterizira.” Onda su mi se smijali i rekli da sam fantasta. Ja i danas ostajem pri svojoj izjavi i tvrdim, da je djelo onog starca možda dobra kolorirana fotografija, ali nije umjetnička slika.

Pa ako se sigurno punim pravom za mnoge potomke starih (plemičkih) porodica može tvrditi da se na njima zamjećuju znakovi degeneracije, pa su oni u mnogome “abnormalni”, ukoliko normom smatramo čovjeka velikoga prosjeka; ipak moram priznati da degeneriranost nije nešto samo negativno; i da mnoga neuravnotežena ličnost ipak u izvjesnom pravcu pokazuje toliko usavršenje i uzdizanje (na pr. estetsko poimanje, plemenito srce), da je moramo smatrati izvanredno uspjelim i usavršenim božjim stvorom.

Sinoć i jutros upozorio je radio sve organe vlasti da imaju respektirati zaštitu, koju inostrana predstavništva pružaju stranim državljanima. Izgleda da je naš izuzetni položaj doista dobio fiksnu pravnu osnovicu i da – do daljnega – možemo prestati strepiti. Dokle?

I Berti, čija 1.) švedska zaštita i 2.) Namjesnikova “oprosnica” su službeno oglašene kao važeće, telefonirao mi je danas da se sprema izaći iz

* Njem. – Trebalo bi tako nešto postojati među milijunima bića. / Dakle, vrijedi živjeti život!

** Njem. – centar pažnje, svjetla pozornice.

3.) njemačkog skloništa, da ode 4.) na švajcarsko poslanstvo zbog konačnog uređenja svog statusa. Nadam se da će ovaj švedsko-švajcarsko-njemačko-namjesnički šticienik sretno prebroditi ova teška vremena i da će mu na račun reparacija biti vraćen odnosno valorizovan isplaćeni iznos, koji ga je stajala njemačka zaštita...

Ponedjeljak, 30. X Od Gabi saznajem, da se njezin bratić Heinrich L. nalazi u rukama njem. tajne policije. To je možda najdobročudniji i najuslužniji čovjek, koga sam ikada upoznao. Svim svojim bližim i daljim poznanicima, rođacima dobavljao je živežne namirnice “proprio moti”, trčeći neumorno uzduž i popreko po gradu, pronalazeći tajna vrela i vukući “robu” u vrećicama, mrežama, torbicama, kuda je tko želio. On je upravo sistematski, “od zanata” uslužan i dopušta da se izrabluje njegova mekoća i dobroćudnost. Svojim bečlijiskim *bobby*-humorom znao je u zadnje vrijeme govoriti (aludirajući na to, da on službeno više nije bio “on”), da mu je kao Židovu uspjelo izmaknuti i na koncu će mu se desiti da će ga utući kao – Nijemca. Uvijek je bio pesimista u obziru židovske situacije tvrdeći, da će oni, koji poslednji preostanu u zadnji čas biti istrebljeni jednom bartolomejskom noći.

Sada dragi barun Heini, koji je 6 i po godina uspješno bježao i uspješno se sakrivao sjedi u ćeliji u Fő-utca. Što će biti s njime?

[?]* je kod Faragó-vih saznala pojedinosti njihovog slučaja. Tjeranje kroz ulice uz neprestano puškaranje i prijetnje ubijanja. Kundačenje onih, koji su iznemogli pali na zemlju dotle, dok su opet pošli. Skidanje do gola u cilju potpunog ispljačkanja. Držanje u zatvoru kroz četiri dana uz komadićak kruha i vodu – i stalne prijetnje ubijanja.

Pružili smo im opet materijalnu pomoć. Ja se unatrag tri godine fanatički karpiciram na to da pomazem familiji Faragó. I to unatoč toga ili baš zato, što me pojedini članovi te familije kroz isto to vrijeme stalno obasipaju podlaština. Ali ja u njima vidim reprezentanta siromašnog mađarskog Židova – stradalnika i sve im opraštam, jer razumijem njihovo ogorčenje i njihovu mržnju na sve ljudsko. A osim toga iskreno volim jednog njihovog člana: Palija, koji je krasan čovjek, a ima samo jednu pogrešku: naime patološku uobrazilju da je on najveći živeći mađarski slikar – ili tačnije: jedini slikarski umjetnik, jer su svi ostali, koji se smatraju slikarima, izlažu na izložbama i dobivaju pohvalne kritike, “soboslikari” (“szobafestők”).

Kad budem jednom pisao “bilance”, dobit će i familija Faragó svoj “folio”: sastavit ću, što sam ja njima činio, i što su mi za to uzvraćali. Bit će to interesantan prilog mojim studijama o “dobrotvorima” i “zahvalnosti”.

Ako se Gabiki nešto objašnjava (iz politike ili poslovno, sa ratišta ili o ličnim odnosima) i to riječima, logički povezanim rečenicama, jednim nepobitnim slijedom misli, ona ne sluša ili barem ne prati do kraja, ne razumije što joj se tumači, i na koncu nema pojma o onome, što joj se govorilo. A ipak

* Lat. – svojevolljno.

** Prekriženo ime.

ona u najkrupnijim stvarima sve bolje znade nego mi ostali. A naročito bolje od ma koga od nas poznaje ljude s kojima ima posla, gleda im u dušu, ocjenjuje ih, otkriva pobude njihovih djela i njihove prave namjere. Ja sam joj znao kazivati u lice, da pred njome ne vrijedi ništa tajiti, ni najintimnije, jer ona i onako sve zna; a i ne treba tajiti, jer ne razumije pa zato i sve oprašta.

Gabi ne apercipira razumom poput nas ostalih običnih smrtnika. Ona apercipira instinktom, intuicijom. Zato sam za nju rekao da je umjetnik, ma da nije ni produktivna ni reproduktivna. Ali način i sredstvo "wie sie sich mit der Welt auseinandersetzt" je umjetnički.

Umjetnički sa svojim odlikama u sitnim i krupnim pogreškama. Često djetinjski naivna, jednostrano pretjerana i sumnjičava, iritirana kompleksima – u velikim linijama ona je ipak sigurno i ispravno orijentirana. I zato ona meni služi čvrstim uporištima, za koje se hvatam u časovima, kad očajavam u ocjeni samoga sebe. Jer vidim i znam da me Gabi danas cijeni isto tako kao ranije, da nepokolebivo ustraje pri onoj neobičnoj vjernosti i naklonosti, koju mi sad već godinama poklanja.

Utorak, 31. X Oduvijek je bila moja pogreška da sam ljude kvalificirao samo po njihovim intelektualnim svojstvima. Već u prvom razredu gimnazije nakon svakog "čitanja ocjena" izračunavao sam za pojedinog đaka "prosječnu ocjenu", pa sam ih onda poredao od najboljega (uživajući naravno u tome, da sam ja uvijek na prvom mjestu). I po tome sam cijenio i štovao svoje drugove, tražeći društvo "odlikaša" i prezirući drugoređaše. U višim razredima bilo je sigurno momenata, kada mi je mutno svitalo da imade vrednote i mimo intelektualnih, a *nota bene* mimo školskog znanja: kad bi drugoređaš Lekuroger sjeo uz klavir i improvizirao glazbu uz Uhlandovu baladu: "Das Schloss am Meer"^{*}; ili kad bi repetent Đuka Penlić za vrijeme matematike ispod klupe sa džepnim nožićem izrezivao iz ploče tvrdog drva čudesne *reliefe*; ili kad bi repetent Bruck tumačio nazore Wedekinda ili temeljne ideje ruske revolucije. Ali sve jedno: iz mene se nikada nije dao iskorijeniti "primat intelektualnosti". Strahovito mnogo mi je to škodilo čitavog mog života do današnjeg dana, jer sam uvijek dao drugim ljudima osjećati da se smatram boljim i vrednijim zbog tobožnje svoje intelektualne superiornosti, ne vodeći računa o njihovim vrednotama u drugim kategorijama. Mnogo sam u tome griješio i prema drugovima advokatima i prema sucima, sa kojima sam bio u zvaničnom dodiru. Ona moja toliko zloglasna "ironičnost" jest samo izljev ovog precjenjivanja intelektualnosti uopće i mojeg vlastitog intelekta posebice.

Danas teoretski znam, da ima i drugih vrednota, koje su u najmanju ruku koordinirane intelektualnima. Znađem i to, kako je smiješno ono precjenjivanje vlastitog razuma, koje kod mene vuče korijen još od onih statistika u prvom razredu gimnazije. A ipak, dok živim ne ću biti kadar da udesim svoje držanje prema drugim ljudima na osnovi ovih novih spoznaja. Zar bi inače bilo moguće da ispadnem onako, kako sam 19. II o. g. is-

* Njem. – kako se nosi sa svijetom.

** Njem. – "Morski dvorac".

pao protiv Gabi, kad sam tvrdokorno i nepopustivo htio dokazati ispravnost svog stanovišta, predbacujući joj po više puta nemoralnost?

Moram još dodati da je moj kratkotrajni slobodno zidarski* život svakako doprineo k ispravljanju mojeg pogrešnog stava. Mudrost, snaga i ljepota jesu ravnopravni faktori pri izgradnji hrama**, ne čini sama mudrost, sam razum vrijednog valjanog čovjeka, nego tek u zajednici sa snagom i ljepotom.

Gabi je danas pred “velikom publikom” dala razoran sud o Bertiju: da ju je samo onda tražio i nalazio, kad je što trebao; ali ako ga ona bude za što trebala, da će ju ostaviti na cjedilu; da je on takav čovjek, koji se drži samo ljudi, koji mu trebaju, pa ako njoj ikada bude žao što je nekome pomagala, bit će joj žao što je njemu pomagala.

Gabikina osuda je bila konkretno neosnovana, ne bi se dala obrazložiti faktima, a opet izvire iz onog “praeterrationalnog”*** znanja, koje je Gabiki redovito siguran vodič.

Ja sam o Bertiju jedamput rekao slijedeće: on ima u svojoj glavi jednu kartoteku ljudi, koje on naziva svojim prijateljima. Međutim, to nisu prijatelji u pravom smislu riječi, nego ljudi, koje on momentano treba ili za koje u svojoj maksimalnoj predostrožnosti predmijeva da će ih kada eventualno trebati. Te “prijatelje” si on neprekidno “kupuje”: novcima i uslugama, brašnom i šećerom, pozivima na ručak i na ljetovanje, božićnim darovima i lijepim riječima. On svakodnevno prolazi svoju kartoteku i “naređuje” potrebne mjere: naziva jednog telefonom, drugog poziva na večeru, trećem čini kakovu uslugu, četvrtom šalje kakav dar itd. Stalno drži kontakt sa svim svojim prijateljima. Ali se kod svakog prolaženja kartoteke postavlja i pitanje: tko mi više ne treba? Pa gdje je za koga uvjeren da mu ne će više trebati, toga briše iz spiska “prijatelja”; on uzima njegovu kartu i izbacuje je iz kartoteke.

Ja sam to iskusio. Na 3. novembra 1942. potpisan je ugovor ködmönös-cserepeskog društva. Toga dana je Berti moju kartu izbacio iz kartoteke.....

* Alfred je bio zadnji tajnik slobodnozidarske lože Budnost u Osijeku, zatvorene 1940. godine, koja je svoju zgradu na Trenkovu trgu u Osijeku poklonila gradu, a inventar gradskom muzeju. Slobodni zidar postao je 1935. godine.

** U slobodnozidarskoj simbolici hram je čovjek.

*** Lat. – izvan razumnog; intuitivnog.

**** Sedmog studenoga 1944. sovjetske snage ušle su u istočna predgrađa Budimpešte, na 20 kilometara od staroga grada. Za Wehrmacht je opsada Budimpešte predstavljala posljednju veliku operaciju na južnom frontu. Za sovjetske snage opsada Budimpešte predstavljala je finalnu probu pred bitku za Berlin. Pobjeda im je također otvorila put k Beču.

Čini se da je sada zaista počela ruska ofenziva protiv Budimpešte.**** Stojimo pred presudnim pitanjem: kako da same sebe, a naročito djecu smjestimo, spremimo, pripravimo za finale, koji bi prema svim znacima mogao biti krvav i strahovit?

Lane sam na ovaj dan (Svi sveti) bio na groblju u Farkasrét-u. Nalazio sam da je neukusno, da voj-

ničke kacige sa zarezima za ubacivanje novaca upotrebljavaju kao škrabice za sakupljanje milodara, kojima se uređuju grobovi vojnika, koji su poginuli na ratištu.

Poslije podne sam tražio I. Gomboša zbog eventualnog smještaja djece u kakvom zavodu pod duhovnim vodstvom, (a pod zaštitom švedskog Crvenog krsta). Nijesam ga našao doma, pa kako mi cijela stvar ide *contre coeur**, rado to smatram božjim znakom i do daljnega odlažem korake u tom pravcu. Pogreška? Pametno? To će (možda) pokazati budućnost.

Nešto za razonodu: prema postojećim propisima smiju se u roku od jednog sata poslije bombardiranja voditi na telefonu samo poslovni razgovori. Neki dan je u našem penzionu bila debata o tome, što je poslovni, a što privatni razgovor. Ja sam razliku objasnio jednim primjerom:

“Ako ja nazovem svoju prijateljicu”, rekao sam, “da s njom ugovorim *rendez-vous* onda je to privatni razgovor. Ako pak ‘umjetnica Marta’ nazove svog prijatelja, da s njim ugovori *rendez-vous*, onda je to poslovni razgovor.”

Danas se sastao parlament. Nema sumnje da će ogromnom većinom (ili jednoglasno) odobriti političku promjenu i izglasati povjerenje novom režimu. Učinit će to u bitnosti isti oni narodni poslanici i članovi Gornjeg doma, koji su glasali za Telekija, Bárdossy-a**, Kállay-a***, Sztójay-a**** i Lakatosa. Mađarski političari imaju isto onoliko kičme kao i one hiljade oficira, koji su kroz dvadeset i pet godina polagali zakletvu vjernosti Namjesniku, a među kojima se nije našao nijedan da trgne oružje u njegovu obranu, kad su ga jedna strana vlast i jedna šačica domaćih “urotnika” nasilno lišili vlasti.

Srijeda, 1. XI (½ 9) Noćas sam više puta ležao budan. Čulo se gruvanje topova.

(14.00 h) Rusi su navodno u Soroksáru i na otoku Csepel. Ceste su pune vojničkih vozila. Građansko pučanstvo leti amo tamo, seli u Budimpeštu, iz Budimpešte, iz Pešte u Budim, iz Bude u Peštu, iz “bijelih” stanova u “crne”, iz židovskih kuća tko samo može. Pred pekarama stoje ogromne kolone.

Česte detonacije, ne samo iz daljine nego i iz blizine; padaju bombe iz aeroplana bez uzbune. A ja stojim pored prozora i lijepim obruč za ovaj dnevnik, da mi se ne zgužva toliko, kad ga turam u skrovište...

* Fr. – preko volje.

** László Bárdossy (1890-1946), ministar vanjskih poslova 1941; predsjednik mađarske vlade 1941-1942. Objavio rat SSSR-u i donio zakon kojim se zabranjuje brak sa Židovima. Nakon završetka Drugoga svjetskog rata pogubljen kao ratni zločinac.

*** Miklós Kállay (1887-1967), predsjednik mađarske vlade od 1942. do ožujka 1944.

**** Döme Sztójay (1883-1946), predsjednik mađarske vlade od ožujka 1944. do kolovoza 1944.

Bombardiranje tvornice papira Csepel i mosta Gubacsi 1944. godine (izvor: fortepan.hu)

U četvrtoj godini bijega pred nacizmom upoznao sam danas lično dva oficira njem. tajne policije /jaka detonacija/. Kod mojeg novog učenika hrvatskog jezika, koji (vjerojatno za ogromne pare) stoji pred njegovom “zaštitom”. Takovom zaštitom, da se poslednjih noći već ne usuđuje spavati kod kuće, bojeći se svojih zaštitnika.

(21.30 h) Prema večerašnjim novinama borbe su se protegle do područja glavnog grada. I sada se od vremena do vremena čuje iz daljine muklo gruvanje topova.

Sada, kada su nastale ovakove prilike, osjećam, što znači: uništiti dom, i ostati kroz to sam bez doma. Sada, gdje je izlaženje toliko i otežano pa i opasno: zbog zračnih napadaja, zamračenja, saobraćajne mizerije, policijskih mjera, a danas i zbog pljuska; gdje je sastajanje izvan doma po nekom programu ili dogovoru gotovo neprovedivo; sada sam u teškim momentima sam samcat u svom stanu između stranih ljudi, sa kojima nemam nikakvog kontakta. A koliko puta na dan imam razloga da budem zabrinut za sudbinu mojih milih, koji su momentano u drugim dijelovima grada, a da imam samo ograničenu ili nikakvu mogućnost da se brzo osvjedočim o njihovoj stanju; i obzirom na brzi razvoj događaja moram drhtati, ne će li veza među nama najednom biti posvema prekinuta.

Djeca stanuju u Budi; mama na drugom mjestu u Pešti u “židovskoj” kući. I tako se dešava da u ovim moguće najtežim i najkritičnijim časovima emigracije (kad nam s jedne strane prijete poslednji otrovni ubodi smrtno ranjene ose, dok je s druge strane naše boravište postalo poprište ratnih operacija najvećih razmjera) djeca ne će imati kraj sebe svog oca da ih miri, da ih zaštiti, da bude s njima, a otac

ne će imati kraj sebe svoje djece. I ako nitko ne može unaprijed proračunati, hoće li bolje proći stanovnici s ove ili s one strane Dunava (mi ovdje se nadamo ranijem oslobođenju), trebali bismo biti zajedno. Da do toga do danas nije došlo, ima se isključivo pripisati mojim posebnim interesima uslijed obiteljskih odnosno *quasi*-obiteljskih odnosa, kako sam ih ja stvorio. A isto tome se ima pripisati i ona moja neaktivnost odnosno poslovična aktivnost u pravcu, da bi se stanje promijenilo prije nego li bude prekasno.

Subota, 4. XI (15.15 h) U četrnaest sati silna detonacija. Polovica Margaretinog mosta odletila je u zrak sa svim ljudima i vozilima, koji su se toga časa nalazili tamo. Proživio sam mučne časove, jer su po mom računu od prilike u to doba (zapravo nešto ranije) trebali prelaziti preko mosta djeca. U 3 h saznao sam da su u redu. Čini se da su prelazili most jedno 15 minuta prije eksplozije.

izvor: fortepan.hu

Na prvi pogled vidi i laik da je dizanje u zrak načinjeno *lege artis*, dakle da je eksplodirao eksploziv, kojim su vojne vlasti minirale most (a da nije bomba ili po atentatoru stavljen “pakleni stroj”). Sasvim neobjašnjivo kako se to moglo desiti.

Bojim se da će se krivica svaliti na one, koji treba svemu da su krivi, i da će biti strahovitih represalija.

Nedjelja, 5. XI U gradu sam stekao impresiju kao da se preko jučerašnje katastrofe prelazi na dnevni rad. I život teče dalje... Prisluškivao sam na mnogo mjesta, što govori “svijet”, pa je zanimljivo, da sam svagdje čuo verziju da je do katastrofe došlo zbog tehničke greške, koju su počinili njemački *sapeuri** pri miniranju. Ne znam, da li se ova verzija osniva na činjenicama ili pokazuje da je danas u pučanstvu još veća mržnja na “saveznike” nego li na one, koji su inače zato tu, da budu svemu krivi.

Od prizora, koji pruža porušeni most, na mene najviše djeluje jedna garnitura tramvaja, koja se zajedno s konstrukcijom mosta survala u dubinu, ali kako sam most djelomično viri izvan vode, od tramvaja su također dvojica kola ostala nad vodom, a od trećih strši samo krov. Stoji garnitura u tračnicama, naoko netaknuta, na motor-nim kolima uzdignuta je kontaktna lira, stoji kao neko sablasno vozilo, i kad gledaš izdaleka, sve ti se čini, da će kondukter sada dati signal i sablasno će vozilo krenuti.

Rusi, koji su se prekjucher bili približili do na jedno 15 km od prijestolnice, izgleda da su se doista nešto povukli (ili su suzbijeni). Čini se da će oni najprije još s jedne (Szolnok) ili čak dvije (još i Földvár) strane da dovrše nastupanje prema Bp., a tek onda će sa ukupno pet strana započeti odlučni koncentrični napadaj. To bi značilo da će taj napadaj započeti tek za nekoliko – recimo 8 dana.

Ovaj je dnevnik danas bio predmet atentata (vidi prošli list!). Još se nisam odlučio hoću li ovaj atentat i sve ono što je s njime u vezi, raspraviti na ovim stranicama ili ne. Ovisit će to o daljnjem toku događaja. Za sada prijete daljnje velike komplikacije u vezi ovih mojih bilježaka.

Ponedjeljak, 6. XI (15.00 h) Iznenadio sam se izvještajima sa ratišta u današnjim podnevnim novinama. Otvoreno se priznaje da su sovjetske čete stigle do na rub budimpeštanskih predgrađa i da je u toku bitka za sam glavni grad. Ni noćas međutim nisam čuo topovske paljbe. Netko me je informirao da su Rusi kod Földvára prešli Dunav (neprovjereno). Ako je to tačno, može se očekivati istodobni napadaj na obje polovice grada (Peštu i Budim), a vjerojatno ne bi došlo do bitke između ta dva dijela grada uz razorenje mostova. Onda ne bi ni imalo smisla obaviti na brzu ruku preseljenja ovamo ili onamo preko Dunava.

Međutim se i opet širi verzija o potpunoj evakuaciji grada uz tjeranje na rad oko šanceva svega onoga što može raditi. Hoće li koristiti jugoslov. državljanstvo?

* Fr. – inženjeri, mineri.

Da se dobije neki pojam o tome, u kome omjeru stoji istina sa službenim izvještajem mađ. novinske agencije:

A Magyar Távirati Iroda jelenti: A Margit-hídon munkálatok közben úgylátszik a gázvezeték hibája folytán szombaton robbanási szerezétlenség történt, amelynek folytán a forgalom a hídon megszakadt. Sajnálatosképpen a szerezétlenségnek emberélet is esett áldozatául. A hivatalos vizsgálat folyamatban van.

*A forgalmat egyelőre másfelé terelik. A többi hídon át történő forgalom zavartalanlásának és biztonságának biztosítására a kellő intézkedéseket nyomban megtették.**

Stvarno je polovica mosta u dužini od kojih 250 m potpuno uništena, a broj žrtava cijeni se na 500 do 1500 (potonji broj će biti približno točan, ako se uzme u obzir da je samo u tri garniture tramvaja moglo biti oko 600 ljudi).

Moj sinčić mi uspješno konkurira. I on piše dnevnik, a kako je njegovo znanje abecede još vrlo slabo, služi mu Lela tajnicom. Prekjučer je htio zabilježiti da su Rusi u Soroksáru. Upozoren da se takovo šta ne smije napisati, naredio je da se zapiše slijedeće:

“O. S. v. To treba da znači Oroszok Soroksáron vannak”**.

Veli da će se u svoje vrijeme sjetiti, što znači ta kratica.

Dnevniče, dnevniče, na optuženičkoj klupi, dokazao si danas, da si advokatski sin. Dobro si se branio, makar nisi čist kao sunce, a u glavnom si oslobođen krivice. Ono par mrlja, što je u tebi ostalo, ne će te jako boljeti, one donekle i dižu tvoju vrijednost, dajući nekim tvojim suhoparnim stranicama dramatsku notu.

Dnevniče, dnevniče, tvoj gazda je velika papuča, sačuvaj barem ti nezavisnost, ispravno držanje i neslomivu kičmu!

Utorak, 7. XI Preko tri i pol godine živim u Mađarskoj i kroz čitavo ovo vrijeme gotovo bez iznimke legalno u evidenciji kod policije za nadzor stranaca (Keokh) i uredno prijavljen. Da sam kao bjegunac pred krvnicima Gestapo-a i Pavelićevih ustaša u zemlji saveznici Njemačke i “Nezavisne Države Hrvatske” do sada tako dobro prolazio imam prije svega da zahvaljujem pomoći, koju su mi od prvog časa pružali Gabi i Joži, “feudalci”. Ali nisam ja jedini emigrant, komu je Mađarska pružila utočište, takovo utočište, da čovjek na koncu nema razloga da se potuži. Ima ih na hiljade, koji su prebjegli iz Jugoslavije, Rumunije, Austrije, Poljske, Slovačke, a Mađarska im

* Mađarski telegraf javlja: Tijekom radova na Margaretinu mostu u subotu je zbog kvara na plinovodu odjeknula eksplozija, zbog čega je promet na mostu bio prekinut. Nažalost, bilo je i ljudskih žrtava. Službeni je pregled u tijeku. Za sada je promet preusmjeren. Odmah su poduzete odgovarajuće mjere kako bi se osigurao nesmetan i siguran promet preko ostalih mostova.

** Mađ. – Rusi su u Soroksáru.

je – koliko god se teorijski ograđivala od imigracije i koliko god se u prvi čas gradila stroga i neumoljiva prema “bijelim” i “crnim” prebjeglicama – u ogromnoj većini konačno davala neki “modus vivendi”. Istina je, ima ih, koji su bili prebacivani preko granica; mnogi su nedeljama i mjesecima provodili po raznim logorima (u kojim je *nota bene* život bio “evropejski”), ali prije ili kasnije gotovo svatko je sebi našao kakovu “Gabi”, koja je lijepim riječima [intervenirala] kod svojih veza, ili kakovog advokata, ministrijskog savjetnika ili policijskog kapetana u penziji, koji su za lijepe novce znali ishoditi otpust iz logora i dozvolu boravka. Znao sam govoriti da na našu sreću postoje dvije stvari u Mađarskoj: feudalni sistem i činjenica, da i kroz ovu zemlju “teče Panamski kanal” (– potonja tvrdnja pobuđivala je kod Joži-a najveću indignaciju). Svoju prvu dozvolu boravka dobio sam tako, da je Joži napisao pismo zamjeniku šefa Keokha, moleći za ovu dozvolu i preuzimajući za mene garanciju. Plemić je pisao plemiću govoreći mu *per* “ti” i *per* “prijatelju” – kao da su davni dobri znanci (stvarno jedan za drugoga nikada nije ni čuo), pa je prosto iz staleške kurtoazije bilo nemoguće odbiti ovu molbu. A tako slično je to bivalo i dalje, kad se radilo o produženjima, dok nije jedamput (na 28. VI 1943.) jedan nezgodni sticaj prilika doveo do toga, da je Sándor (tadanji zamjenik šefa Keokha) uskratio produženje i odredio da se imam u roku od 48 sati prebaciti preko granice. Tada je Gabi išla ministru unutrašnjih poslova, mojem prezimenjaku Keresztes Fischer-u i u roku od 5 minuta ishodila dozvolu boravka na neodređeno vrijeme. Grofici, potomku jedne od najuglednijih magnatskih porodica, ministar nije mogao odbiti molbu. Ali iz kratkoga razgovora, koji je Gabi tada imala sa ministrom, saznala je, da on ovakove čovjekoljubive iznimke prema strogim propisima o nadzoru stranaca čini vrlo rado, i da bi on u tom pravcu i općenito i posebno činio mnogo više, kad bi imao slobodne ruke, kad se ne bi uvijek morao bojati desničarske opozicije i pritiska od strane velikog saveznika Mađarske. Takove je izjave Gabika uostalom mnogo puta slušala i od šefa Keokha Siménfalvy-a. Nema šta, to su “gospoda”, a čitav njihov mentalitet, njihov odgoj, njihova kršćanska kultura zazire od barbarskih mjera, koje ciljaju za istrebljenjem velike grupe ljudi samo zato, jer tobože pripadaju drugoj “rasi”, narodnosti ili vjeri.

I tako oni deseci hiljada emigranata, koji su spasli svoje živote, našavši azil u Mađarskoj, imaju to da zahvaljuju ne samo pojedinačnim plemićima, koji su ih iz prijateljstva ili za novac zagovarali kod svojih staleških prijatelja na nadležnim mjestima odnosno onim advokatima intervenijentima (za koje mađarski jezik ima posebni *terminus technicus* “kijáró”), koji su poznavali kanale, kroz koje se novac može uputiti na odgovarajuće mjesto, nego prije svega mentalitetu vladajućeg sloja, kome su radikalne, nečovječne, krvožedne mjere bile nešto strano, nešto čim se nije mogao pomiriti.

Mađarska politika u ovom pitanju kao i u mnogim drugim, upravo najkrupnijim pitanjima, uslijed diskrepancije između vještački inauguriranog temeljnog

pravca s jedne, a mentaliteta vladajućeg sloja s druge strane, pokazuje onu čudnu paradoksalnost, na koju sam već ranije upućivao. Protužidovske mjere u zemlji po- gađale su siromašne i slabe, a nisu tangirale bogate i moćne. A isti onaj ministar i isti onaj šef policije za nadzor stranaca, koji su imali toliko čovjekoljubivih obzira prema strancima, koji su netom došli u zemlju, poduzimali su užasne mjere protiv domaćih. U augustu 1941., kad sam ja, čovjek bez veze (ili bez ljubavi) za Mađar- sku, dobio svoju prvu dozvolu boravka, prebacili su jedno 20.000 ljudi preko polj- ske granice, mađarske državljane, djecu rođenu u zemlji, jedino zato, jer da su to doseljenici s Istoka od poslije svjetskog rata, koji su nepoćudan elemenat. A u Polj- skoj su ovi ljudi (po tamošnjim okupacionim vlastima) poubijani. Isti onaj mini- star, koji je za spasenje jednog malog advokata iz Osijeka davao telefonska naređe- nja Keokhu, nije dao ostavku na svom položaju, kad su neki vojnički komandanti na svoju ruku, a bez naloga vlade upriličili novosadski pokolj,* i zato nisu bili po- vučeni na odgovornost. A u proljeće 1942., kada sam se ja sa dozvolom boravka u džepu bezbrižno šetao na dunavskom korzu i srkao kavu na sunčanim terasama uz cigansku glazbu, policija je priređivala *razzije* na židovske mladiće (kao što živo- der hvata pse), ne samo na dokole šetače nego i na činovnike i radnike, koji su se vraćali sa posla, i ove su trpali u radničke čete i upućivali na istočno ratište. Malo kasnije uvrštavali su čitava godišta u ove jedinice, i tako je pošao na ratište i moj bratić Bandi Faragó. Ovim su radničkim obveznicima već na putu onamo uzimali topla odijela, kapute i obuću; pakete, koji su im bili upućivani, nisu im dostavljali; hranili su ih tako nedostavno, da su svi od reda gubili od svoje težine. Pa kad je nastupila zima 1942/43., došla je na ove jadnike pogibija u masama. Ginuli su od gladi, od zime, od pjegavog tifusa. Poginuo je i moj bratić Bandi, prema službenom izvještaju od smrznuća i skrajne iznemoglosti. Poginulo je možda 90% onih, koji su bili odvedeni u Ukrajinu. (I onda je razumljivo, zašto mene mrzi obitelj Faragó, i zašto ja njoj opraštam sve zlo, što mi želi i čini: kad su morali bespomoćno gledati pogibiju svog sina – brata – koji je uvijek bio naj- vatreniji Mađar, pod udarcima jednog sistema, uz koji ja – dotepeni stranac – lijepo i bezbrižno ži- vim zato, jer imam “feudalne” veze i – po njih- ovom mišljenju – novaca, kojim se ovdje sve može postići.)

Evo tako paradoksalna je bila mađarska po- litika – jednako pod Bárdossyjem i pod Kállayem (od 19. III na ovamo privilegovani položaj strana- ca ima druge uzroke: zauzimanjem nekih stranih poslanstava – prije svega švajcarskog i švedskog – dobili smo zaštitu na osnovu načela međuna- rodnog prava). Ali – kako sam rekao – paradok-

* Mađarska je vlada već 10. travnja 1941. odo- brila Horthyjevu zapovijed o ratnim operacijama u “južnim krajevima”, a 80 000 honveda, uz regen- tov poklič “Naprijed na tisućgodišnje granice”, 11. travnja prešlo je mađarsko-jugoslavensku granicu. Mađarske snage nisu naišle ni na kakav ozbiljni- ji otpor i kompletnu Bačku i Baranju zaposjele su već 16. travnja. Svoj su petodnevni put uz svesrd- nu pomoć dijela lokalnog mađarskog življa honvedi ipak obilježili krvlju. U Subotici, Somboru, Bačkoj Topoli, Kuli, Aleksu Šantiću, Crvenki, Srbobranu, Sirigu i, naravno, Novom Sadu pobili su 3500 ne- dužnih srpskih civila. Vidi zbornik dokumenata Po- krajinske komisije za utvrđivanje zločina okupato- ra i njegovih pomagača *Ulazak mađarske vojske u Bačku i Baranju 1941.* (pripredio dr. Drago Njego- van, Prometej, Novi Sad, 2012).

salnost, dvogubost je uopće bila temeljna značajka politike, uopće. Mađarska je išla u rat i nije išla u rat. Bila je saveznica Njemačke, ali se uvijek gradila tako, kao da i nije u ratu sa zapadnim demokracijama. A i na istočno ratište je šiljala samo neke ekspedicione korpusse. Život u unutrašnjosti je bio sasvim mirnodopski, ni traga nekom naponu snaga, kamoli maksimalnom naponu za povećanje ratne produkcije. Mađarske su trupe veselo marširale na 1000 km od granice, mađarska publika je s užitkom listala ilustrovane časopise sa slikama ruševina u Stalingradu i gorućeg Rostova. I nije znala da je rat opasna igra, dvosjekli mač, da se rat može ne samo dobiti nego i izgubiti; da onaj, koji se u ovu opasnu igru upustio, mora činiti skrajne napore da bi je dobio.

Česte su bile debate o ovom pitanju prigodom prijatnih ručkova u gornjogradskoj kuriji Jožija i Gabi. Joži je s ponosom ukazivao na genijalnost mađarskih političara, kojima je ovakovom politikom laviranja uspjelo sačuvati zemlju intaktnom, u takovom stanju, da je ona danas prava oaza u Evropi užasa. Upućivao je na razliku prema Jugoslaviji, koju je njezina nepromišljena i nerealna politika bacila u takovu nesreću, da u njoj već mjesecima, godinama teče krv, proljeva se bratska krv na račun tuđinaca. I dok će – po Jožijevom mišljenju, jugoslovenski narodi tokom ovoga rata toliko iskrvariti, da oni ovaj gubitak u krvi ne će moći preboljeti, Mađarska će u poslednjoj fazi rata, kada drugi već budu bili iscrpljeni, biti netaknuta i jaka te će si tako – makako da se rat svršio – osigurati sretnu budućnost.

Ja sam protiv toga branio junačku kičmenost srpskog i hrvatskog seljačkog naroda, koji radije gine nego da prigine šiju pred stranim osvajačem i pred barbarским ideologijama, i tvrdio da će se tek na koncu vidjeti, da li je mađarsko laviranje bilo korisno. Ono je korisno samo za čas, govorio sam, ali za ovu mirnodopsku sadašnjost da će se strahovito platiti u budućnosti. Svakom onome, koji lavira, dolazi dan, kad mora priznati boju, a što kasnije priznaje, to gore za njega. I negdje početkom god. 1943., kad sam bilježio “Stichworte” za memoare, zapisao sam u kalendar: “Što smatraju najpametnijim, je najgluplje”, a to se odnosilo na dvogubu mađarsku politiku.

Danas još ne znam, da li su si jugoslovenski narodi svojim ogromnim danikom u krvi doista iskupili sretnu nacionalnu budućnost. Ali u času, kad su dvije trećine Mađarske pod sovjetskom okupacijom; kad su najveći gradovi osim prijestolnice razrušeni; kad je most svete Margarete porušen, a simbol kulturne Budimpešte – lančani most – miniran; kad ratni izvještaj ne govori o uspješnim jurišima u tvorničkoj četvrti Stalingrada nego o tome da se ruske snage pregrupiraju za juriš na Budimpeštu; danas se već može reći: da su mađarski političari, koji su počam od prvih dana aprila 1941., kad su se prvoga puta našli pred presudnim pitanjem, nastojali izbjeći jasnoj odluci laviranjem, jako pogriješili. Oni su već onda (aprila 1941.) trebali pogledati situaciji u oči, kako je to učinio grof Pavle Teleki. Oni su se onda trebali suprotstaviti nasilnom savezniku (“halb zog sie ihn, halb sank er

hin”)), ma kakove teškoće bi to donijelo u času; oni su se trebali suprotstaviti 19. III 1944., kao što je to – napokon – 15. X 1944. Horthy uzalud pokušavao. Naivno je bilo razmišljati, da je situacija spašena od okupacije, ratnih grozota, a pri tome zaboraviti, da će sve to, malo kasnije u potenciranoj mjeri ipak biti neizbježno.

Mađarska se nije opirala, ona je pošla sa saveznikom i pokušavala dalje lavirati. Nije to bila samo politička mudrost, tjerao ju je na to i njezin unutarnji nagon. Ali, ako se odlučila za rat, trebala je ratovati, 100%-tno ratovati. Ona time sigurno ne bi mogla ništa izmijeniti na toku rata i njegovu ishodu. Ali konačno poražena, mislim, da bi uživala veće poštovanje pobjedničkog neprijatelja te bi kao dosljedni borac za neku svoju ideju ili svoje tobožnje interese dobila bolje uslove mira nego ova kolebljiva beskičmena oportunistička Mađarska. Vidjet ćemo, tko će bolje proći: Finska** ili Mađarska.

Srijeda, 8. XI Danas je plakatirana “dobrovoljna evakuacija” peštanske strane glavnog grada. Mislim, da je sada čas, da obitelj preseli na ovu stranu Dunava. Današnja nastojanja u tom pravcu bezuspješna. Samo I. Gomboš mi nudi smještanje djece u jedan internat pod švedskom zaštitom. Učiniti? Uostalom Gomboš pripovijeda da su ovamo stigli mnogi ugledni Nijemci iz Osijeka i da se trude nabaviti – švedsku zaštitnu putnicu!

Faragóvi na svoj prijeteći ultimativni način traže da im priskrbim švedsku ili švajcarsku zaštitu, da bi se Margit izbavila iz radne službe. Ja ću nastojati da im pomognem, ne vjerujem u uspjeh i onda će me opet proklinjati, mene, koji sam kriv u njihovoj nesreći: nisam svojedobno htio izbaviti Bandija (ma da sam lako mogao!), i on je poginuo; nisam ništa učinio za Palija, i on se teško razbolio; nisam htio pristom maknuti, kad su stric Karl i Pali dospjeli u logor Kistarcsa; a sad će konačno propasti i Margit, jer ja neću da pomognem. Uvjeren sam da tako o meni misle i govore, o meni, koji sam uvijek nastojao da im pomažem, a oni su mi sve uzvraćali podlaštinama.

Jednom sam rekao: moja je sreća, što u Budimpešti ima samo 10 mojih rođaka, a 999.990 stranih ljudi; kad bi razmjer bio obratan, ja bih već davno bio propao; tako lijepo da su se ponijeli prema meni moji rođaci.

Jedan mali isječak: Htio sam pomoći genijalnom bohemu, velikom nepriznatom umjetniku, najboljem portretisti Mađarske: Pali Faragó-u. Pa kad sam za Uskrs 1942. ispjevao himnu Gabiki, zamolio sam ga, da pjesmu ukrasi sa nekoliko crteža. Na taj sam način htio Palija uvesti u “više krugove”. Crteži su se sviđjeli Gabi-

* Njem. – napola ga je povukla, napola je potonuo.

** Finska za vrijeme Drugog svjetskog rata vodi dva rata protiv Sovjetskog Saveza, i to: Zimski rat (1939-1940) i Sovjetsko-finski rat (1941-1944). U isto vrijeme otvoreno ratuje na strani nacističke Njemačke.

SCHUTZPASS
Inhaber dieses Schutzpasses besitzt die schweizerische Staatsangehörigkeit nicht.

 <p style="text-align: center;">Unterschrift des Schutzpassinhabers: <i>Margite Fischer</i></p>	<p>Schweizerische Gesandtschaft Abteilung für Fremde Interessen Schutzpass Nr. 2574</p> <p>Staatsangehörigkeit des Schutzpassinhabers: JUGOSLAVIEN</p> <p>Name: FISCHER geb. Szoke Vorname: Margite Geburtsdatum: 5. Oktober 1906 Zustand: verheiratet Heimatort: Jugoslavien Geburtsort: Gling Wohnort: Budapest Beruf: Hausfrau</p> <p>Der Inhaber dieses Schutzpasses begibt sich nach: Gültig für Aufenthalt in Ungarn Dieser Schutzpass ist gültig bis: 2. August 1945. (vier-fünf)</p>
<p style="text-align: center;">Signalement:</p> <p>Körpergröße: 160 cm Haar: braun Augen: blau Besondere Bemerkungen: keine</p> <p>Der Schutzpass ist gültig auch für die Tochter Lejka geboren am 26. III. 1934 in Gajjek u. für den Sohn Darko geboren am 2. I. 1936 in Gajjek.</p>	<p>Der Inhaber dieses Schutzpasses darf die Schweiz nur mit dem Visum einer schweizerischen Auslandsvertretung betreten.</p> <p>Angestellt am 1. August 1944, in Budapest.</p> <p>Stempel: SCHWEIZER GESANDTSCHAFT Abt. Fremde Interessen L. A.</p> <p>Unterschrift: C. Lutz Vizekonsul.</p>

Zaštitna propusnica Margite Fischer

ki, a Joži je (iz uvjerenja ili kurtoazije) uskliknuo da su genijalni. Pali je dobio poziv na užinu. To mi je dalo kuražu na jedan dalji korak. U to se vrijeme zaručila kćerka Jožija i Gabi. Po dogovoru sa Palijem saopćio sam joj da bih joj za svadbeni dar htio pokloniti portret, koji će naslikati moj bratić, slikar, koji danas doduše još nije u modi, ali po kvalitetama sigurno jedan od naših najboljih suvremenih portretista. HERRIKA (zaručnica), koja kao prava kći svog oca ne odbija nikakvih materijalnih dobara koja joj se nude, rado se izjasnila spremnom "sjediti" maestru. Pali se primio posla, izjavivši mi unaprijed da za rad ne prima nikakve nagrade, jedino me je molio da kupim platno i boje, pa sam to učinio i potrošio 150 pengő.

I tako je sve išlo po mom planu, a ja sam u svojoj fantaziji već vidio, kako u HERRIKIN dom redom dolaze njezini poznanici i prijateljice iz najboljeg društva, kako se svi sa udivljenjem zaustavljaju pred majstorskim portretom njima nepoznatog slikara, i kako iza toga Pali dobiva narudžbu za narudžbom, toliko, da jedva stiže da im udovoljava.

Za mene je stvar imala samo jednu nezgodnu stranu: kako sam za jednu izvanrednu svrhu bio potrošio 150 pengó, izgubio je moj budžet ravnotežu, pa kada je došao konac mjeseca, nisam imao čime da platim penzion. Nakon mnogo nećkanja i premišljanja odlučio sam tražiti zajam od jednog drugog svog rođaka, Rudija. Taj Rudi, koji je u ono vrijeme bio direktor jedne ilustrovane revije, vrlo je dobro znao (sam je to priznao), koliko su ogromnu pomoć njegovi roditelji primali kroz mnogo godina od mog pokojnog oca, i da je obitelj baš toj pomoći imala zahvaljivati, da se držala nad vodom i da su se djeca mogla školovati. Očekivao sam stoga, da će Rudi biti upravo sretan, što će mu se pružiti prilika da se s jednim malenim zajmom pokaže zahvalnim za onoliko dobra, što je od moje obitelji primio. Tim više sam se iznenadio, kad se počeo izmotavati i konačno izjavio da mi na žalost ne može dati traženi zajam, jer momentano nema raspoloživa novca.

Otišao sam pokunjen, uzajmio si novac kod jedne emigrantske drugarice i odlučio da ću Rudija brisati iz liste rodbine, koju posjećujem.

Palije je doskora dovršio portret. Bila je to jedna nemoguća packarija, neka bijedna nimalo slična figura ženske, koja sa dvije ruke drži pod trbuhom jedan lonac sa cvijetom. Bio sam smrtno blamiran pred Herrikom i njezinim roditeljima, koji su mi otvoreno priznali, da su sliku bacili u ropotariju na tavan kuće. Paliju pak sam se najtoplije zahvalio na trudu, a u sebi sam žalio, da je ovako propao moj san o “lanširanju” mog bohemskog bratića.

Dovde je to jedna nedužna pripovijest. Ali ona ima epilog, koji se odigrao više nego godinu dana kasnije i po kome dobiva *pointu*. U jesen 1943. umrla je Rudijeva majka, moja tetka. To me je potaklo da opet posjetim bratića pa da mu izrazim saučešće. A kako je Rudi imao nečistu savjest prema meni, navrnuo je razgovor na onaj događaj prošle godine, osjećao je, da se mora nečime ispričati, opravdati. “Da”, rekao je Rudi, “ja znadem, da je tvoj pokojni otac katkad pomagao našu obitelj – ma da se nije radilo o velikim iznosima – (hm! hm!), i ja bih i tebi bio pomogao, da si to trebao za hranu ili stan. Ali ja sam bio informiran da ti u Budimpešti živiš raskošno i da lakoumno trošiš novce, pa zato...”

Pogledao sam ga. Razmislio sam čas i odmah mi je bilo jasno: ima samo dvoje troje ljudi, Rudijevih i mojih zajedničkih poznanika: članovi obitelji Faragó; obitelji Faragó, o kojoj sam iz čestih razgovora znao da o svim odsutnima samo najlošije govore: dakle je netko od njih bio mene oklevetao kod Rudija da “hohštaplerski” živim.

Dao sam Rudiju razumjeti da znadem tko me je ogovarao, i on toga nije porekao.

Evo, to je *pointa*: Da pomognem Faragó-vima potrošio sam 150 pengó; da naknadim manjak zatražio sam tih 150 pengó od Rudija, a Rudi mi je zajam uskratilo, jer su me Faragóvi ogovarali da sam hohštapler.

Četvrtak, 9. XI Buran dan. Ujutro saznajem da po gradu tjeraju Židove u velikim grupama. Vidim neke grupe sa prozora, većinom mlađe žene, kako teška koraka, preopterećene ruksacima i paketima gacaju po kiši, u pratnji redara “nyilasa”. U devet sati saznajem telefonski, da su mamu u pola šest digli iz kreveta, morala je s ostalima sići u dvorište, od uzrujanosti je pala preko stuba i ozlijedila nogu; inače se nije ništa desilo, jer su odveli samo obvezanike rada. U ¼ 10 posjet kod Dr Draskóczy-a radi stana. U 10 kod djece u Budimu. Poslije sata hrvatskog sastanak kod mame, zatim u Unionu pri ručku konferencija o temi: da li da se djeca smjeste u internat pod švedskom zaštitom, jer se opet govori o interniranju stranaca. U ½ 5 opet kod Dr Draskóczy-a radi stana, iza toga kod Gomboša radi smještaja djece. Dao sam načelni pristanak i dogovorio da ću sutra doći u švedski Crveni krst radi provedenja. – U večernjim novinama čitam novu naredbu, da Židovi sa “zaštitnim listovima” moraju sutra do 10 sati da se presele u neke određene (zvjezdaste) kuće. Osjećam, kako mi krv bježi iz glave, a koljena popuštaju. Čitam ponovo (na ulici ispod jedne laterne) i dolazim do zaključka da se ovo naređenje vjerojatno ne odnosi na nas strane državljane s urednim putnicama. (Sada kad pišem sam o tome gotovo uvjeren, sjedim mirno u svojoj sobi i ne bojim se sutrašnjeg dana.) Letim k mami, da je upozorim na ovu naredbu i na to, da se na nas ne odnosi.

I mama zagovara, da se djeca smjeste u internat.

Kući na večeru. Be me zove telefonski, da joj pomognem kod [...]. Činim to rado i pješačim još jedamput gotovo tri sata. Be je jako mnogo učinila za obitelj B. To je treći član, kojega spašava.

Sutra treba da se odluči glede smještaja djece. Razborito razmišljajući moram doći do rezultata da smještanje u internatu daje bolje šanse za spašenje nego li ostanje vani. A ipak bih volio da se događaji tako razvijaju, da do smještaja ne dođe, da postane suvišno...

Prema njemačkom ratnom izvještaju Rusi su prešli Dunav (kod Apatina), borbe se vode u posljednjem, do sada netaknutom, dijelu Mađarske: u “Dunántúlu”. Time se popravljaju izgledi što se tiče uličnih borbi i dunavske fronte između Pešte i Budima. Sada, uvečer, čuje se s juga grmljavina topova – glazba, mila srcu mome...

Temperatura se osjetljivo spustila. Čudim se, da još toliko podnosim neloženu sobu i da moji prsti sa debelim ozebinama još mogu pisati. U noći mi je gore nego li po danu: ma da trpam na tanki i kratki pokrivač još svoj zimski kaput i ukrasni jastuk iz fotelje, često se do jutra ne mogu ugrijati, pa slabo i nemirno spavam. Ah, lane je još lijepo bilo! Kad nisam nikako mogao da nabavim drva, “krao” sam u Bertijevom uredu i nosio svakog dana u aktentaški dvije tri kladice svojoj kući: tako sam svakog trećeg dana mogao da naložim malu vatru u peći. Ta moja aktentaška bi isto mogla pisati memoare iz emigracije: o najvjerojatnijim predmetima,

koji su se u njoj nosili.

* Zadunavlju.

Petak, 10. XI Rad oko smještaja djece. Dobili smo uputnice u internate, za svako dijete drugi. Darka međutim ne će da prime, jer ne odgovara uslovima, treba sutra tražiti uputnicu u kakav drugi zavod. Lela bi bila u redu, treba samo nabaviti neke stvari. Čini se da smo se namjeralo na loš zavod: katolički, siromaški, strog, slaba hrana, posjećivanje jedamput mjesečno. Sve sasvim drugačije negoli bi trebalo za Lelicu. Sve jedno sam sada odlučio za to da se djeca smjeste u internat. Očekujem nov val protužidovske hajke: trodnevna zabrana izlaženja, slijedeći plakat (neukusan kao svi propagandni plakati, otkad je nov režim): naranisan srp i čekić = Davidov štit, a ispod toga napisano, da bolševizam jest jednako židovstvo, i da su to smrt mađarstva.

izvor: fortepan.hu

Prije podne sam razgledao vilu Dr J... Na Sashegyu. Prepustio bi nam besplatno dvije sobe, očekujući poslije od nas zaštitu za svoju kuću i uređaj. Bilo bi prekrasno rješenje, ali za sad još postoje zapreke s obje strane.

Uvečer je mama opet imala uzrujavanja: htjeli su je silom izbaciti iz kuće, shvaćajući neispravno jučerašnju naredbu o preseljenju izvjesnih “štićenika”.

Danas je već drugi dan “dobrovoljne evakuacije” na koju je bilo pozvano “domo-ljubno” pučanstvo. Međutim se u gradu od svega toga ništa ne vidi. Široki slojevi očito sabotiraju ovu vladinu mjeru, kao što se uopće sve sabotira, što se samo može. Narod je umoran, sit rata. Ljudi ne će da bježe pred Rusima i žele da Rusi budu što prije ovdje. (“Ako moram ići u hladnu vodu”, rekao je neki dan Zdenko, “radije skačem naglavce unutra, nego da idem korak po korak.”) Pogotovo se nitko ne će boriti, borci se tuže da nema oružja, a svi optužuju Nijemce, da nose iz zemlje što im samo stane na automobile. Pravo otimanje za zaštitom od strane međunar. Crvenog krsta, ne samo od sada proganjanih nego i od onih, koji se boje režima, koji dolazi. Ogromne se prednosti nude da se na kakvu kuću ili stan dobije napisana tabla sa crvenim krstom. Potpun defetizam, koji samo zbog strahovitog terora ne vodi do rasula.

Sancta simplicitas: Dr... B..., kad smo je jučer vodili u skrovište, pripovijedala je: “O mojem mužu sam saznala, da je njegova grupa četiri dana pješačila, a tako reći nisu uopće dobivali hrane. ‘Was sagen Sie zu dieser Gemeinheit?’” I malo dalje: “Sie wollen uns direkt ausrotten. Müssen wir uns das gefallen lassen?”*

Subota, 11. XI Djecu smo danas smjestili, i to u internat “Teleki”. Sve je išlo brzo i poslovno, bez sentimentalne primjese, ali mislim da za to nije ni bilo uzroka. Koliko se može predvidjeti, ne radi se o nekom rastanku. Djeca su nam blizu, ostajemo s njome u uskom kontaktu, sutra ih već možemo posjetiti. A po svemu se čini, da su tamo toliko zaštićena, koliko je to danas pod ovdašnjim okolnostima moguće. I tako obitelj sada živi na četiri strane: četvero nas u Pešti, jedan član preko u Budimu.

U današnjem se ratnom izvještaju prvi puta spominje rijeka Drava. Od Volge do Drave, od Stalingrada do Osijeka...

U noći se često budim (zima mi je). Gledam prema prozoru, da li već sviće. Pa kad kroz rubove spuštenih roleta vidim prve tragove svjetlosti, prisluškujem: da li se čuju topovi? Ne čuju se. To znači, da ni danas nije započeo veliki napadaj na Bp. Jer

sam uvjeren da će napadaj započeti jednoga dana rano u zoru artiljerijskom pripremom kroz nekoliko sati. Hoće li biti sutra?

* Njem. – Što kažete na tu podlost?

** Njem. – Žele nas izravno istrijebiti. Trebamo li tako otići?

Nedjelja, 12. XI Vrlo težak dan. Ujutro saznajem za jedno naređenje vlade, prema kojemu do 15. ov. mj. moraju da se presele u određene, zvijezdom označene, kuće svi oni Ž., koji stoje pod zaštitom neutralnih poslanstava. Samo uz najoptimističnije tumačenje može se izvesti da se to ne odnosi na nas Jugoslovane. Dakle za tri dana ću biti interniran, bit ću konačno u klopki, kojoj godinama izbjegavam, i onda će započeti put patnje do konačne propasti, kojim su tolike stotine hiljada prije mene išle. (I danas sam na ulici vidio stotine i stotine, starce, žene sa dojenčadi, bogalje, natovarene svežnjevima i kovčezima, kako se vuku umorni i iznemogli u pratnji policajaca i “nyilasa”.) Ali još ne očajavam, možda će se rok produžiti; možda će do tle doći Rusi; moguće ću se sakriti (iako se toga bojim); možda će internacija pod zaštitom švajc. poslanstva biti podnosiva i ne će se svršiti deportacijom ili istrebljenjem. Ne očajavam. (Do uvečer sam s više strana čuo mišljenje da se naredba ne odnosi na nas.)

U podne saznajem, jedva što su djeca bila smještena u dom “Teleki”, kad su tamo nahrupili neki “nyilasi”, podvrgli svu djecu ispitu i na koncu tražili da se iz doma uklone. Ostala su ipak još do jutros, onda su ih odveli u neki drugi dom (“Stjepana Horthy-a”), ali samo provizorno, jer da tamo ne mogu ostati. Trčanje Gombošu zbog intervencije od strane Crv. krsta. Idem k djeci i saznajem da će ih uvečer odvesti u neki treći dom (“škotska misija”). Idem tamo, i utvrđujem da su to podrumske prostorije jedne školske zgrade, u kojima ništa nije spremljeno za primanje ma i jednog djeteta. Uprava odbija da primi djecu. Trčim natrag, izvješćujem, telefoniranje kroz sat i po na sve strane, hoću već djecu odvesti kući, ali kuda kući? Konačno: ostat će još ove noći tamo, makar spavali sjedeći u stolicama, jer kreveta nema. Evo tako smo ih smjestili, niti na sigurnom nit im je dobro. Djeco, djeco, kako li će se tuđi ljudi za vas brinuti? Ali Lela i Darko su bili odlično raspoloženi: u društvu djece, a donekle i uživaju u pustolovnim doživljajima.

[...]

Ponedjeljak, 13. XI *Spannung – Entspannung – Spannung – Entspannung.**

Danas:

1.) Djeca su se preselila u “škotsku misiju”, čini se da će tamo moći ostati i da je relativno dobro.

2.) Na švajc. poslanstvu tvrde da se naredba o preseljenju ne odnosi na Jugoslovane. Iako to još nije sasvim provjereno, ja ću se držati kao da je tako – pa i poslije 15. ov. mj.

[...]

Uvečer sam proveo ugodnih pola sata sa obitelji Draskóczy. Spadaju među ljude, u krugu kojih se dobro osjećam, samosvjesno, tekuće, vodeći – ravnopravno (kao “primus inter pares”) konverziram – čak i na mađarskom jeziku. Kao što uopće moja spo-

* Njem. – napetost – opuštanje – napetost – opuštanje.

sobnost konverziranja ovisi o tome, kako me cijene partneri, tako se naročito i moje znanje mađarskog jezika ravna po tome: da li partner nadmoćno-prezirno gleda moje nesigurno borenje s ovim stranim jezikom ili me u čuđenju i udivljenju podupire u mom nastojanju da svladavam njegove teškoće.

Strah – nesigurnost! Kada će prestati ovo vječno strahovanje? Bojim se svake uniforme, jer bi mogao biti policajac ili šta slično, što će me odvesti; bojim se svakog civila, jer bi mogao biti detektiv. Strepim kad zvono zvoni ili kucaju na moja vrata. Trgnem se, kad zove telefon, jer bi mogla biti kakva strašna vijest za mene. Strepim, kad me ne zove telefon, a po mom računu bi se netko od mojih milih morao javiti. Nemam kuraže čitati novine, jer kakove li će opet naredbe biti unutra? Uplašim se, kad vidim da se svijet na uglu skuplja pred jednim novim oglasom. Bojao sam se od pisama, što li će im biti sadržina, očajavao sam, kad nisam dobio pisma, jer zašto ne pišu?

To ide ovako kroz više nego tri godine. Mislim da sam u prvo doba ovog razdoblja još u većoj mjeri strahovao nego sada; kroz ove tri godine priučio sam se na svašta, otupio sam, a možda je i poraslo moje pouzdanje, jer sam kroz ovo dugo vrijeme uvijek i mnogo puta spretno izbjegavao pogiblima.

Ali moje je vječno strahovanje starije nego li NDH. Ono je tako staro kao što sam ja. Naslijedio sam ga i odgojeno mi je. Naslijedio sam ga od mame. Jer i ona je čovjek, koji se vječno svega boji, ona je formalno opsjednuta vječnim strahovanjem, da se dogodilo neko zlo ili da se ono sprema. Čitavog svog djetinjstva gledao sam ovo pred sobom: kad je koje dijete kihnulo, u maminoj je imaginaciji imalo upalu pluća, kad ga je boljela glava, imalo je upalu moždanih opni; ako se tko nije vratio kući u običajno vrijeme, pregazio ga je auto; kad se putovalo vozom, strepilo se pred sudarom ili rušenjem mosta. Ništa se nije smjelo raditi, što su drugi radili, jer je bilo skopčano s opasnostima: od trčanja i znojenja dolazi bolest, kod nogometa se lome ruke i noge, kod gombanja se pada s preče itd. (svaka ovakova bojazan i zabrana bila je obložena primjerima iz historije porodice i znanaca; praujak taj i taj uznojio se, popio čašu hladne vode i umro od upale pluća itd.). Svijet, koji me je opkoljavao, ovako mi se stalno predočavao kao jedan konglomerat neprijateljskih sila, iz kojega vreba bezbroj opasnosti. Budi što mirniji, miči se što manje, da te ne bi koja od njih zatekla.

Strah od slijepih, prirodnih sila bila je mamina stvar. Tata se nije bojao prirode, on se bojao ljudi. On je imao naročito razvijen strah prema vlastima. Bilo je nekoliko momenata, koji su doprinosili ovom njegovom kompleksu, a grupiraju se oko dvije okolnosti: neznanje državnog jezika i teškoće s pitanjem jugoslovenskog državljanstva (do 1928.). On bi se u ratu manje bojao ići na juriš, nego li se bojao ići

Pavlu Rakošu*, referentu kod osječke policije. A taj Pavao Rakoš (– u civilu nedovoljno cijenjeni pjesnik i književnik, koji je ipak davao putnice i građanima sumnjivog državljanstva, ako su kupovali njegova “djela”) mislim da je skrivio, da se i meni tako duboko ukorijenio [*horror magistratus*]**. Kad mi je bilo 16 godina, išao sam ja jedamput k njemu, a on se na mene izderao, jer sam unišao u njegovu uredovnicu, ma da je na vratima visjela cedulja, da stranke moraju vani čekati na poziv (što u mračnom hodniku nisam vidio). Mislim da je ovaj događaj korijen kompleksa, kojega se ni do danas nijesam mogao riješiti, a po kome nerado i sa strahom idem ma kojem predstavniku vlasti, ulazim nesigurno i sa lupanjem srca, samo malko provirim kroz vrata, spreman da se povučem, a pogotovo uvijek na skoku da se udaljim neobavljena posla, ako bi me “vlast” neljubežno pogledala ili se na mene otresla. Za čudo ni moja 14 godišnja advokatska praksa, u kojoj sam po zvanju stalno bio u kontaktu s vlastima, nije na tome ništa bitno izmijenila, jer sam samo pred sucima, koje sam dugo i dobro poznao, nastupao samosvjesno kao ravnopravni pred ravnopravnim, a pred nepoznatima ili slabo poznatima plaho, nesigurno, strepeći. (I zato, ma kakav dobar pravnik i bio, nikad nisam bio dobar advokat!) Još bih prije mogao reći da je moj trogodišnji boravak u Budimpešti podigao moju samosvijest, pa tu i tamo opažam slobodniji nastup – ali opet često i pomanjkanje svake kuraže, nesigurno mucanje kao pred nekim višim bićem.

Strahovanje od nesreća, naslijeđeno od mame, oduzimalo mi je i oduzima mi i danas svaku kuražu, svaku aktivnost. Smijem dnevniku povjeriti: ima Joži pravo, kad veli za mene da sam kukavica. I ja danas vrlo dobro znadem da čovjeku ništa ne pomaže razbor, da mu ne vrijede lijepe riječi, kojima na pismeno znade izražavati pametne misli, kad mu strah od podmuklih prirodnih sila (što se sve skupa *in ultima linea* može svesti na zajednički nazivnik: strah od smrti) koči svaku sposobnost djelanja, oduzima mu čak i mogućnost odluke, pa takav čovjek, umjesto da kroči svojim putem, pasivno pušta da ga drugi nose.

A pogotovo lijepim riječima napisane pametne misli ne mogu utrti put jednoj praktičnoj karijeri, to jest životu u kontaktu s ljudima, onome čovjeku, koji prilazi drugim ljudima nesigurno i sa osjećajem manje vrijednosti, bojeći se njihova mrka pogleda, neljubeznog dočeka ili grubog odbijanja. Ne možeš postati veliki čovjek, ako se još ni danas ne usudiš lupati na šalter poštarici, kod koje hoćeš kupiti marke, ako je šalter zatvorila, jer hoće mirno pojesti užinu. Nije li te stid da se ni danas nisi usudio ući u uredovnicu onog nikoga i ničega na švajc. veleposlanstvu, da upitaš: važi li ili ne važi li za nas ta i ta naredba? Oh da, kad bi mi uz moju glavu bila samo-po-sebi razumljiva prodorna snaga prijatelja J. J. (dnevnik 28. X, str. 30 i 31), koji je danas sebe i mene časom probio kroz guste redove čekalaca pred poslanstvom, a za koga je netko karakteristično rekao: to je bio čovjek, koji je golom desnicom mogao zaustaviti demonstraciju od 500 ljudi! Ali nitko ne može iz

* Kao prevoditelj, član Kluba hrvatskih književnika i umjetnika u Osijeku.

** Lat. – strah od dužnosnika.

svoje kože, pa ću se i ja morati pomiriti svojom neizlječivom plahošću i nestoičkim strahovanjem od smrti.

Utorak, 14. XI *Entspannung – Spannung*. Djeca su u “škotskoj misiji” smještena kao u kakvom “slum”-u. U suterenskim prostorijama jedne zapuštene, prljave, smrdljive školske zgrade, u kojoj su sada smješteni radni obveznici. U jednoj ogromnoj dvorani stoji uzduž i popreko pedesetak kreveta, na njima slamnjače, madraci, prljava posteljina, nepresvučena ćebeta, jastuci, jorgani, među krevetima, ispod kreveta, na krevetima, rublje, jelo, jedaći pribor, pelene, noćni lončići, igračke, sve u nebo vapijućem neredu. Zapuštene neoprane djeca motaju se okolo, galame, bez nadzora, dojenčad dreči, žene i muškarci idu amo tamo, neki čak u nastojanju da unesu neki red u ovaj kaos. Susjedna velika dvorana – gombaona sa potrebnim spravama – predviđena za dnevnu sobu i blagovaonu. Nekoliko djece sjedi u klupama i sa (naravno neprostrtih) pultova klupa iz čaše pije neku juhu, koja treba da im bude ručak. Tu su juhu radni obveznici otkinuli od svoje menaže i u jednom kabludonijeli (prolivši uz put polovicu) pa gladna djeca, što stojeći, što sjedeći što idući okolo piju juhu, žvaču uz to komad kruha. Ni traga kakvom nadzornom organu, nigdje predstavnika Crvenog krsta, nigdje čak ni znaka, koji bi ovo mjesto – u stvari jedno skrovište za bjegunce iz radne službe i njihovu djecu – zaštitio od organa vlasti. Jedan azil za bjegunce i beskućnike, za koje je jedna žena tamo ispravno primijetila da je “još uvijek bolji od ciglane” (u jednu napuštenu ciglanu vode tisuće i tisuće Židova i tamo ih “smještaju” tako reći pod vedrim nebom). I tako smo našu djecu, kojoj smo u internatu pod zaštitom međunar. Crv. krsta htjeli pružiti veću sigurnost nego li je imaju vani sa švajc. zaštitnom putnicom, izvrgli opasnosti da *mitgefangen** budu odvedeni sa bjeguncima i “nezaštićenima” – i zato je bilo potrebno da ih otrgnemo od majke i da ih podvrgnemo trodnevnoj avanturi i naporima! Razumije se da smo ih smjesta izvadili, i sada je Darko opet moj gost.

Druga strana medalje! Poslije rata pjevat će se epopeja o radu međunar. Crvenog krsta na spašavanju mađarskih Židova. Ali tu i tamo naći će se jedna bijela vrana, koja će bez uljepšavanja govoriti o bezglavosti i konfuziji i opisati jedan logor, kakav je u stvari bio. A bit će i mnogo crnih vrana, koje će graktati o nečuvenom protekcionizmu i korupciji, koji su bili osnov pri dijeljenju onih hiljada i hiljada raznih zaštitnih listova i putnica od strane švajc., a naročito švedskog poslanstva i Crv. krsta, pa je to opet jedan faktor više, koji doprinosi tome, da siromašni bez razlike stradaju, a bogati i oni sa vezama se ipak djelomično spašavaju.

Jedna tragedija između hiljada: Kuki** se od rano jutro borila, u redu stajala, kordone probijala, blefirala o nekoj poruci iz ministarstva, da bi za jednog poznanika ishodila zaštitni list. I dobi-

* Njem. – također uhvaćeni.

** Klara Klein, Osječanica koja je preživjevši rat otišla u SAD k svojim rođacima; 1950-ih slala pakete Fischerovima.

la ga je i nosila ga je u 7 sati u večer. I tada joj reče pazitelj kuće, da su dotičnoga u ½ 3 odveli sa svim ostalim stanovnicima kuće. Odveli kuda? U ciglanu...

Danas se čitavog dana vide povorke, idu, idu onim tipičnim tromim iznemoglim korakom, vuku se po zimi i kiši. Kuda? U ciglanu. A tamo, a poslije?

Srijeda, 15. XI 1) Prije podne sam 3 ½ sata po kiši stajao ispred švajc. poslanstva, koje je izdavalo potvrde o tome, da prema pogodbi između ministarstva i poslanstva za Jugoslovene ne važe naredbe o Židovima – pa ni glede stanova. Ipak nisam dobio. Nevjerojatno pomanjkanje organizacije, indolentan rad izvršujućih organa, grubost i bezobraznost subalternih i onih od nas samih, koji su se samozvano dogurali do nekih “suradničkih položaja”.

2) Iz kuće u kojoj stanuje mama – a izgleda već gotovo iz čitavog grada – odveli su nezaštićene Židove. S time u vezi opet strahovita uzrujavanja. Kućni autoriteti, nerazumijevajući naredbu, inzistirali na tome da mama večeras mora iz kuće. Nakon mnogih povuci-potegni uređeno.

3) Budimpeštanski Židovi prema današnjim vijestima gone se pješke u Beč.* Bojim se da su svi moji rođaci već odvučeni. Kušat ću sutra saznati nešto o familiji Faragó.

4) Ogavne pojedinosti o trgovini švedskim i švajcarskim zaštitama. A štíćenicí (oko 1000 na broju) treba do večeras da se usele u određenih 6 kuća. Ljudi tamo sjede po dvorištima i u hodnicima, a za jedan ležaj na madracu plaćaju se fantastične svote.

5) Darko je postavio nov svjetski rekord: u 6 uzastopnih noći spavao je na šest mjesta (Margit körút, Podmaniczky u., Vilma királynőút, Vörösmarty u., Zoltán u., Margit körút). A ako se ispune današnja obećanja, spavat će sutra na sedmom mjestu.

6) Odlučio sam, makar uz žrtvu znatne svote novaca, da pokušam pomoći Faragó Paliju. Nije li već prekasno, a ako nije, hoće li se moći pomoći?

7) Slučajno sam se upoznao s jednim vojnikom, koji se vratio s fronte, a prvo što mi je rekao, je bilo to, da se ne vraća svojoj jedinici, već da će se sakrivati.

8) I život teče dalje... Dok jedna nepregledna povorka gaca cestom između Pešte i Beča, a starci i bolesnici se ruše i ginu u grabi kraj ceste, dok se desetak hiljada – bez krova nad glavom očajno bori da sa nešto svojih spašenih stvari nađe “mjesto na madraci” u “švedskoj kući”, dotle Jugosloveni

A i B, koji već po četvrti ili peti put ili deseti gledaju, kako je njih pravim nekim čudom opet mi-moišla zla kob, sjedaju uz slasnu večeru sa čašom piva, a A filozofira: “Ima neka duboka psihologija u onom običaju, raširenom kod mnogih naroda

* U studenome 1944. Eichmann je, u okolnostima nedostatka vlakova u posljednjim mjesecima nacističkog otpora Saveznicima, na marš smrti uputio desetke tisuća Židova iz Budimpešte prema Austriji. Na 200 kilometara dugom putu masovno su umirali bez hrane i vode, probijajući se kroz kišu i snijeg.

(na pr. kod Rusa), da se poslije pokopa miloga pokojnika priređuje velika gozba. Ne služi ljudima na čast, ali jest tako, da smrt jednoga iz nekog kruga probuđuje kao neko olakšanje kod preživjelih. Nakon dana velike napetosti (bolest, drhtanje, nade), kada cijeli krug osjeća nad svojim glavama prijetnju zle kobi, dolazi najedamput veliko popuštanje (*Entspannung*), udarac je uslijedio, usmjerio se na jednu glavu, onaj jedan je tako reći uzeo na sebe žrtvu i tom žrtvom iskupio ostale, koji nastavljaju redovni svakodnevni bezbrižni život, a svoj osjećaj olakšanja i smirenosti opravdavaju pred svojom savješću time, da mrtvacu sigurno nije rđavo, i zato ga sada već ne treba žaliti. Tako i mi i opet, vidjevši, kako su drugi – htijući ne htijući – uzeli na sebe žrtvu – imamo potrebu da malko boljom večerom odamo oduška osjećaju olakšanja, a one druge žalimo više riječima nego li osjećajima, dok svoju savjest mirimo time, da smo pokušali pomoći ovome ili onome, ili barem da ćemo pokušati – ako još nije prekasno.”

Četvrtak, 16. XI 1.) Obitelj Faragó naravno nas okrivljuje, što joj nismo nabavili nikakve zaštite. I očekuju svakog časa da budu odvučeni. Pali odbija spašavanje za sebe jedinoga, ako se ne spasi u roditelji (“da ima s kime biti grub” – komentira ovo M. aludirajući na nečuveno grubi postupak s ocem od strane ostalih članova familije). Moji današnji pokušaji u njihovu korist izjalovili su se i na švedskoj i na švajc. liniji. Sutra ću još nešto pokušati, ali nada je minimalna.

2.) Razgovarao sam s jednim Šumadincem na švajc. posl. Krasna vrst ljudi, i vanjštinom i po osobinama. Odležao mjesecima u zloglasnom vojničkom zatvoru na Margit-körútu. Pripovijeda o: sistematskom ubijanju glađu; velikom broju streljanja (1-2 nedeljno); korupciji (tko ima para, ide brzo na slobodu); o Novosadskom pokolju u jan. 1942.

3.) Politika i rat. Jučer sam čitao dvije zanimljive stvari: a) Goebels-ovu izjavu da se “Njemačka bori za svaki prihvatljivi časni mir” (prvo službeno priznanje slabosti); b) navodno je sklopljen sporazum između Tita i Šubašića. O sadržaju toga ništa. – Izgleda da su se Rusi sada i s istoka primakli sasvim blizu prijestolnici.

4.) Ilona je spasila muža. Time je dala i opravdanje svom odlasku iz Cserepesa. Način spašavanja prikazat će se – poslije rata.

Genius loci. Otkad sam prije jedno 6 nedjelja ponovno počeo pisati dnevnik, razvio se za ovo pisanje upravo neki ceremonijal. Uvečer prije spavanja u uglu kraj prozora, pri stolnoj svjetiljci, u naslonjaču, držeći bilježnicu u krilu, a jedno desetak sveščića jedne umjetničke revije služi mi kao podloga. Jako volim ove časove, a ne mogu si pisanje pod drugim okolnostima pravo ni zamisliti – pogotovo ne sjedeći uz pisaći stol. Zadnjih dana, otkad je studen u sobi jako pritisnula, uveo sam novost. Pokrivam se odnosno sav zamatam u svoj jorgan sa kreveta. I tako me moja poza podsjeća na onu poznatu sliku, koja prikazuje Mozarta, koji na samrtnoj postelji dirigira svoj “Rekvijem”...

Ad: Strah – nesigurnost (dnevnik 13. XI).

Mamin upravo patološki strah od bakterija. Kapljica dravske vode – tifus; ubod iglom – tetanus. Ako je na “rechaud”-u^{*} stajao kuhan kakao, a netko je iz cijevi pokraj toga pustio curiti dravsku vodu, morao je kakao ponovo da zavrije: jer moguće je u nju štrcnula jedna kap vode i njega zarazila.

Moji kompleksi strahovanja:

1.) Kad sam bio dijete, vidio sam ilustrirano izdanje Shakespearea i u njemu slike umorstva dvaju dječaka (Richard III). Od onda: strah od noćnog umorstva. Zaključavanje, kontroliranje i prekontroliranje svih mogućih vratiju u stanu.

2.) Kad sam bio dijete, poginula su u Osijeku četiri člana neke obitelji imenom Kos od rasvjetnog plina. Odonda: panički strah od plina, najstrožiji kućni propisi o redosljedu zatvaranja svih lokalnih i glavnih pipaca i o kontroli i super kontroli.

3.) Kuća, u kojoj sam proveo najveći dio djetinjstva, gorjela je dva puta. Stoga je razumljivi strah od požara.

4.) Strah od groma pamtim otkad sam živ. Strepio sam, saznajući iz leksikona da godišnje x ljudi gine od groma. Na osnovu leksikonskog znanja šćućurio bih se na jednom mjestu sobe, udaljenom od prozora i od dimnjaka i blijed od straha brojao sekunde između munje i groma.

5.) Za vrijeme prevrata 1918. poginula je moja školska družica Ružica Kišići na ulici od metka, koji je vojnička straža ispalila za jednim bjeguncem. Odonda: strah pred “zalutalim” mecima.

Rečenice iz moje svakovečernje molitve bile su: Bože, čuvaj me: bolesti, razbojnika, plina, požara, groma, taneta. A molio sam se u uvjerenju, da sam – barem za ovu noć – otklonio svaku onu opasnost, koju sam pri molitvi misaono obuhvatio. Jedno praznovjerje, kojega se ni dana današnjeg nisam sasvim riješio.

Kompleksi 1-5 su do danas mnogo – ili sve – izgubili od svoje intenzivnosti. Ali u bitnosti je ostalo: ne poduzeti neki čin, čim je ma kako mala vjerojatnost da bi mogao dovesti neku opasnost. *In dubio pro inertia.*^{**} Kakav bih ja bio vojnik, koji treba da ide na juriš ili leti na bombardiranje, gdje je vjerojatnost pogibanja 10%, a i mnogo veća?

Primjeri inercije od straha iz zadnjeg vremena: neodlaženje u St. Bečej poslije pokolja iz 1942.; nemicanje iz Cserepeša ljeti 1944.; neodlaženje u “zvjezdaste kuće” poslije povratka u Bp.

Strah od vlasti, policije, suda. “Primirje”, poboljšanje kompleksa između 1928. (uređenje jugosl. državljanstva) i 1934. (“beogradska afera”). Od početka “beogradske afere” pa kroz više nego godinu dana imao sam toliko intenzivan strah od policije i suda, da ne zaostaje za onim prvih mjeseci NDH. I tada sam danju i noću strepio pred zvonom, telefonom, uniformom i

^{*} Fr. – kuhalu.

^{**} Lat. – U dvojbi kukavički.

civilom. Uzročnici afere su bili Joži i Gabi. Još više nego na mene djelovala je beogradska afera na mog poslovnog druga Mosina i njegovu ženu Terku. Mislim da postoji neposredna uzročna veza između uzrujavanja u vezi afere s jedne, a Mosinog potpunog tjelesnog i duševnog sloma te Terkinog duševnog sloma s druge strane. Joži i Gabi naravno da o tome nisu htjeli ništa da znadu. A kad su Mosin i Terka zapali u najveću nesreću (1942.), ostavši zbog svog katastrofalnog zdravstvenog stanja u mišolovci – Joži i Gabi nisu ni prstom makli za njihovo spasenje.*

Petak, 17. XI 1.) Jučer predvečer došla su k Iloni tri čovjeka, legitimirala se kao detektivi i pitala: gdje je njezin muž. Izjavila je da ne zna. Nato su oni proveli premetačinu i našli novca i dragocjenosti u vrijednosti od kojih P. 200 000 – gotovo sve židovski imetak, sakriven kod Juliške. Uzevši sve ovo k sebi, udaljili su se da tobože dovedu auto, u kome će otpremiti uhapšenike – i nisu se više vratili. Očito lažni detektivi – vjerojatno ortaci onih gangstera, koji su za velike novce oslobodili Iločinog muža. Još jedna kategorija “dobrotvora”...

2.) Sinoć oko 10 sati padale su bombe – bez uzbune. Nedavno sam rekao: “Između starog i novog reda uzbune je slijedeća razlika: po starom redu prvo je bila uzbuna, zatim su padale bombe; sada prvo padaju bombe, a iza toga je (ili čak i nije) uzbuna.”

3.) Nastojanja da se učini nešto za spas obitelji Faragó ostala su i danas bez rezultata, kako na osnovu *affidavit-a*** kod švajc. posl., tako kod papinske nuncijature. Sutra se nastavlja. A tetka Faragó govori ovako: “Vi to morate nabaviti, jer to svatko može nabaviti”; i “Nisam sporazumna time da se spasu samo djeca; i za mene treba sve da se učini.”

4.) Fantastična trgovina “papira” cvate ovdje. Da mi je znati, koliko je osoba prošlo statusnu metamorfozu, koliko se krije bez metamorfoze! Deseci hiljada. Ogroman je i broj vojnih bjegunaca. I koliko je raznolikih [figura], često sa mnogo dosjetljivosti i fantazije!

5.) Jedan razgovor pod kapijom:

Nepoznati gospodin: “Ne ćete li se skloniti pod kapiju? Mogle bi padati bombe.”

Kuki: “Ne bojim se; evo uzletjeli su naši lovci.”

Nep. gosp.: “Nisu to naši lovci, ne čujete li da je tuđe zujanje? To je protivnik.”

Kuki: “Isključeno da bi se neprijatelj usudio tako nisko letjeti.”

Nep. g. (se smješka): “Nije li vam se desilo da ste ušli u trgovinu čarapama, pa da nije bilo čarapa.”

6.) Kod budimskih mostobrana postavljene su baterije. Borba za dunavske prelaze u samom glavnom gradu postat će doskora krvava stvarnost. Koncentrirati obitelj u Pešti.

* Mosin Klein, ugledni osječki odvjetnik, s kojim je u odvjetničkom uredu radio Fischer, odveden u logor Tenju pokraj Osijeka, a potom 1942. sa suprugom i ostalim osječkim Židovima u Auschwitz.

** Lat. – pismene izjave.

7) Za vrijeme pisanja (10.00 h navečer) opet je pala bomba – i opet bez pret-hodne prijave.

Subota, 18. XI 1.) Nastojanja u korist obitelji Faragó i opet bez rezultata, ima još malo nade kod nuncijature.

2.) Kod švajc. poslanstva saopćuju da se vode novi pregovori o sudbini ino-stranaca i da će za koji dan izaći nova naredba. Opet nam neposredno prijete sablast internacije. Predstoje ponovno strašni dani, kad treba da stvoriš odluku: podvrci se ili bježati; gdje se stotinu puta odlučuješ ovamo i preodlučuješ onamo, beznadno koprcanje; predstoje satovi kada ćeš svake minute gledati na sat: koliko vremena mi još preostaje? A dotle još hoćeš ovamo bježati da se nešto pokuša (ne možeš dobiti tramvaj), onamo telefonirati (ne dobiješ vezu), čekaš ovog prijatelja, koji ti je nešto obećao, ne možeš naći onog čovjeka, od koga nešto očekuješ; kud ćeš s djecom, šta ćeš sa stvarima?; kiša lijeva, prsti su ti se ukočili od zime, treba da ideš, da nosiš, da nađeš mjesta, da nestaneš. Kazaljka na satu bježi, ne znaš više šta da radiš, smrtno si umoran, i sada je već i pao mrak, ne vidiš prsta pred nosom, i nemaš više krov nad glavom. Umoran si, sit si svega, najradije bi prišao prvoj uniformi i rekao: evo, ja sam taj i taj; neću više da se naprežem i natežem, da odlučujem, sakrivam se, bje-žim, [djelam]; ja sam taj i taj; uzmite me, vodite me, radite što vas je volja!

3.) Uz svoju ličnu materijalnu odgovornost disponirao sam da se opljačkanoj Iloni isplate dospelje prinadležnosti, čiju isplatu njezini šefovi uskraćuju.

4.) Saznajem da su baruna Heini-a deportirali u Njemačku; tu je vijest donio jedan njegov *socius malorum*^{*}, koji se spasio skokom iz jurećeg vlaka. Heini je oti-šao, a ja nisam imao prilike da mu platim poslednji kilogram maslaca, koji mi je *proprio motu*^{**} nabavio u svojoj prevelikoj uslužnosti i za mene ostavio na Wert-heim-kasi “kancelarije” sa slijedećom porukom:

“Auf der Kasse liegt eine Kilo Butter (54), für Dr Kn... (nečitko napisano ime na zaljepljenoj ceduljici koju je Heini napisao) oder Dr Fischer – Kuki u Co. H”^{***}

Nedjelja, 19. XI Iako se već danima govori o nekoj ogromnoj senzaciji, koja bi se ima-la dogoditi, prošla je današnja nedjelja bez ičeg osobitoga, osim ako računam sen-zacijom to, da je u vodovodu bilo vruće vode, pa sam se nakon pauze od tri tjedna mogao okupati. Studen je postala nesnosna, noćni mrazevi, a stan još uvijek nelo-žen. Inače dogovori desno i lijevo, što će se činiti, ako... Međutim su se Rusi i s isto-ka primakli sasvim blizu, opet se puno čuje gruvanje topova. U krevet, u krevet, kočice mi se prsti!

Utorak, 21. XI 1.) Prema obavještenjima švajc. posl. ostaje nepromijenjen položaj onih njegovih štićenika, koji su pravi jugosl. državljani i kao takovi vođeni kod Keokha.

2.) Ohrabren i umiren ovom viješću išao sam poslije podne bezbrižno ulicom, kad li me zausta-vi neki čovjek onog defektnog-manjevrijednog tipa, kakove redovito zatičemo među *nyilasima*

* Lat. – drug u nevolji.

** Lat. – na vlastitu inicijativu.

*** Njem. – “Ima kilogram maslaca (54), za dr. Kn... ili dr. Fischera – Kuki u Co. H”.

(a zaticali smo ih svojedobno i među ustašama): ljudi maleni, grbavi, hromi, jednooki, izopačene glave, jednooki, škiljavi, nacerena lica, iskrivljenih ustiju itd. Taj je čovjek od mene tražio da se legitimiram. Moja prva reakcija je bila: to nije pravi detektiv; pa sam od njega zatražio da mi se prvo on legitimira (koje li nevjerojatne smjelosti!). Pošto je on to učinio, pokazao sam mu moje isprave. Nisu ga zadovoljile (“Schutzpass je dobar, ali nemate pravo ići bez zvijezde!” “Oprostite, to je zabuna, ja sam jugoslovenski državljanin. Čitajte ovo!” “To ćete već tamo pokazati.”) Ukratko: odveo me je, predao dvojici policajaca, koji su me pod oružjem odveli na ispostavu polic. direkcije. Tamo sam dva sata proveo u nekoj hladnoj sobi, a nepismeni policajci su me pitali za moje lične podatke i sastavljali prijavu. Konačno sam predveden pred policij. savjetnika, koji me je pogledavši moje isprave – otpustio.

Zanimljivo: da se nisam ozbiljno uplašio, ma da sam znao, da se može katastrofalno svršiti, padne li se u šake ovoj družbi; nevjerojatna nepismenost policajaca – izgleda novajlije, koje je namjestio novi režim – nisu znali pisati ni ime ulice u kojoj se desilo hapšenje; a ipak je tim prostim redarima nerazumljiv pojam “Židova po rasi” (“Reformatske vjere? Pa što onda hoće od vas?”). Susretljivost policijskog činovnika da je riješio krivnje ne samo mene, nego je pustio bez kazne i dva moja “suoptuženika”, koji su doduše imali neke “zaštite”, ali su kao mađ. državljani bili dužni nositi zvijezdu. Imao sam dojam da policij. činovnici starog kova i sami sabotiraju mjere sadanjeg režima (dualizam: policija, stranka – kakav je bio i kod nas u Hrvatskoj: ustaše su me ulovili za koncentracioni logor, a policija mi je dala propusnicu za bijeg u Mađarsku); a osim toga da postoji neki respekt pred dokumentima neutralnih vlasti, ma kakva neznačajna krpica to bila.

3.) Ova pustolovina i činjenica da su vraćeni kućama oni obveznici rada (nakon jednomjesečnih strašnih patnja), koji imaju ma kakovu zaštitnu “krpicu”, doveli su me do uvjerenja, da momentano za nas Jugoslovene nema opasnosti – *Entspannung*.

(14.30 h) Već unatrag mnogo mjeseci odgovaram na pitanje: “No, dokle će to još trajati?”, stalno: “Tako, još jedno četrnaest dana.” Iz početka sam ja to ozbiljno ovako mislio, doskora su se moji prijatelji počeli smješhati ovom odgovoru, poslije sam se smješkao i sam, smješkao sam se sam sebi i ovako govorio: “Vidjet ćete da ću konačno ipak imati pravo. Doći će dan, od kojega će doista trajati samo još nekih četrnaest dana do našeg oslobođenja.”

Danas se doista ne nadam brzom svršetku. Rusi očito ne žele da se ponovi slučaj Varšave, pa će prije juriša na Bpeštu nastojati da se domognu “Dunántúla”, pa da nas tako reći sasvim opkole. A momentano imaju tek za koji uski mostobran na desnoj obali rijeke. Dugo, dugo može još da se vuče naša stvar. Ja se trudim da život udešavam tako kao da ću još dugo biti ovdje: reaktivirao sam hrvatsku instrukciju, koju sam bio obustavio, i preuzeo još jednu. Barem mi je dan bolje ispunjen, rad mi podiže samosvijest, a zarada nešto doprinosi fantastičkim troškovima života.

U svojoj sklonosti dramatičkim momentima često sam si finale zamišljao ovako: Koprcao sam se i koprcao, dolazile su opasnosti i opet minule, jedva se još vidio kakav izlaz, ali i opet sam se iskopao: ali doći će jedanput momenat, kad više ne će biti izlaza; vidjet ću da je sve izgubljeno, da nema spasa, da je neizbježno svemu kraj i tada, i tada, u tom času potpunog očaja, dogodit će se čudo, saznat ću: spašeni smo, neprijatelj je pobijeđen, kapitulirao je, osloboditelji su ušli u naš grad.

Toliko sam volio ovu “dramatizaciju”, toliko sam u nju vjerovao, da sam si često želio: neka već dođe jednom ta situacija, iz koje se ne mogu iskopati, i upravo bio razočaran, kad sam iz opasnosti izašao i mogao nastaviti “vurštlanje”...

Ali ne zaboravi, da bi dramatika bila i ova situacija: biti uvjeren da je prošlo, da sam već spašen, a tada najedanput – u času poslije zadnjeg časa – propast! 15. oktobar o. g. malo da nije bio skrojen po ovoj shemi.

Prema jednom naređenju vlade kažnjava se članove obitelji vojnog bjegunca – bez obzira na ličnu krivicu (saučesništvo, znanje itd.). Godina Gospodnja 1944.!

Ujutro su mi s jedne strane saopćili da se sprema akcija protiv stranih državljana od strane njem. tajne policije. *Entspannung – Spannung*. Međutim ja se ovoga puta nisam dao zastrašiti i držim se, kao da mi to nije saopćeno. Da li radim mudro ili pogrešno, to će se kasnije vidjeti.

Za Faragó Paliya jučer je neuspjela intervencija za primanje na kliniku; danas se definitivno izjalovilo nastojanje za dobivanje papinske zaštite; sutra ću još nešto pokušati kod Šveđana; znadem unaprijed da ne će uspjeti. A obitelj Faragó, za koju se sada kao novost saznaje da imade nakita u izvjesnoj vrijednosti (je li svojedobno bilo vrijedno da se zbog njih posvadam s ostalom rodbinom, koja je uskraćivala pomoć?), a za koju od ranije znadem da nema prijatelja, prijeti se samoubojstvom, ako ju ne spasemo. Pali od svog liječnika traži otrov i govori o skoku s trećeg kata. Presija, ucjenjivanje kao svojedobno, kad se teta Faragó prijetila Gabiki samoubijstvom za slučaj da joj ne pomogne? Posljedica hysterije, koja već graniči s ludilom? Ozbiljno i hladno promišljena odluka, koja daje prednost brznoj smrti pred neopisivim patnjama deportacije?

Ilona je u vrlo teškoj situaciji. S jedne strane izručena na milost i nemilost gangsterima koji su pomogli njenom mužu, s druge strane su joj već za petama vojne vlasti zbog muževa bjegstva. Sva je slomljena, pa vidim da nije pusta fraza, kada izjavljuje da je “pri kraju sa svojim živcima”.

Srijeda, 22. XI Dan iznenadnih obrata:

1.) I posljednji pokušaj za obitelj Faragó – kod švedskog poslanstva – neuspio. Ali – međutim je uz pomoć nekoga drugoga dobila “papinsku zaštitu”.

2.) I javlja Faragó Margit (odvučena prije nekoliko nedjelja na rad = deportaciju), da je na putu kući; uopće da su deportacije [obustavljene].

3.) Ali je preseljenje u “zaštićene rezervate” dvosjekli mač; stanovnicima je zabranjeno izlaženje iz kuća, a i inače su izvrgavani u većoj mjeri raznim veksacijama nego li stanovnici običnih “zvjezdastih” kuća.

Veliki uspjesi saveznika (osobito francuske I armije)* na zapadu iznova mi ulijevaju nadu u brzi svršetak – eventualno čak uz pošteđenje Bpešte od ratnih grozota.

Djeca sutra ponovo dolaze u jedan dom pod zaštitom međunar. Crv. krsta; u takav dom da će manje-više tamo samo spavati, a inače ostati u krugu svoje obitelji. Bude li znak Ženevske konvencije doista pružao potpunu zaštitu, izgleda to vrlo sretno rješenje.

Sve više se viđaju po gradu ove pločice sa znakom Crvenog krsta. “*Do ut des, facio ut facias*” misle mnogi predostrožni Mađari: “Zaštitit ću danas tvoju djecu, a zato ćeš ti mene sutra zaštititi.” Vidio sam čak jednu kuću sa tri znaka u kapiji: pored žute zvijezde poniženja bijeli krst uzvišenja, a iznad njih crven krst pomirenja.

Jedanput, kad već budem smio, napisat ću scenario, lica i radnju jedne advokatske kancelarije, koja se prvo “prostituirala u židovski kasino”, a zatim pretvorila u danji i noćni azil osoba sa dvostrukom egzistencijom i crnu burzu. Pisat ću o tri sobe s ogromnim regalima za knjige, napunjene do stropa najljepšim djelima pravničke književnosti, naročito engleske literature međunarodnog prava. O paketima slanina, sakrivenima iza 10. sveske britanske enciklopedije, o grahu, *jam*-u od jabuka “made in Balatonlelle”, i o vrećama krumpira, luka i o suhim bundevama, naslaganima pred zahodskim vratima. O falsifikovanom listu identiteta, pohranjenom između godišta 1920. i 1921. mađarske pravne revije. O šest omota sukna, koji se navečer mogu na podu poredati jedan pored drugoga pa tvore sasvim podnosiv ležaj za jednu damu, kojoj su kosa i obrve iznenada postale svijetlo plave, nosi zelene dokoljenice i šešir sa zelenim perom – a samo je u struku ostala nepromijenjeno široka. O bivšem šefu, koji je toliko bolestan, da nedjeljama ne samo ne dolazi u ured, nego čak

* Vjerojatno misli na napredovanje Saveznika u Francuskoj i bitku u Ardenima.

ne može ni u vojsku, i o njegovom zamjeniku, koji i nije bolestan, a ipak ne može u vojsku. I o onom, koji ima plemićko ime, manire žandarmerijskog narednika i koji svoje nenadmašivo znanje upotrebljava isključivo za trgovinu zlatom i nakitom, pa je time toliko zaposlen da ne samo vazdan telefonira i puši nego i toliko trči okolo uzduž i popreko po gradu da stigavši u naloženu kancelariju – skida i kaput i prsluk – toliko mu je vruće. O gangsterima, koji konferiraju sa svojom žrtvom. O prijateljici, koja se *coram publico** ljubi sa svojim prijateljem. O tome, kako je sir dobar tek kad toliko smrdi, da se osjeća u sve tri sobe, i o tehnicu, kako se u komad hljeba može staviti pismo, da bi se moglo prokrijumčariti nekom uhapšeniku. I o “barunu”, za koga plavokosa dama u zelenom šeširu veli da je “odostraga feš”, a stvarno ima glavu poput krastavca, muca samo kad govori, stavlja crno kupljeni maslac na Wertheim-kasu – i onda nestaje u raljama Gestapo-a prije nego li je primio novac za maslac. O bezbrojnim ljudima, koji bez pravog cilja dolaze onamo, nekad su još i zvijezdu nosili, sada zvijezde nisu u modi, a svima su ovratnici preširoki, a odijela vise na njima, kao da nisu bila skrojena za njih. Svaki svakoga pita: što je čuo nova, i svaki prepričava sve što je sam čuo ili od drugih čuo. Sve su to junaci, koji ne idu u sklonište, kad sirena oglasi uzbunu, ali ipak bježe niz stube, kad im se “kućni zapovjednik” zaprijeti redarom ili kad po pucanju topova znadu da se doista sprema napadaj. O brbljavoj dami, koja je Engleskinja tek unatrag 6 mjeseci, otkad si je za 50 000 pengő kupila za muža jednog garantiranog pripadnika britskih otoka. O mnogo povjerljivih konferencija, kojima je cilj: kako li će se na štetu nekog trećeg nešto zaraditi. Oho! Ako je tako, onda ova prostorija nije promijenila svoje bitnosti! Ta *de iure*** je još uvijek advokatska kancelarija!

P. S.: Među “osobama” treba spomenuti: Crnog Pauka, koji se poput žabe (gatalinke) služi barometrom situacije: kad se on pojavljuje u uredu, to je znak da je vrijeme lijepo i postojano; Stari Mobilijar, koji je vidio slavna vremena tih prostorija, a sada samo kadšto dolazi kradomice i gleda cijelu tu družbu, kao što je Isus gledao mjenjače novca u hramu Gospodnjemu, ali bez moći i autoriteta da progovori.

Četvrtak, 23. XI (ujutro) Neki dan, kad sam kupovao kruh, i slučajno pogledao stranice***, neugodno me se dojmio, upravo sam se stresao pred jednim likom, koji sam zamijetio. Rastegnut u duljinu kao kakova karikatura (ili lik slikara Batthyány-ja), malo nagnut naprijed, ispijenih očiju, upala obraza, izazovno zavinutog nosa, odstojećih ušiju, neduhovito zaplašenog izraza lica; na glavi šešir bez forme i muljast i prljav, zdrucani, za 3 broja prevelik ovratnik, crni kaput sa iskidanim rubovima i rupicama za dugmeta, hlače poput harmonike, cipele izgažene. Trajalo je sigurno polovicu sekunde, dok je moja svijest apercipirala da je ovaj vitez žalobnog stasa – moja vlastita slika u zrcalu na zidu. “Nije čudo”, mislio sam, “da me razzi-je zaustavljaju, čudo je, da me otpuštaju kući.”

* Lat. – u javnosti.

** Lat. – po zakonu.

*** U smislu: postrance.

A pri tome se u zadnje vrijeme fizički izrazito dobro osjećam, imam dobar tek (upravo “Fresswut”), pa se i dobro hranim, pa čak i veliku zimu u sobi sasvim dobro podnosim.

(uvečer) 1.) Djeca su danas smještena u jedan novo improvizirani dom pod zaštitom međunar. Crvenog krsta. Kako će biti, to će se tek vidjeti. Za sada veliki nered, pomankanje organizacije, nadzornih organa, vodstva.

2.) Prije podne kod svog učenika D. (u stanu, u kome se sastaju tipovi sumnjive egzistencije iz svih zemalja, tobože kao savjetodavci i pomagači kućedomaćina, a u stvari da iju i piju, iskorišćuju i ucjenjuju čovjeka, koji razbacivanjem novaca hoće pošto poto da se spase) upoznao sam jednu ženu, koja je sa još nekih 40 000 bila u “deportacionom transportu”, ali je – zajedno s ostalima vraćena u Bp. i puštena svojoj kući.

Židovi spašeni od deportacije nakon što su dobili diplomatska uvjerenja o zaštiti (fotografija švedskog diplomata Raoula Wallenberga, Pravednika među narodima)

3.) Od podneva dalje rad oko spasavanja Ilone. Inicijativu je – iznenada – preuzela Kuki i našla prethodno rješenje – Kuki, koja je u zadnje vrijeme mnogima pomagala i pomogla, bez traženja i bez dobivanja koristi. Sutra nastavak, da bi se našlo trajno rješenje.

Stari je Pascher jednom rekao svom sinu Fantiju: “Ti se ne bi smio žaliti zbog teških prilika; trebao bi biti sretan, što živiš u tako veliko vrijeme.”

* Njem. – proždrljivost.

Na ovo moram često misliti, kad pišem ovaj dnevnik ili kad listam po njegovim stranicama. Sretan sam čovjek, u okviru događaja oko nas, koji potresaju svijet, sitniji od makova zrna. A ipak doživljam svakoga dana – neposredno ja, ili ljudi, s kojima sam u uskoj vezi – takove stvari, da ih je vrijedno bilježiti tako, da konačno nije megalomanija, “Wichtigmacherer!” kad privatan čovjek, daleko od svake uloge u javnom životu piše svoj *journal*. Svakodnevno mnogo doživljam, pa kad ovaj sadašnji stil i tempo života uspoređujem sa prijeratnom malograđanskom monotonošću, nameće se pitanje: nije li stari Pascher imao pravo, nije li vrijedno snositi sve te opasnosti, patnje, odricanja, strepnje, za volju ovakovog novog životnog stila, u kome krv brzo optiče žilama i gdje ti iz dana u dan obogaćuju tvoju dušu, tvoj osjećajni život, tvoju cijelu ličnost? I može li se nakon ovakove 3, 4 godine zamisliti povratak u malograđansku egzistenciju jednog provincijskog advokata, koji živi po principu “der komfortablen Stallfütterung”???

Da sam prije 5, 6 ili 10 godina pisao dnevnik, kako bi taj izgledao? Pokušat ću zabilježiti događaje jednog dana negdje prije pet ili deset godina:

1.) Danas je stiglo rješenje Stola Sedmorice u parnici X protiv Y, u kome je vrhovni sud u cijelosti usvojio stanovište moje revizije pa je presudu u cijelosti preinačio u korist moje stranke.

2.) Moj kompanjon je čitavo dopodne diktirao svoj hiljadu i prvi članak o prednostima prinudne nagodbe pred stečajem, i tako ja nisam mogao raditi sa gospojicom i čitav kurentni posao mi je zaostao. Dokle ću još podnositi ovu [sekaturu], strašno sam se žderao.

3.) Poslije ručka sam išao na tenis i čitav sat morao čekati, da dobijem igralište, jer su naše gospođe sve od reda neuidavne, moraju baš onda igrati, kad mi zaposleni ljudi stignemo na kratko vrijeme na igralište, i onda igraju bez kraja i konca. Tako sam onda mogao u svemu jedno petnaest minuta lupati, ali mi je jako dobro išlo, nekako sam naišao, kako moram držati *racket* za ispravan *forehand-drive*. Sad ću uvijek forsirati ovaj udarac.

4.) Predvečer sjednica Narodne akademije. Ne možemo sastaviti program, jer hrvatski krugovi ne će s nama surađivati, oglašujući nas “centralistima”, “protunarodnima” i “masonima”, a ne smijemo opet postavljati na katedru same Srbe.

5.) Danas smo prvi put brali jagode u našoj bašći! Jako su tečne! I koliki užitak, prvi put jesti nešto, što smo sami sadili.

6.) Uvečer u kafani sa običajnim društvom. Julo je opet pripovijedao o svojim doživljajima komandira baterije u svjetskom ratu, a Lujo i Erika^{***} su studirali *London News* i *Illustration*, Nevena^{****} je na papir-salvete kopirala najnovije pariške kreacije. Kasnije je prišao i Vojko i počeo gnjaviti u stvari novog tenis-trenera, na svoj tipični intrigantski zakulisni

* Njem. – pravilnije važnim.

** Njem. – ugodnog tovljenja.

*** Lujo i Erika Enderl – Alfredovi osječki prijatelji.

**** Nevena Pascher – Alfredova prijateljica iz Osijeka.

način. Za sutra smo dogovorili večeru sa morskom ribom u “Bijeloj lađi”. Već se sad radujem i unaprijed uživam.

Bilo je naravno i drugačijih događaja, značajnih i zanimljivih, ali su bili rijetki – nekoliko njih u godinu dana. Ako bismo prolistali cijelo jedno godište toga fiktivnog dnevnika, našli bismo pod raznim datumima:

“1.) Moje predavanje o aferi Dreyfuss izvanredno uspjele. Dvorana je bila dupkom puna, slušatelji su stajali i na stubištu. Glas mi je bio dubok, sonorant, govorio sam mjestimice govorničkim patosom.

2.) Danas sam sudio utakmicu Punčec – Asboth; igrači i publika su bili sa mnom vrlo zadovoljni.

3.) Položili smo temeljni kamen svojoj kući!

4.) Po izričitoj želji brata starješine prihvatio sam se tajničke dužnosti naše lože.

5.) G. mi je danas iznenada turila u ruku neku cedulju i pobjegla. Pročitao sam je: ljubavno očitovanje zanosnim riječima. Sada razumijem njezino držanje u zadnje vrijeme. Interesantno je da je ovo priznanje izvršilo na mene snažan utisak, ma da me je G. do danas – što se tiče ljubavi – ostavljala hladnog. Nestrpljivo čekam da se opet s njom sastanem.

6.) Danas sam primio primjerke posebnog otiska svoje rasprave o položaju vanbračne djece.* To je čitava knjiga; i sam sebi imponiram, gledajući Dr. F. A. naštampano kao ime autora.

7.) Jutros nam je stigla u posjete punica, koja je djeci donijela mnogo igračaka, a za mene finih kolača.”

Petak, 24. XI (ujutro) Jučerašnje novine donose dvije bilješke o Jugoslaviji. Prema jednoj je Tito dao izjavu da će nova Jugosl. biti savezna država, sastavljena od Srbije, Makedonije, Hrvatske, Bosne, Crne Gore i Slovenije; prema drugoj su Šubašića u Moskvi primili Stalin i Molotov. S time u vezi treba spomenuti, da su Saveznici prije nekoliko dana službeno objavili da se u Albaniji i Dalmaciji nalaze anglo-amerikanske trupe.

Pobliže ne znam ništa, pa mi se nameću slijedeća pitanja:

1.) Opseg Makedonije? Očito ne postoji namjera da se Bugarska uklopi u novu Jugoslaviju. Hoće li onda Makedoniju sačinjavati samo dijelovi nekadašnje Jugosl. ili ono, što historički i etnički čini Makedoniju (dakle + dijelovi Grčke i Bugarske)? I kako se na ovaj način može osigurati mir na Balkanu?

* Riječ je o Fischerovu tekstu “Projekat zakonskih propisa o pravnim odnosima vanbračne djece” u *Spomenici Dolenecu, Kreku, Kušuju in Škerlju ob šestdesetletnici njihovega života* (Ljubljana, 1938).

2.) Kud će Vojvodina? Sastavni dio Srbije? To bi bila ogromna pogreška. Posebna državica – eventualno uz pripojenje Srijema!

3.) Ne zaboravimo da je URSS savezna država, koja si je izglasala svoj ustav! Izjava o takovoj formi države i o ustavotvornoj skupštini ne znači ni demokratski poredak ni kapitalistički sistem. Prije upravo protivno! A ja želim sistem, koji garantira lične slobode! Komunizam ne odgovara Jugoslaviji, koja treba da ostane seljačka država sa seljačkim privatnim vlasništvom (kombiniranim sa “zadrugarstvom” – dakle u toliko komunistički!), dok se razvoj industrije ima predhodno prepustiti privatnoj inicijativi (uz strogu kontrolu da ne bude zloupotreba).

4.) Englesko iskrcavanje u Dalmaciji da li znači diobu interesnih sfera (obala – unutrašnjost) ili “condominium”. Šubašićev put u Moskvu govori za drugu alternativu. Ne gubimo nade, da će svako moći svojom konstruktivnom snagom da doprinosi izgradnji sretnije Jugoslavije!

(uvečer) 1.) Sinoć su iz jednog penziona *nyilasi* odveli sve Ž. Jugoslovene unatoč *Schutzpassa* i svih ostalih dokumenata, koje i ja imam. Među njima je moj znamac dr. Adler iz Zagreba s obitelji. Do večeras se nisu vratili, što je s njima. Imam opet puno razloga drhtati pred zvonom i kucanjem na vrata.

[...]

3.) Djeca su dobro provela prvi dan u novom domu i zadovoljna su. Peče me savjest, jer sam, preokupiran na druge strane psihički, ne fizički, i jučer i danas jedva i bio s djecom. A sutra?

Subota, 25. XI 1.) Afera Ilona poprima velike razmjere (hapšenje i ponovno puštanje Juliške; pretres u Andrassy út. 113). Sama Ilona nalazi se u očajnoj kondiciji.

2.) Dr. Adler i drugovi oslobođeni jučer na osnovu intervencije švajc. poslanstva. Navodno su puno prepatili *quoad hominem* i *quoad pecuniam*.*

3.) Joži i Gabi su jučer na dva dana došli ovamo, danas su se vratili u Lelle. Ne boje se Rusa, jer su saznali da ne čine nasilja ni prema ljudima ni prema imovini. Oh, da im sada smijem kazati: a sjećate se, kako ste me gotovo živog pojeli, kad sam izjavio da želim da nas Rusi oslobode Nijemaca! Bilo je to 19. II ov. god. Pri ručku citirala je Gabi jedan članak Dr. Goebbelsa i izjavila: da on ima pravo, da su Nijemci jedini, koji brane evropsku civilizaciju. Ja sam planuo: Ako je ono, što Nijemci brane, civilizacija, onda hvala lijepa; radije hoću da crknem i radije neka cijeli svijet propadne, nego da dalje postoji pod ovakovom “civilizacijom”. Joži je citirao Daviesa o grozotama sovjetskog revanšizma. I ja sam citirao Daviesa, koji veli da se sovjetski sistem pojmovno može dovesti u sklad s kršćanstvom, dok je nacizam negacija kršćanske etike. Debata je postajala sve žešća. Ja sam vikao: Meni je svejedno, kako je pod Sovjetima; pa da dođe sam crni đavo, ja bih ga pozdravio, kad bi on došao da istjera nacizam. “Da”, rekao sam, “vi mislite: nacizam ubija i pljačka Židove, a boljševizam će ubijati i pljačkati nas. Dobro, nacizam

* Lat. – zbog ljudi; zbog novca.

pali kuću komšijinu, a ne pali moju. I zato ste vi pristalice nacizma. Ali ja vam velim: nemoralno je dati jednom sistemu prednost pred drugim samo zato, jer on pali kuću susjedovu, a ne pali moju.”

Ciljao sam zapravo na Jožija, ali debatirao sam sa Gabi, pa je tako ispalo da sam njoj, svojoj “državnoj dobrotvorki br. I” pred Jožijem i barunom Heini-om predbacio ne samo da je “naci” nego i to da je nemoralna. Debata se kasnije produžila za vrijeme crne kafe, pa poslije, kad je Joži legao na popodnevni počinak, sa samom Gabi. Ja sam forsirao ovu temu, uvijek sam se na nju opet vraćao, i makar sam nastojao odbiti šiljak onoj rečenici o nemoralnosti (“Mi svi smo nemoralni”, komentirao sam vlastitu izjavu, “jer svoja opća načela udešavamo prema ličnim interesima”), ostalo je pri tome da sam Gabi optužio da je naci. – Ja sam onda pao u veliku nemilost. Jedno četrnaest dana poslije toga formalno sam “pomilovan” – dobio sam opet poziv na objed, ali je napeto nesrdačno stanje uslijed ovog incidenta još dugo potrajalo.

4.) Od danas čitava obitelj stanuje na peštanskoj strani.

5.) Dok ovo pišem, čuje se tako jako i neprekidno gruvanje topova kao još nigda. Da li Rusi nisu započeli ozbiljnu navalu na Bp.

Nedjelja, 26. XI (ujutro) Da li da jednu banknotu od 10 P., razderanu na sitne komade, pošaljem uz slijedeće popratno pismo:

“Za jednoga je 10 pengő pedeseti dio jedne lukave makinacije od pola sata; za drugoga je 10 pengő zarada od tri sata trčanja, naprezanja i rada.”

Jedan zato ne cijeni novac, jer je uvijek imao toliko, koliko je htio razbacivati; drugi zato prezire novac, jer zna, da ni novac ni ono, što za novac može dobiti, nema vrijednosti.

Jedan smatra da je ljubav: čuvati neprikosновенost svoje uobražene veličine; drugi smatra da je ljubav: htjeti svakoga časa usrećiti partnera.

U službenom mađarskom izvještaju govori se o borbama na otoku Csepelu; u njemačkom o “budimpeštanskom mostobranu”. “Mostobrani” u terminologiji njem. ratnih izvjestitelja su takove pozicije, koje se samo još neko vrijeme imadu držati, pa onda “prema utvrđenom planu napustiti”.

(uvečer) 1.) Pismo predano iz ruke u ruku sa nepoderanom banknotom od 10 P. To ustvari opet znači: kapitulaciju uz “svečani protest pred Evropom”.

2.) Prema večerašnjim novinama borbe se vode na sjevernom dijelu otoka Csepela – tik Bpešte. Vidio sam kraj Elizabetinog mosta da su postavljene prepreke od bodljikave žice i topovi.

3.) Dajem sada dnevno tri instrukcije. Na papiru to znači kojih P. 900 – mjesечно. Nije li sada krajni čas da prestane emigracija, kad sam se dočepao ovako “obilne” zarade? Rusi, na vama je riječ!

4.) Poslije podne manje su se čuli topovi i eksplozije. Govori se o evakuaciji obalnog šava od 300 m na obje strane rijeke. Tom mjerom bio bi moj stan pogođen.

Bombardiranjem srušena zgrada, József utca (izvor: fortetpan.hu)

Utorak, 28. XI 1.) Od jučer počam opet pravi lov na ljude po gradu; u vezi sa odvlačenjem Židova u novostvoreni ghetto u VII kotaru, a čini se i s pojačanom akcijom protiv dezertera. *Razzije* po kućama, legitimiranje po ulicama, itd. Ja igram junaka i ne dam se smetati u obavljanju opsežnog dnevnog programa uzduž i poprijeko po gradu (tri instrukcije na dan, od toga dvije u Budimu; nabava živežnih namirnica na “crno”; posjeti itd.). “Vice”, koja mi pere rublje i dobavlja brašno pripovijeda: da je njezin muž na svoje oči vidio, kako su u VII kotaru strijeljali iznemogle starce i starice, koji nisu mogli da se dalje vuku; ustrijelili su i jednog vojnog narednika zbog jedne rečenice sažaljenja sa nesretnim žrtvama. Osjeća se strahoviti val terora. *Das Grauen geht um...**

2.) Kolo sreće uokolo... Nije davno, kako smo mi bili jadni drščući bjegunci, a Ilona, cserepeska kraljica, kojoj se moć bila malo popela u glavu, (koliko nam je dobra bila) davala nam je kao od neke milosti ovo ili ono, što nam je trebalo; voljela je čuti višekratnu molbu za svaku sitnicu, pa makar je mno-

* Njem. – užas se događa...

gi lijepi dar, mnogu srdačnu pažljivost davala sama od sebe, pokazujući svoju dobrotu, ipak je uvijek dala osjećati: sve to ovisi o meni; bez mene nema ništa, ja vam dajem, ja sam vam dobra i jer vam hoću pomagati. Iloni se doista malo bila popela vlast u glavu, pa ne samo da su svi podređeni morali strpljivo oko nje stajati i čekati njezina naređenja, dozvole i pristanke, uslišanja molbi, ne samo da nije trpjela ravnopravnog kolegu, suradnika, ona se u posljednje vrijeme – u ubjeđenju o svojoj nenadoknadivosti i – uzdigla iznad samog svog šefa. Nezaboravan mi ostaje njezin način postupaka “odozgora” prema Jožiju prigodom njegovih posljednjih posjeta u Cserepesu. Joži je na primjer ostavio večeru, požurio u kancelariju, da bude prisutan izdavanju dnevne zapovjedi; a Ilona, bagatelizirajući njega poput svih ostalih čekajućih, i okrećući mu napola leđa, pola sata je čitala svoja privatna pisma i obavljala privatne telefonske razgovore...

A danas je Ilona sretna što po danu može sjediti ili ležati na divanu u maminom stanu, a po noći spavati u skrovištu, koje smo joj pribavili. Nju doista traže i progone, da li gangsteri ili vlasti, ili jedni i drugi, to ja ne znam, ali Ilona još preko toga pati od prave manije proganjanja (*Verfolgungswahn*), plaši se svake sjene. Siva je i propada, puši cigaretu za cigaretom, a preko svega još strašno trpi u pomanjkanju kave – ona je “kofeinista”. A sa čovjekom, zbog kojega je onamo dospjela (mislim da je to za njega činila više iz osjećaja dužnosti nego li od ljubavi) izgubila je vezu, pa ni ne zna: da li je spašen ili nije, živi li ili ne.

Svejedno: Ilona je zaslužila da je uklopim u svoju svakovečernju molitvu za spasenje onih, koje volim...

3.) Ima više nego mjesec dana, otkad sam odlučio: u kući ima uvijek da bude rezerve kruha i krumpira, malo slanine i masti; nešto jabuka i par konzerva; toliko da se ne umre od gladi, ako danas sutra započnu ulične borbe, pa se kroz 2, 3, 8 dana ne bude moglo iz kuće i bude sjedilo u podrumu. Ima više nego mjesec dana, otkad uvijek za sutra očekujem ulične borbe, stvaram “rezerve kruha” i uslijed toga uvijek jedem stari (najstarija zaliha se troši, svježi se sprema). Koliko puta sam rezerve potrošio i po mogućnosti obnovio, a – Rusa još uvijek nema.

Dosadilo mi je to. Ne vjerujem više u prekid saobraćaja sa Budimom i svakodnevno prelazim onamo da dajem instrukcije; ne vjerujem u ulične borbe i ne stvaram više rezervu. Udešavam život tako kao da će sadanja situacija još beskonačno trajati. Forsiram instrukcije da stvorim makar stalnu zaradu, pa ih savjesno obavljam i na dane kad je na ulicama tolika opasnost kao jučer i danas. Kupujem zalihe brašna kao da ću ovdje ostati preko zime. A sada ću na komad rezervnog kruha staviti kriške rezervne slanine da se još malko najedem prije spavanja...

Srijeda, 29. XI 1.) I mlijeko je postalo crno. Jutros sam izašao u kuhinju da malko udvaram kuharici; ona od mene dobiva nedjeljno po 10 pengő i svakom prilikom lijepe riječi samo zato, da bi svakog jutra prokrijumčarila u moju sobu lončić vruće vode za moje ozeble prste i krišku kruha od 10-15 dkg – naravno bez karte – za na-

dopunjenje mršavog dnevnog obroka. Ne znam kako, ali govorili smo o mlijeku, koje je sasvim nestalo, samo sitna djeca i bolesnici dobivaju minimalne količine. “Ja sam već zaboravio, kako mlijeko izgleda”, našalio sam se, “to je nešto zeleno ili crno?” “Ako ste zaboravili, kako izgleda, evo pokazat ću vam”, reče i skinje poklopac s jednog lončića, u kome je bilo možda pola litre skupocjene tekućine. “To je kupila direktorica na ‘crno’, plaća se za litru 4 pengő.” Uto je baš direktorica ušla u kuhinju, dočekana našim pozdravima i sve glasnijim i tužnijim cvilenjem psića Fifi-ja, njezinog ljubimca, krezube matore životinjsice duge svilene bijele dlake. Sa ostalima i ja sam ga odmah stao tetošiti slatkim riječima – i to spada među metode, kojima se u penzionu dobiva privilegovani položaj – ali pas je cvilio sve više i – postavivši se na stražnje noge – stao dražesno moljakati. “Pa da, ti si gladan”, mazila ga je njegova gospodarica, “ali ne trebaš da tuguješ, ima danas za tebe finog mlekeca! Dođi! Dođi!” I nakon što je poput brižne majke puhнула par puta na mlijeko, da ga ohladi, i na prstu se uvjerila, da nije više vrelo, nalila je Fifiju pun tanjur, a Fifi je prišao te je mljackajući jezikom i mašući svojim svilenim repićem srkao slatko mlijeko, kupljeno na crnoj pijaci, litra za 4 P; u isti čas, kada deseci hiljada poniženih, uvrijeđenih, iz društva izopćenih, stisnuti poput sardina među zidove “ghetta” uopće nemaju mogućnosti nabaviti najpotrebniji živež, da ne umru od gladi; u isti čas, kad hiljade i hiljade “domoljubnih i državotvornih” gazdarica stoji satima pred pekarama, mljekarama, špecerajskim radnjama, da nabave nekoliko jaja, kilogram krumpira, nedjeljni obrok masti ili kruh svagdanji.

2.) *Rémhír**. Juče mi je Kuki bez daha prišla negdje na Andrassy út-u, gdje smo bili dogovoreni radi otpreme “crnog” brašna, te me upozorila da ne idem u blizinu körúta** Sv. Stjepana, jer da se tamo događaju strašne stvari. Pred jednom pekarom stajale su žene, čekajući na svoj red, kad li najednom stane jedan ogromni kamion, a iz njega ispadne nekoliko “nyilasa” pod oružjem. “Židovi”, vikali su, “napolje iz reda!” Nitko se nije maknuo. “Svatko da se legitimira!” I tko nije mogao stopostotno da dokaže svoj identitet i svoje “arijstvo”, toga su uhvatili i poput snoplja bacali na teretni auto, da, bacali, vidjelo se, kako žene, kričući od užasa, lete po zraku i padaju u auto. A auto je onda krenuo, otišao nepoznatim pravcem.

Ja sam poslije toga bio na mnogo mjesta, dajući svoje instrukcije i obavljajući druge poslove (– naravno da sam se klonuo körúta Sv. Stjepana –) i svagdje sam pripovijedao ovu najnoviju formu užasa, a moji slušatelji su se zgražavali i žurno dalje pronosili ovu vijest, upozoravajući svega i svakoga, da je bolje ostati danas bez kruha ili soli nego li se izvrći smrtnoj opasnosti strahovitog kamijona.

Uvečer pak sam od jednog prisutnika primio slijedeći autentični prikaz događaja u pekarnici: “Nyilasi” su se dovezli kamionom; ušli u pekaru i preuzeli veliku količinu kruha; uz put su pitali, ima li među prisutnima Židova; nitko se nije javio; nato su oni kupljeni kruh bacali u kamijon (vidjelo se, kako leti kroz zrak) – i otišli.

* Mađ. – glasine.

** Kružne ulice.

3.) Ispunjen dan. Što nas emigrante demoralizira, to je pomanjkanje posla, zanimanja, nemogućnost da se razborito ispunjava dan. Od jutra počam i uvijek opet stoje se pred problemom; a što da radim sada kroz jedan, dva, tri sata, do ručka, do večere, do spavanja, do jedne posjete, do šetnje. To ide kod mene tako već gotovo tri i po godine. Borio sam se protiv demoralizacije od nerada; učio sam jezike i prevodio romane; čitao knjige, studirao knjige, činio bilješke; pisao dnevnike, rasprave, uspomene, romane; bio sam namješten kao savjetodavac i knjigovođa (oho!) kod ködmönö-scserepeskog društva; sjedio sam satima u Bertijevoj kancelariji i pripovijedao i slušao najnovije viceve (sa Szabadosem i jadnim Rihardom); sjedio mjesecima u Cserepesu, i opet u uredu, raspravljajući s Ilonom ratnu situaciju ili igrajući se s psima Pudge-om i Mokom. Ali sva ova moja zanimanja su bila samo toliko, da [...], surogati pravog posla, kao neka vata, kojom se ispunjavaju šupljine i praznine, da ne bude šupljine i praznine. Osnovna je situacija uvijek bila ista: dan je mnogo predugačak, njegovi se pojedini vremenski odsjeci vještački ispunjavaju, a ipak ostaje bezbroj sati, sa kojima se ne zna šta početi i uočigled takovih sati čovjek – ako je sam – postaje naročito slab i podliježe, na, recimo, napastima.

Unatrag kratkog vremena osnovna se situacija izmijenila, uglavnom zbog instrukcija. 3 instrukcije na dan, sa trčanjem ovamo i onamo 5 punih sati. I ja se od čovjeka, koji nema posla, pretvaram u čovjeka, koji jedva ima vremena, koji mora pomno izgraditi raspored, ne stiže na posjete i zanemaruje obitelj. I kroz to ove instrukcije pobuđuju u meni neki osjećaj zadovoljstva, više nego li činjenica zarade od 30 pengő na dan.

Evo na primjer raspored današnjeg dana:

9 h: posjet kod Gyule radi potpisa dispozicije za banku;

9 h 15 min: posjet kod Ilone; kupovanje živežnih namirnica;

10 h: instrukcija kod Dieterichsteina;

11 h 15 min: instrukcija kod Ungara;

12 h 30 min: komisioniranje u Hermes banci zbog podizanja novca;

13 h – 14 h: posjet kod mame;

14 h 15 min: sastanak s djecom;

15 h – 17 h: *siesta* i *quasi* obiteljske dužnosti;

17 h – 18 h: instrukcija kod Schulhofa;

19 h – 20 h: “légó” – predavanje u skloništu;

20 h dalje: pisanje dnevnika.

Ako se uvažava budimpeštanska rastojanja, vidi se da je fizički napor takova dana veći od duševnoga. Ali: radio sam i osjećam se zadovoljno.

4.) Brojke. Ono, od čega mi ovdje sad živimo, to je obećajski novac. Prodali smo naslijeđeno imanje. Imanje, koje je bilo toliko, da su ujak Kobi i tetka Terez od prihoda živjeli kao “dobro situirani” građani. Prodali smo ga za mirnodopsku cij-

nu od cca. 3000 pengő po jutru, novac je dospio u banku i odanle ga vadimo i trošimo – prema današnjim cijenama.

Danas se za Napoleon d'or* plaća 3000 pengő; prodali smo dakle jutro najbolje bačke zemlje za jedan zlatnik; za kilu jabuka plaća se 30 pengő; ako pojedemo sto kila jabuka (a brzo se pojedje, jer nas je petero, a uvijek smo gladni, jer je hrana nedostatna i prazna), pojeli smo jedno jutro zemlje. "Crni" šećer stoji već 70 pengő po kili (a "bijeloga" nema). Jesenas sam kupio par cipela za 600 pengő; to je prema mirnodopskom paritetu 6000 dinara – iznos, s kojim je moja obitelj mjesec dana živjela.

Prema pogodbi sa Jožijem, ono što od obečeskog novca preostane, jest njegovo, i zato nama daje zemlju u Našicama, za svakih 2500 pengő po jedno jutro. Dao sam dakle najbolju bačku zemlju za 3000 pengő, a s tim novcima kupio najboljšiju našičku zemlju za 2500 pengő (mirnodopska relacija vrijednosti: 1:5). Joži pak s tim novcima plaća dug kod banke iz godine 1936., zakup dvorca u Lelle-u. Cijena dvorca bila je mirnodopskih 30.000 pengő. Sada on tih 30.000 pengő dobiva od mene za 12 jutara našičke zemlje u mirnodopskoj vrijednosti od 4.800 pengő; zarađuje dakle na toj transakciji više nego 25.000 mirnodopskih pengő...

Pretpostaviv dakako da će od obečeskog novca preostati 30.000, što je jako dvojbeno, jer sada ima samo još 35.000, pa ako emigracija potraje još pola godine, ostasmo bez jedne pare – prosjaci. (Vidi: *post scriptum* na str...)**

I zato treba da radim i da zarađujem. Sa tri instrukcije, to jest sa tri sata intelektualnog + 2 sata fizičkog rada zarađujem 30 pengő. Tricikl-boy za otpremu prtljage dobiva za 5 sati rada po tarifi 45 pengő. Ali za tih 30 pengő mogu kupiti jednu kilu jabuka; bolje prolazim, ako tim novcem plaćam račun u penzionu: dnevno 11 pengő za sobu, doručak i ručak – isto toliko, koliko prije 3 godine, samo što je sada puno bolja i hrana i stan! To su paradoksalnosti "dirigovane" privrede, kombinirane sa bujnim crnim tržištem: penzion za tri osobe stoji toliko, koliko i kilogram jabuka ili pol kg masti, masla ili šećera. A rekord je za sada odnijelo ogrjevno drvo: kilogram drva 12 pengő! Pri čemu je samo ta olakotna okolnost, da se ni uz tu cijenu ne može dobiti.

Međutim skupoća za ogromni dio pučanstva ne igra ulogu; novac leži na ulici; jedan trguje zlatom i posreduje briljante; drugi prodaje "garantirano kompletnu seriju" arijskih papira, prodaje "sebe", svoje roditelje, djedove i bake ["in diplomatibus"]***, treći nabavlja krivotvorene policijske žigove, vojničke dopusne isprave, stanove u kojima se ne treba prijavljivati; četvrti krsne listove iz Jugoslavije; peti švedska i švajcarska zaštitna pisma; šesti intervenira kod *nyilasa* ili Keokha; hauzmajstorski stanovi su prave tržnice živježa, koji se donosi iz pokrajine; jedna moja sobarica zna nabaviti šećer, druga guske i patke, a kuharica mi prodaje breskovaču...

* Fr. – zlatnik s Napoleonovim likom.

** Ovdje na sljedećoj stranici.

*** Lat. – u ispravama.

I sada ja mislim pun ponosa; ja kroz ove tri i po godine nisam zaradio niti jedne pare bilo kakovim “poslom”; što sam zaradio, bilo je samo radom: advokatskim savjetom, kancelarijskim poslom, instrukcijama. I tako mora ostati.

Ostao sam vjieran sebi.

5.) Jako gruvanje topova – kao izbliza. Sa ratišta: Rusi napreduju u “Prekodunavlju”, stigli su do Pečuha i Mohača te imaju Baranju sučelice Osijeku. Čini se da se pripravlja velika pobjeda u Alsace-u.

Post script. (30. XI) Obećajski sam novac dobio u julu; tada je *Napoleon* stajao 600 P. Za onih 60.000 pengő mogao sam kupiti 100 *Napoleona* i danas bih imao više nego 300.000 pengő – umjesto 35.000 pengő, koliko imam. Bio bih u materijalnom pogledu bezbrižan i mogao bih velike svote izdavati za eventualne izvanredne mjere spasavanja. Ali ovako ne znam, što će biti.

Četvrtak, 30. XI 1.) Sada se već i u Unutrašnjem gradu, osobito u blizini dunavskih mostova, vide kolone vojnika i radnika, koji po cestama kidaju kaldrmu, kopaju jame, postavljaju bodljikavu žicu, [minska polja]. Smiješno mi je bilo na budimskoj strani, gdje uzduž cijele obale postavljaju neku žičanu ogradu, kakve vidamo oko tenis-igrališta. Je li to po onoj: “Četrnaest dana će se smijati, kad budu ugledali naše obrambene uređaje, a jedan dan će trebati, da nas osvoje?”

2.) Rusi su jučer objavili proboj u Prekodunavlju i prema današnjim (neprovjerenim) vijestima brzim tempom sada s one strane napreduju prema Bp.

3.) Općenito se govori o predstojećoj evakuaciji dijelova grada uz obalu Dunava.

4.) Večera u Országház-kavani (oh, molim, bio sam gost!). Konobar sasvim nonšalantno, otvoreno, glasno nudi gostima svakovrsna zabranjena jela, u prvom redu meso, naravno bez “karte”. Vidiš kod svih stolova desno i lijevo, kako gosti naručuju, konsumiraju, plaćaju teleći narezak, svinjsku hladetinu, slaninu, carsko meso. Natkonobar na koncu piše i naplaćuje račun sa velikim ciframa, a savjesni pravnik-gost konstatuje da on pritome počinja četiri delikta:

- 1.) zabranjeno je u prvorazrednim *restaurantima* servirati mesa;
- 2.) zabranjeno je davati meso, mast itd. bez karata za živežne namirnice;
- 3.) zaračunata cijena je od prilike četiri puta veća od maksimalne;
- 4.) konobar ne lijepi na račun taksenu marku i poništava račun.

Prekoračenje maksimalne cijene sačinjava zločin nabijanja cijena, koji se pod okolnostima kažnjava po prijekom sudu smrću. I tako vlasnik i natkonobar kavane Országház, a kako čujem – zajedno s njima i vlasnici i natkonobari ogromnog broja ovdašnjih *restauranata* i kavana, tako reći neprekidno, a sasvim bezbrižno, javno, svakoga časa pristupačno “oku zakona”, smješkajući se ljubazno počinjaju najteži delikt – a da ih nitko ne dira.

Karakteristično je za stanje stvari i duhova ovdje: kako je s jedne strane teror prijeljnom smrtne kazne za svaku tricu dosegao nevjerojatne razmjere; ali se s druge strane sve to nonšalantno i upravo javno sabotira. Ta i za bjegstvo iz vojske stoji prijeki sud, ali je ministar domobranstva u isti čas osigurao nekažnjivost onim dezerterima, koji se do 2. XII vrata svojoj jedinici. Očito se nada da će ovako namamiti koga natrag u jedinicu od onih mnogih hiljada, koji se što prosto sakrivaju ili pomoću stotina trikova izvlače ispod vojne dužnosti.

Nedjelja, 3. XII (ujutro) Dva dana nisam pisao dnevnik; nije bilo osobitih događaja; osim toga sam prekjucher – nakon stanke od 6 nedjelja – opet počeo čitati, pa sam na to trošio “slobodno” vrijeme. Čitanje – oduvijek moja slaba točka! Ja sam čitavog svog života vrlo malo čitao, mnogo manje nego li prosjek ljudi mojeg stepena obrazovanosti, manje nego li mnoga prodavačica čarapa, koja čak u tramvaju ili “stojeći u redu” guta stranice nekog ljubavnog ili kriminalnog romana (sveska po 50 filira). Ova slaba načitanost je sigurno jedna od najvećih mana u toku moje izobrazbe, rekao bih i u izgradnji moje ličnosti, a povećana je time, što nisam čitao odnosno ne čitam dobro, temeljito. Čitam žurno, sa nestrpljenjem, površno, pa tako malo od onoga, što je u knjigama, postaje moja “duševna svojina”. Ovaj pogrešni način lektire jest samo dio i izljev jednog mog svojstva, koje rado smatram temeljnom i najvećom pogreškom svoje ličnosti: pomanjkanje strpljenja. Bilo da se radi o čitanju bilo da se radi o poduzimanju ma kakvog drugog većeg posla, koji iziskuje dulje vremena, ja prilazim uvijek s nekom bojazni da ne ću istrajati do kraja, da će me nešto spriječiti u tome da posao svršim, pa si zato unaprijed određujem neki raspored, neki program minimalnog dnevnog svršavanja, neki “vozni red”; a onda pri radu svoju pažnju više koncentriram na točno držanje voznog reda (uživam kad sam “pred svojim vremenom” – imam “gvozdenu rezervu”) nego na sam rad. Samo da se ide naprijed, ne zaostane, a često, kad sam već pri sredini ili kraju, nailazim da ne radim dobro – ali ipak ne počinjem iznova. Zato među mojim mnogim radovima ne može se pronaći nijedan doista znanstveni rad; zato ima toliko velikih standardnih djela svjetske književnosti, kojima nisam prišao. (Evo nekoliko primjera: nisam čitao Kanta, Nietzschea, Schopenhauera, Danteovu *Božansku komediju*, Tolstojeve velike romane, Balzaca.) Uvijek taj prokleti strah: preveliko je to, predugačko, ne ćeš dospjeti čitati do kraja.

I onda, kako rekoh, čitam površno. Nije to novo otkriće. Već kao gimnazijalac sam naišao da čitam premalo i netemeljito. I mnogo puta u svom životu ja sam si preduzimaio da ću disciplinirati svoju lektiru. Stvarao sam “petoljetke”; sjedio sam u sveučilišnoj biblioteci u Zgbu, studirao ozbiljna znanstvena djela i bilježio, bilježio. Ali je to uvijek bilo samo na kratko vrijeme.

I u ove zadnje tri godine bilo je više ovakovih pokušaja. Ta emigracija je toliko prikladna za čitanje, emigracija sa svojim neograničenim količinama vremena, sa

kojim ne znaš što početi. I više sam puta odlučivao: mnogo ću čitati, temeljito ću čitati, silit ću se na pozorno upoznavanje sa sadržajem knjiga. Palo mi je na pamet: prevodit ću knjige, jer prevodeći moram svaku rečenicu po više puta čitati, svaku zamisao shvatiti, prisvojiti. Prevodio sam; prvo s njemačkoga (Zweig: *Castellio*), zatim s francuskoga (France-ova *Coignard-a*, *Thais*), pa s engleskoga (Pearl Buck, Wilde) i s mađarskoga (Zilahy), govoreći sebi da tako imadem dvostruku korist od svog rada: silim se ne samo na tačno upoznavanje sadržaja knjige nego i na precizno razumijevanje stranog jezika. Ta kod učenja stranih jezika izbija kod mene ista ona osnovna pogreška kao kod svakog drugog rada: neprecizna površnost; nemam strpljenja kopati po rječnicima, dok mi neka rečenica bude sasvim jasna, zadovoljavam se sa od prilike razumijevanjem, često čitam cijele pasuse, a da ih jedva razumijem – a ipak idem dalje, da svršim određeni broj stranica. I tako ne mogu ni u kom jeziku da napredujem preko nekog dvo-trećinskog tri-četvrtinskog znanja, i nakon brzih početnih uspjeha dolazi zastoj, stagnacija.

Prevodio sam, i bez sumnje naučio sam mnogo prevodeći. Ali i pri tome sam se odviše žurio, “prevaljivao stranične kilometre”, popravljao dnevne rekorde, samo da bude što prije gotovo, pa su moji prijevodi, što se tiče izražavanja misli netočni, a jezički, stilistički, a pogotovo što se tiče književne ljepote, nedotjerani.

Napustio sam prevođenje. Koliko god se prevodilac žuri, opet može na taj način samo relativno malo knjiga proučavati. Od prilike prije godinu dana preduzeo sam si bilježiti sve što mi se pri čitanju učini zanimljivim, vrijednim pažnje. Tada sam kupio notes (“mali dnevnik”), i taj mi je zajedno s olovkom uvijek morao biti pri ruci, kad god sam čitao, morao je ležati na noćnom ormariću pri čitanju u krevetu. Proradio sam tada nekoliko znanstvenih knjiga i marljivo bilježio, pa i na posebne arke čitave ekscerpte i sadržaje.

Ni to nije trajalo dugo. Došao je 19. marta, bijeg u Cserepes, a u Cserepesu kroz ona 4 mjeseca moje čitanje je opet spalo na “normalni *niveau*”: malo knjiga po broju, i to ma što mi je palo u ruke, nepažljivo i bez bilježenja.

Vrativši se u Bp. počeo sam opet bilježiti. Onda – koncem septembra odlučio sam još bolje intenzivirati i disciplinirati svoj intelektualni rad. Tada sam kupio dvije bilježnice: jednu za vođenje dnevnika, drugu za bilježenje iz knjiga. Temeljito sam proradio dvije-tri engleske i francuske knjige političkog i javnopravnog sadržaja; puno sam bilježio. Tada je došao 15. X – i opet zastoj; prestao sam čitati.

Od prekjučer se opet bavim beletristikom: čitam jednu dramu Oscar-a Wilde-a, polako, pozorno, na glas (radi engleskog izgovora), i već sam zabilježio nekoliko vrlo interesantnih misli. Dokle ću ustrajati pri ovom radu? *Contra naturam**...

* Lat. – protiv prirode.

Jedno životno pravilo, koje sam trebao naučiti od Bertija: Ništa, što imaš, nije suviše. Ako imaš sto stvari, koje ti ni za što ne trebaju, ne baci nijednu od njih; a pogotovo nemoj nijednu od njih dati drugome, koji je nužno treba pa je od tebe traži: jer neproračunivi su putevi Providnosti; i ti ne znaš, koja će ti stvar, danas sasvim suvišna, biti sutra od potrebe ili koristi.

“Rezervna užeta”. Nije Berti jedini, koji svoju skupocjenu egzistenciju ne povjerava samo jednom jedinom užetu. Naši emigranti svi odreda, što su stariji po godina ma i bogatiji po materijalnim dobrima, tim “skuplje drže svoje ruse glave”, i ne pozdavaju se u jednu zaštitu. Svaki ima po dva, tri “životna osiguranja”, a ako mu se slučajno jedno od njih poklima, gubi živčanu ravnotežu i pokreće nebo i zemlju, da bi stvar uredio. Na primjer moj učenik D. ima naravno švajcarsku zaštitnu putnicu, kao i ja. Ali nije nigdje prijavljen pod svojim imenom kao strani državljanin. Nego po danu stanuje u stanu x, neprijavljen, kao štićenik dvojice oficira njemačke tajne policije; a po noći stanuje, također neprijavljen, kod jednog atašēja talijanskog poslanstva, u eksteritorijalnoj zgradi. Naravno da se svagdje “pred javnošću” izdaje za “arijca” i ne sumnjam o tome da ima odgovarajuću garnituru papira. A po ulici se kreće samo u C. D.-autu talijanskog poslanstva. Danas pak je sav slomljen i plače: “Velim vam, mi to ne ćemo preživjeti”, jer njegov atašej odlazi iz Budimpešte...

(**uvečer**) 1.) U tri sata došao sam k mami, koju sam zatekao sasvim zdvojnu. Prije podne iznenada su se kod nje stvorili Ilonin tast i punica, pobjegavši iz geta, tražeći pomoć, prijeteci sa samoubistvom. Mancij je otišla da potraži Ilonu, još se nije vratila. Zatekao sam ovo dvoje starih ljudi u očajnom stanju. Gđa. pripovijeda o užasnim patnjama zadnjih dana. Natjerani u prljavštinu i smrad geta, lišeni prije toga svega, što su imali, sada nagruvani, bez ležaja, bez pokrivača, bez mogućnosti grijanja, bez mogućnosti da nabave ma kakav živež (za komad hljeba “crno” plaćali su gladujući 20 pengó). Jutros su pobjegli; da traže kakvo sklonište; čvrsto riješeni da se ni pod koju cijenu ne vrata u geto, jer nemaju snage da makar još 24 sata izdrže ove patnje; čvrsto je riješena gospođa da sebe i svog senilnog klopavog muža baci sa petog kata, ako ne nađu sklonište. “Htjela sam samo da saznam što je s Palijem (sin) i Ilonom. Sada znam da su u sigurnosti. Pozdravite ih! Za nas nema drugog izlaza. Stari je na žalost prosuo otrov, koji sam bila čuvala za ovu zgodu, a plina nema u getu. Bacit ćemo se sa petog kata. Ne ovdje, jer ne ću da vi imate neugodnosti – i onako mi je žao što sam vam priredila ove neugodne časove. Ići ćemo u susjednu kuću...”

Govorila je mirno i odrešito; jedva joj je koja suza bila u očima, čak ni onda, kad je starome, koji se branio od ideje samoubistva, dokazivala “da smo tolike decenije sretno živjeli, sada smo ionako stari, pa što onda, ako se učini kraj životu?” Imao sam potpuno uvjerenje da se ova neobično razborita, promišljena žena ne prijeti isprazno i da je njezina odluka čvrsta i nepokolebiva. Ipak sam nastojao da je

odvratim. Govorio sam joj, kako je blizu oslobođenje, spašavanje, kako danas svekoliki trpimo, pa neka i ona još podnosi patnje kroz kratko vrijeme, da će možda sutra uspjeti naći neko skrovište, neka se samo još na jednu noć vrate u geto.

Ona je odbijala. Uto se vratila Mancini – bez Ilone. Ilona se stalno nalazi kao u nekom [stuporu]. Nije htjela da dođe da vidi starce, čak je zabranila da se oda njezina adresa; samo im je napisala pismo, u kojem obećaje da će sutra nastojati naći za njih jedno skrovište. Stara je gospođa jedva čujno uzdahnula: “Ja nemam više Ilone.” Snaha, koja je negda toliko za njih brinula, digla je od njih ruke. Tumačio sam joj Ilonino duševno i nervno stanje. Gospođa se odrešito digla, energičnim kretnjama oblačila kaput. Stari je oklijevao i bespomoćno gledao nas, tražeći spasenje. Zaklinjali smo gospođu da nam obeća da ne će danas učiniti... Konačno je izjavila da će ići još k jednoj poznanici i moliti konačište za ovu noć. Da li je to rekla samo zato da umiri našu savjest, savjest nas, na koje se obratila, i koji joj nisu pomogli (jer nisu mogli pomoći)? Imao sam dojam da se za ideju tog zadnjeg pokušaja uhvatila kao što se utopljenik hvata slamčice, da je u njoj još jedamput progovorio nagon samoodržanja. Otišli su, i ja sada vjerujem da se nisu stropoštali sa petog kata, da još žive.

A Ilona, koju sam negdje u ovom dnevniku na jednoj rang-listi postavio na prvo mjesto, i Ilona je sada konačno jedna od onih mnogih ptica koje, kad se uhvate, nisu modre, nego neke sasvim drugačije boje.

2.) Čitavog dana opet tjeraju Židove po gradu, iz “zaštićenih kuća” u “getto”, u ovaj logor užasa, gdje više nego sto hiljada ljudi treba da izgine od zime i gladi.

3.) U sedam sati idem sa Kuki potpuno zamračenim kōrútom Sv. Stjepana. Najednom opazim da se neka crna figura stišće uza nas, nastoji s nama držati korak i nešto šapuće. Još se nisam snašao u situaciji, čujem nešto kao: “Gospođo, lijepo vas molim, idite u kuću broj 5. kōrúta Sv. Stjepana i recite tamo, da su Fürst Bélu odveli u...” Netko gurne tog čovjeka i sada razaberemo iza njega obrise jednog uniformiranog lika sa puškom i netaknutim bodom, i taj se izdere na eskortiranog čovjeka, neka pusti na miru prolaznike. Kuki još nešto započne pitati: “Što da kažem, kuda...?” Ali ja je povučem, upozorim je da se čuva, jer časom bismo i mi mogli zapasti u nevolju.

Pustio sam ono dvoje starih ljudi danas da otiđu... Nisam preuzeo poruku Béle Fürsta... Modra ptica, modra ptica...

4.) Rusi su u brzom nadiranju prema sjeveru uz zapadnu obalu Dunava prevalili za dva dana 100 km, nalazili su se jučer kod Paksa, na sto km južno od Bpešte. Hoće li konačno uspjeti?

Ponedjeljak, 4. XII 1.) Ilonini starci jučer nisu počinili samoubistvo. Našli su za jednu noć skrovište u jednoj stolarskoj radionici. A danas sam Ilonu prodrmao iz njezine letargije, poslala je k njima i tražila za njih daljnje utočište; ovoga časa još ne znam rezultata.

2.) Međutim izgleda da su Faragó-ovi stigli na zadnju stanicu svog križnog puta. Manci se danas uputila sa paketom živeža u njihov stan u “papinskoj kući”, i tamo je saznala, da su ih prije nekoliko dana odveli u geto. Kao i sve ostale, bez ikakvih stvari tako, da danas negdje sjede ili leže na podu ili golom kamenu bez krpice da se pokriju, bez kore kruha da ga žvaču, osuđeni na polaku smrt od zime, gladi i iznemoglosti usred ovog inferna XX vijeka, stvorenog nečovječno-sadističkom invencioznošću “tvoraca nove Europe”.

3.) Ali paradoksalnosti još nisu prestale u Mađarskoj. Jer u isti čas, kada inferno u VII kotaru guta 100.000 ljudi, koji su čak sa stanovišta današnjih zakona individualno nevini, stoji pred prijekim sudom Židov Manó Stern pod optužbom, da je na bestijalan način neku konobaricu, kršćanku, kod koje je živio sakriven umorio, a iza toga njezino mrtvo tijelo raskomadao. I prijeki sud koji po neumoljivom slovu zakona osuđuje smrt bijednika, koji je za vrijeme zamračenja ukrao 100 pengő, ili vojnika, koji se sa dopusta nije pravovremeno vratio u svoju komandu, isti taj prijeki sud ne osuđuje bestijalnog zločinca Mana Sterna na smrt nego na vječitu robiju. I tako ovaj čovjek, baš zato, jer je počinio užasni zločin, imade najbolju šansu, da u hladovini urednog zatvora u Markó-utca prebrodi kritične dane, dok njegovi nevini suplemenici ginu u getu.

4.) Tko će biti brži? Sovjetske čete, koje, prevaljujući po 25 km na dan idu zapadnom obalom Dunava, prema Budimpešti, pa su jučer stigle do Dunaföldvára, ili smrt, koja iz tisuća ždrijela vreba na one, koji su uhvaćeni u zamki – a i na one, koji se momentano još slobodno kreću, ali su na svakom koraku ugroženi, da padnu u jednu od mnogobrojnih razapetih mreža?

Utorak, 5. XII 1.) Zalazeći sad gotovo svaki dan u kuću D., gdje dajem satove, počinjem polako gledati iza kulisa neobično zapletenih, abnormalnih, razumski jedva shvatljivih odnosa većeg broja ljudi različitih narodnosti. Centralna figura ovog tragikomičnog spleta je Bela. On živi sa dvije žene, to jest sa svojom vjenčanom u jednom stanu, i sa svojom prilježnicom Dorom u drugome. S Dorom je u vječnom ratu, ne samo, kad su na samu, nego i sasvim *sens-gêne** pred stranim ljudima, na pr. preda mnom, i čitav *cercle*** oko njih je pozvan da se aktivno umiješa u njihove razmirice. Dora se stalno tuži, da je za njega žrtvovala svoju imovinu, svoju sreću, svoj život, on joj odgovara da ju izdržava, da ona kroz njega živi. A kroz kuću od jutra do mraka prolaze “prijatelji”. Tri oficira njemačke tajne policije; jedan atašej i neki činovnik talijanskog poslanstva; jedna dobro ugojena Amerikanka sa nešto indijanske krvi i silno smiješnim izgovorom njemačkoga; neki mladić sa dobro zvučnim mađarskim imenom; još razni sumnjivi muškarci i žene. Od tri njemačka oficira dvojica se označuju kao “dobri”, treći da je nitkov, koji bi htio Belu upropastiti. I to – prema Beli zato, jer ima zub na Doru, a možda i odnošaj s njome. Zato da je jedne noći prije 6 nedjelja htio silom da odvede Belu,

* Fr. – bez stida.

** Fr. – krug.

koji se samo bijegom spaso. I odonda Bela spava u svom drugom stanu, kod vjenčane žene, a njemački oficir, Talijani i svi ostali, zajedno ili pojedinačno, dolaze gotovo svako veče u njegov stan (u Dorin stan), i tamo se veselo jede i pije, troši gazdin alkohol i cigarete.

A Dora to sve čini i traži, jer je to potrebno za Belino spasavanje. Kao što je uopće njezina uloga: da čuva Belu u stanu, koji je pro forma njezin, i u kome je on sakriven.

Ja vjerujem da se Bela drži Dore iz pukog promišljenog interesa, u uvjerenju, da bi njegova pozicija postala neodrživom, ako bi s njom prekinuo. Dora naprotiv je tom čovjeku ropski odana, seksualno "hörig", sve čini za njegovo spasenje; sve je pripravna od njega gutati, i bila bi spremna prinijeti za njega svaku žrtvu, kao što i sada radi i gnjavi se za njega i trpi poniženja i uvrede. Čime nije rečeno, da se ona ne zabavlja rado s društvom, koje se na Belin račun kod nje svake večeri sastaje, pa čak ne bih ni metnuo ruku u vatru za njezinu vjernost. Ali ako možda doista vara Belu, ona toga ne čini zbog lijepih očiju njemačkog oficira nego zato da ga na taj način ukroti, učini neopasnim u korist Bele.

2.) Toliko plakata valjda još nikada nije bilo nalijepljenih na budimpeštanskim zidovima, oglasnim pločama, izlozima dućana, kao u ovim zadnjim nedjeljama. Mnogobrojni pozivi za nastup vojne dužnosti, njihove izmjene i opozivi; pozivi u razne dobrovoljačke jedinice; u radnu službu; na evakuaciju; odredbe o iseljenju, preseljenju, naseljenju redovnih Židova, izuzetnih, oproštenih, stranih državljana; o dobivanju, vraćanju i ponovnom dobivanju karata za živežne namirnice; o proširenju, ponovnom proširenju i još daljnjem proširenju nadležnosti prijekog suda. Zatim propagandni plakati: u kričavim bojama razni vitezovi u nategnutim pozama sa štitovima i rastrgnutim lancima, a uz to dubokoumni i simbolični napisi; zatim antisovjetska propaganda; na pr. vlak, koji vozi u Sibiriju, kraj pruge mnoštvo žena i djece, a na zadnjem vagonu sjedi u uniformi i sa sovjetskom zvijezdom na kapi cereći se kostur.

Na nekim je mjestima zaostao od kiše ispran i požutio letak od 15. X, u kojem se vojska poziva da se ne pokorava naložima "izdajice, židovskog plaćenika, bivšeg namjesnika Horthy-ja" – zaostao letak unatoč činjenice da se kasnije iznijela autentična verzija da se Horthy sam zahvalio i prenio svu vlast na Szálasi-ja...

Neki dan je osvanuo poziv na skupštinu sada vladajuće stranke; govorit će na njoj sve najveće ličnosti sadašnjeg režima (osim šefa, koji se od 15. X na ovamo nije nigdje pokazivao niti jedne riječi progovorio). Ulaznina: 5 cigareta u korist naših vojnika.

Stranka sada provodi rasprodaju zaliha u židovskim dućanima. Na jednom sam dućanu pročitao slijedeći oglas:

* Njem. – pokorna.

Plakat naslovljen “Nikad!”, spomenut na prethodnoj stranici (izvor: fortepan.hu)

“Testvéreim! Leltározás miatt az üzlet ma zárva marad. Az eladás folytatása hétfőn. Kitartás! Éljen Szálasi.”

3.) Prema večerašnjim novinama Rusi su stigli na Balaton i osvojili Siofok. – Postavljen je “komesar za nadleštva u Njemačkoj” s obrazloženjem “da ratna situacija čini potrebnim da razna nadleštva, vojničke ustanove i vojne jedinice otiđu u Njemačku”. I onda da se ja ne vratim svojoj “tezi o četrnaest dana” – odnosno da ne skratim još ovaj rok?

Četvrtak, 7. XII (ujutro) 1) Prema jučerašnjim njemačkim vijestima započeli su Rusi 5. ov. mj. veliku ofenzivu protiv Budimpešte, i to sa sjeveroistoka (Hatvan) i jugozapada (od Csepela na zap. obalu Dunava) u cilju opkoljenja. Za sada se u gradu ne opaža ništa; zračna djelatnost je neznatna, ne čuje se artiljerijska paljba.

* Mađ. – “Moja braćo i sestre! Trgovina je danas zatvorena zbog inventure. Nastavljamo prodavati u ponedjeljak. Izdržimo! Živio Szálasi.”

2) Ilonini starci su jučer telefonirali, da “su kod prijatelja i dobro”. Izgleda da je ovo spašavanje uspjelo. (“Pomozi si sam, pa će ti i Bog pomoći!”) Nije još uspjelo uspostaviti vezu s Faragó-ovima.

Petak, 8. XII (7.30 h) Otkada je počelo svitati čuju se neprestano detonacije. Da nije započeo juriš na Budimpeštu?

(15.15 h) 1.) Detonacije se besprekidno čuju. Koliko sam mogao razabrati, iz pravca jugo-zapad. Rusi očito nastoje obići Bp. sa zapada, zauzeti je “odostraga”. /Jaka eksplozija vrlo blizu!/ Prema vijestima Rusi su probili kod Hatvan-a, došli u područje Vác-a i presjekli put Bp.–Vác. Život u gradu na oko je redovit. Idući raznim ulicama na peštanskoj strani (u Budim nisam prelazio) imao sam dojam da su ponestali uniformirani organi vlasti (redari, žandari, *nyilasi*, vojnici).

2.) Poznajete li ovaj način hodanja po ulici: Pazi: cijelim putem ne misli ni na što drugo nego na to, da bi te jedna patrola mogla zaustaviti i legitimirati! Kloni se sa glavnih ulica, frekventiranih raskršća i tramvajskih stanica! Gledaj neprestano ravno preda se i oštro viziraj sve što je pred tobom; ako vidiš kakovu sumnjivu grupaciju, promijeni pravac! Ne okreni se, ako iza tebe što viču, koga zovu, zaustavljaju, idi dalje kao da te se sve to ne tiče! Hodaj samosvjesno uzdignute glave, ni prebrzo, kao da bježiš pred čime, ni prepolako, kao da si besposlen! Prije svakog raskršća uspori korak, oprezno viri oko čoška i produži u pravcu, koji je slobodan; ako pri tom mijenjaš pravac, čini to nenapadno, kao da je to po ranijem programu! Ukoliko možeš, obavljaj svoje puteve za vrijeme zamračenja; noć je prijateljica tativa, ljubavnika i emigranata.

Po tim načelima već tri dana hodam ulicama. Danas međutim na peštanskoj strani nisam vidio ništa sumnjiva što bi upućivalo na ovakovu opreznost.

(**uvečer**) 1.) Nisam u toku popodneva čuo ništa nova o razvoju situacije na frontovima. Topovska je paljba bila stalna do mraka, a i sada se čuju pojedinačne jake eksplozije.

2.) Opet su nalijepljeni mnogi novi plakati. Jedan od njih objavljuje da se zbog tehničkih poteškoća, stvorenih ratnom situacijom, obustavlja odvoz smeća iz kuća u gradu. Pored neminovne gladi (dvomilijunski grad, odsječen od svojih opskrbenih izvora, ispljačkan od okupatorske-savezničke vojske!) eto nam predstoji još i tifus ili kolera.

3.) Borba protiv gladi: i ja sam se uklopio u groznicu kupovanja, skupljanja živih namirnica. Gdje se što uhvati, kupuje se, za cijenu se ne pita. Rano ujutro trčim na Andrassy-út. po dvije kile “crnog” kruha, na brzinu rezerviram 10 kg brašna, usput kupim kilu jabuka, pa onda kolorabice, rotkvice, pečene bundeve, dobivam na dar komad slanine, pregovaram za šećer, tražim meso, mast, naručujem da se peče kruh, kolači. A kraj svega toga moje zalihe ne rastu, one su smiješno male-

ne za slučaj opsade, ali ja ne mogu odolijevati: štogod donesem, najvećim dijelom odmah i pojedem!

4.) Danas sam obustavio davanje satova. Odlučio sam da ne prelazim više u Budim.

5.) Još jedan napis: danas me je uzbuna uhvatila u jednoj tzv. "mješovitoj" kući. Silazim u sklonište, prolazim pored dijelova podruma, rezerviranih za pojedine stanare: na jednome od njih cedulja s imenom vlasnika, a ispod imena napisano: "Kršćanski podrum".

6.) Dok naokolo gruvaju topovi, amiziram se čitanjem Wilde-ova "Idealnog supruga". Pročitao sam ga prema svim "autodisciplinskim" propisima, koje sam sam odredio: dva puta, pažljivo, i bilježio sam mnogo citata i primjedaba. Vječno dijete, zaigrano, nepraktično, umjesto da uči svakodnevne razgovore na ruskom jeziku, naslađuje se lijepim riječima engleskog estete, a umjesto da trguje zlatom, valutama, draguljima i svime što vidi i ne vidi, piše dnevnik.

Subota, 9. XII 1) Ni prema vijestima, koje sam čitao odnosno čuo, ni prema onome što sam opažao u gradu, ne znam za kakove bitne promjene u situaciji oko Bp. Danas su granate padale (silna detonacija!) na sam Unutrašnji grad, ima ljudskih žrtava.

[...]

Ponedjeljak, 11. XII Nikakovi bitni događaji, nikakvi osobiti doživljaji. Osjećam se isprebijan i neraspoložen, pa nisam voljan pisati općenito o stvarima, koje nisu u vezi baš sa današnjim događajima. Drugi puta ću nastaviti s obrađivanjem *Kabineta voštanih lutaka*^{**}, s opisivanjem preraznih tipova, sa kojima sam imao posla u zadnje tri godine.

Inače danas: silne i česte detonacije; ogromni redovi, postavljeni pred pekarama – a samo malo njih s rezultatom; novi mobilizacijski plakati; glasine o predstojećem interniranju Jugoslovena; nadiranje Rusa južno od Vác-a i kod "Velence" jezera; pouzdane informacije o evakuaciji nekih njemačkih komanda iz Bp. i o sabotaži odlaženja u Njemačku od strane izvjesnih policijskih organa.

Stric Faragó se javio dopisnicom, javlja da nije zajedno sa ženom i sinom, moli kruha. Međutim je neprovedivo uspostaviti vezu.

Srijeda, 13. XII Začudo, ovih zadnjih dana, za koje konačno vjerujem, da su "posljedni dani Pompeja", nemam što da upisujem. I opet: ponedjeljak, utorak, srijeda... i u stvari nismo došli dalje. Čak se danas i manje čuje topovska paljba, i ljudi su opet pesimisti i govore o nedeljama i mjesecima.

Razna uzrujavanja: *nyilasi* su odveli djecu iz nekih domova Crv. krsta. Prema zadnjim vijestima djeca su kasnije vraćena, ali uređaji domova su odneseni. Po sličnom receptu postupalo se i sa većim brojem Jugoslovena, koje je na ulici i po *restaurantima* uhvatila *razzia*. Lišeni su svih vrednijih predmeta (pa i odijela!), onda upućeni u geto, a

* Na ovome mjestu u dnevniku nedostaju tri lista.

** Humoreske Iljfa i Petrova.

Plakat s ovim pozivom: “Stranka Strelasti križevi – pokret hungarista predvođena Szálásijem: Bori se s nama!” (izvor: fortepan.hu)

odanle pušteni kući. Govorio sam s jednime od njih (Fischgründom), prema čijim podacima su u getu prilično uređene i podnosive prilike.

Četvrtak, 14. XII 1) ... i četvrtak, pa još uvijek ništa. –

2) Prema vijestima jučerašnjih novina sklopljen je sporazum između Tita i Šu-bašića. Kakav? Privatne informacije govore o borbama, upravo građanskom ratu, o oslobođenom dijelu Jugoslavije, onako slično kao u Grčkoj. Kakogod bilo, moja je želja i namjera da se vratim kući, čim to samo bude bilo moguće i da se uklopim što prije u životni proces novo nastajuće države, da joj stavim na raspolaganje svoje snage. Znadem, da bi to moglo biti opasno, i da bi bilo udobnije, sigurnije ostati po strani, vrebati iz prikrajka, sačekati razvoj situacije. Ali tko sada promaši pravi čas, taj nikada ne će izaći iz pozadine. Uostalom uvijek se sve zbiva drugačije nego li si čovjek unaprijed zamišlja, a ja bih u budućnosti bio drugi čovjek nego li sam do današnjeg dana, kad bih svoj život udešavao prema svojim promišljenim odlu-

kama, a ne bi davao, da me slučaj i sudbina bacaju sada ovamo sada ovamo, kako im se prohtjedne.

3) Prehrambena se situacija narušava rapidno iz dana u dan te nam već za najskorije vrijeme prijete katastrofa. Dnevni obrok kruha smanjen je na 150 gr., i za taj se satima mora stajati pred pekarama. Krumpira, voća, povrća već jedva dobiti na pijaci. A što je najgore: crna pijaca ostala je bez robe. Slanina, meso, jaja, brašno, mast, krumpir ne mogu se dobiti ni uz koju cijenu. A moj dobavljač "crnog" kruha rekao mi je danas, da nema i ne zna, hoće li uopće biti. I onda da se ja sa svoja 184 cm visine i 62 kg težine, uz svoje izgladnjelo tijelo, iz kojega rebra strše, zasićujem sa 15 dkg kruha pored ono malo juhe, variva, surogata kobasice (načinjene od soje), koje jabuke ili sirove kolorabice – što uglavnom sačinjava dnevne *menu-e*. A ono ¼ kg. slanine, 10 dkg. masti i dvije doze mesnih konzervi treba štedjeti za dane, koji će biti još crniji...

Međutim ja još ne gladujem. Uvijek se nalazi neko rješenje, pa će valjda tako i ostati...

4) Čemu li se ima pripisati ova dekadansa dnevnika poslednjih dana? Od "amputacije" ovamo nisam kadar napisati jednu vrijednu stranicu.

Petak, 15. XII 1) ... i petak, a ne samo da još nema ništa, nego se čini da je nastao zastoj.

2) Stricu Faragó-u sam jučer poslao mali paketić sa nešto kruha, slanine i "soja-kobase". Danas se kurir vratio i izvijestio da se stric više ne nalazi na označenoj adresi – odveli su ga, ali paketa nije donio natrag, jer su mu ga izgladnjeli ukućani formalno bili istrgli iz ruku i sadržaj časom razgrabili i požudno pojeli.

3) Demokracija ili sovjetizam? Hoće li kod nas biti barem toliko (stvarne) slobode, da će čovjek moći slobodno da se opredjeljuje, da bira barem između dvije stranke: komunističke i seljačke? I ako se bude smio opredijeliti za seljačku stranku, hoće li otvoreno i javno smjeti da se bori za njezine ideje, da propagira među ostalima i demokratsko shvaćanje, koje je nerazdruživo spojeno s ideologijom hrvatskog seljačkog pokreta?

Da sam ja demokrata, to nije slučaj: izvire to iz svih temeljnih osobina moje ličnosti, većinom prirođenih, možda nešto i stečenih u dosadašnjih 40 godina mog života, ali na svaki način sraštenih sa mnom u tolikoj mjeri, da ne vjerujem, da bih ubuduće mogao iskreno da budem nešto drugo. A nisam čovjek, koji bi pod utjecajem okoline mogao da mijenjam uvjerenja, ili iz oportunitizma igrao ulogu, koja nije u skladu s uvjerenjem.

Zašto moram uvijek ostati demokrata?

a) Jer sam skeptik i relativista. Ja imam o svakoj stvari svoje mišljenje, ali dopuštam, da moje mišljenje može biti pogrešno, da je ono ispravno samo s jedne izvjesne tačke gledišta. Uvijek koncediram, da se stvar može posmatrati i s jedne druge

tačke gledišta, sa koje se dolazi do drugojačijih rezultata, dok je nama smrtnim ljudima uskraćena mogućnost spoznaje apsolutne istine.

Ovo je tipično demokratski stav, koji mora voditi do vladavine aritmetičke većine. Čim dopuštam da razna mišljenja mogu biti ispravna, moram se pod okolnostima pokoriti mišljenju drugih. I moram usvojiti da ono mišljenje bude mjerodavno, za koje se odluči većina, jer će na taj način biti najmanji mogući broj onih, na čije se mišljenje ne uzima obzira.

Ako je naprotiv netko uvjeren o apsolutnoj ispravnosti svog mišljenja, on nema razloga da se obazire na ("pogrešno") mišljenje drugih, ma kako mnogobrojni ovi drugi i bili. On to mišljenje makar i silom nameće drugima, ubijeden da on time svima čini dobro.

Kako dakle skepticizmu-relativizmu odgovara demokracija, tako dogmatizmu-apsolutizmu odgovara autoritativni režim – diktatura.

b) Ja sam individualista. Ja ne osjećam povezanost svoga "ja" sa drugim ljudima, ja se ne osjećam (nesamostalnim i nevažnim) dijelom jedne veće cjeline, nego cjelinom, koja je sama sebi svrha; svrha zbivanja je pojedini čovjek, a ne ljudstvo. Ovo svoje subjektivno osjećanje projiciram na ljude uopće i sljedstveno se pri prosuđivanju svih pitanja obazirem na potrebe, interese, sreću pojedinih ljudi, a ne cjeline. Mogao bih reći i ovo: za temeljno pravilo, kako se ima urediti svijet, ja bih postavio: treba za svakog pojedinog čovjeka osigurati neki minimum sreće, a ne: treba za ljudstvo (to jest za veliku većinu ljudi) osigurati dostiživi maksimum sreće.

Zato ja moram biti: načelni pacifista, jer rat znači žrtvovanje (sreće i života) pojedinaca zbog sreće cjeline; zato ja moram biti nepopustivi borac za "prava čovjeka građanina", jer to je baš ta garancija nekog "egzistencijalnog minimuma sreće"; dok kolektivisti prema gigantskim planovima (petoljetkama, *Vierjahresplan**) izgrađuju industrije, kanale, ceste, željeznice, preuređuju zemlju i državu iz temelja, da time povećaju sreću velike većine; a da se pri tome ne obaziru na patnje i stradanja pojedinaca. Za opće dobro žrtvuju se pojedinci (pa i u milijunskim brojevima) bilo kao vojnici u ratu, deportirani radnici u rudokopu ili kod gradnje kanala, politički protivnici u koncentracijonom logoru ili na stratištu.

Demokrata veli: radije neka se velika većina odrekne povećanja svog standarda sreće iznad dane mjere, nego da se ma koji pojedinac prisilno liši nekog garantiranog minimuma sreće. Kolektivista veli: pojedinac nije ništa, zajednica je sve.

c) Jer je moje osnovno etičko načelo (i možda jedino, koje priznajem) kršćanska zasada, da ne smijem činiti drugome, što ne želim da drugi meni čini. To je moral sućuti. Gdje god vidim da se nekome nanosi neko zlo, predočujem si, kako bi bilo, da se to zlo meni nanosi. I zato nikad ne bih mogao naređivati ili usvajati neke mjere, koje za pojedinca znače zlo, jer bih odmah postavljao pitanje: kako bi meni bilo, da sam ja jedan od onih pojedinaca, koji su određeni da

* Njem. – četverogodišnji plan.

budu žrtva u korist zajednice. A budući da ja ne bih želio primiti žrtvu na sebe, nemam ni snage ni opravdanja da je nametnem ma kome drugome.

d) Sa kršćanskom samilošću skopčano je i opraštanje, dok na drugoj strani stoji kažnjavanje i osveta. Mekušasto opraštanje protivnicima (ne samo načelnim nego i djelotvornima), to je stvar demokracije: autoritativni režim istrebljuje ne samo svoje “kinetične” nego i “potencijalne” protivnike, ne mari udariti i nevinoga, ako ima razloga pretpostaviti da bi u budućnosti mogao postati protivnikom i biti škodljiv.

e) Komunizam je u načelu spojiv sa demokracijom; u svojim današnjim realizacijama on nije demokratski nego autoritativan; autoritativan režim – to jest vlada pojedinca ili grupe po svom nahodaenju, a bez obaziranja na želje i prigovore ostalih – mogao bi u načelu i priznavati i poštivati i garantirati “prava čovjeka građanina”. Međutim pokazuje historija da samo prava demokratska vladavina – gdje narod doista ima kontrolu vlade te je može srušiti, ako je nezadovoljan – pruža ovakovu efikasnu zaštitu; autoritativan režim (što iz načela – vidi gore – pa zbog *raison d'état**, što iz zloupotrebe) gazi prava pojedinaca. (NB: Prema Röpke-u** komunizam, kao forma kolektivizma, dakle privrede dirigitirane odozgora, nije spojiv sa demokracijom, jer demokracija ne znači samo određivanje politike prema volji naroda, nego i određivanje privrede po njegovoj volji, a tu volju očituje u slobodnoj konkurenciji nevezane privrede.)

f) Ne upuštam se u ispitivanje, koji je poredak općenito bolji: liberalistički kapitalizam, etatizam, komunizam. Za jugoslovenske narode želim da što dulje zadrže karakter zemljoradničkog naroda. A u pretežno zemljoradničkoj državi treba da čini kičmu države: slobodni seljak u svojoj vlastitoj kući i na svojih vlastitih onoliko jutara zemlje, koliko sam i sa članovima svoje porodice (+ sezonski pomoćni radnici?) može da obrađuje, pa da uz moderni, mašinalni, odgovarajuće intenzivni način obradbe, koji mu omogućuje seoska zadruga, može od te zemlje pristojno i dostojno da živi.

No ima u meni svakako crta i svojstava, koja me upućuju na komunistički poredak, a koja su prije mnogo godina učinila, da sam se bio potpuno opredijelio za onu stranu: potpuno pomanjkanje smisla za sticanje materijalnih dobara; pomanjkanje smisla za upotrebu materijalnih dobara u cilju povećanja ličnih užitaka, osobne sreće.

To je zapravo drvo, iz kojega se izrezuju pravi komunisti. Kapitalistički poredak se osniva na “ekonomskom principu”, na neodoljivoj požudi svake ekonomske jedinice da u svoju korist što više stiče; komunizam pretpostavlja i traži (naravno samo u načelu; vidi sistem stahanovita*** u Sovj. Uniji) od svih suradnika u privredi da daju najbolje od sebe, makar od svog boljeg i više sada

* Fr. – državni (nacionalni) interesi.

** Wilhelm Röpke (1899-1966), njemački liberalni politički ekonomist i socijalni filozof.

*** Asocijacija na kult radnika-udarnika u SSSR-u, na tzv. stahanovštinu (prema Alekseju Stahanovu, junaku socijalističkog rada), a zapravo na eksploatatorski sistem plaćanja radnika po učinku.

nemaju neposredne lične koristi; treba da rade mnogo i dobro ili iz kolektivističkog osjećaja da time koriste zajednici ili prosto zato, jer uživaju u radu. Kolektivističkog osjećaja u meni nema, ali tim više: užitak u radu; baš u zadnje vrijeme sam imao prilike promatrajući sebe uvijek opet opažati, koliko se moj osjećaj sreće i zadovoljstva diže kad radim, samo zbog rada, a sasvim neovisno o rezultatima tog rada, pogotovo o materijalnim koristima toga rada.

Kao čovjek, koji uživa u radu i koji je tim zadovoljniji, koliko je nešto bolje uradio, bio bih zapravo idealni suradnik u jednoj komunističkoj zajednici. A znam iz iskustva da su ovakovi ljudi rijetki, i zato u takovoj zajednici ne bih bio jedan među mnogima, nego jedan od rijetkih; i to bi me svojstvo zapravo moralo predestinirati za karijeru.

Pomanjkanje smisla za ovo i ono, što se može kupiti za novac, nerazvijena težnja za stalnim podizanjem životnog standarda (jer ja ne nalazim užitka u lijepim stanovima, zbirkama umjetnina, putovanjima, konjskim trkama, pijačama itd.) donosi sobom izraziti smisao, sklonost, simpatiziranje za niveliziranjem prihoda. Prije mnogo vremena sanjao sam i raspravljao o nekoj ekonomskoj jednakosti, a i danas me privlači poredak, u kome su nemoguće velike razlike (gdje je malena "ekonomska napetost" – kako sam to okrstio u raspravi o vječnom miru) i rado bih se podvrgao sistemu, u kome nema šanse za sticanje bogatstva.

Mogu dakle rezimirati: lično ja bih se umio uklopiti u ekonomski sistem sovjelizma, ali ne vjerujem u njegovo trajno dobro funkcioniranje bez primjene velike prisile, jer ima malo ljudi, koji daju punovrijedan rad, ako ih na nj ne podstiče ekonomski interes. Osim toga ne smatram zdravim uništenje seljačkog vlasništva. Ja bih se pomirio i s nekom nedemokratskom formom vladavine, ako bi se pri njoj mogla zagarantirati ljudska prava; ali i to je neprovedivo.

Može li mi tko predbacivati, da sam praktičan materijalista oportunist? Dok cijene živežnim namirnicama fantastički idu u vis, a moja se zadnja rezerva novca i zlatnina brzo troši, ja pišem dnevnik umjesto da trgujem – da tražim novac, koji leži na ulici. I dok se crvena vojska, od mene vruće priželjkivana, stojeći u polukrugu oko Budimpešte, sprema za konačni napadaj, ja sam sebi dokazujem, da se neću moći s ubjeđenjem uklopiti u poredak, koji nam ona donosi.

(Nastavak sa str. 69)*

Opraštanje mjesto kažnjavanja, ili blagi postupak mjesto nemilosrdnog istrebljivanja u vezi je sa skepticizmom i relativizmom. Oni su izljev autokritike, koja u svakom prijeporu s drugima prije svega traži krivicu u samome sebi. To sve je u vezi sa temeljnim stavom u etičkoj ocjeni drugih ljudi: smatramo li *a priori* svakog čovjeka, kojega ne poznajemo, dobrim (tako dugo, dok nas nekim činom nije uvjerio o protivnome), dužni smo uzimati obzira na volju i želju velike mase, koja je sastavljena iz ovakovih nepoznatih bezimernih pojedini-

* Oznaka A. Fischera u originalnom dnevniku.

naca, i ne smijemo je podvrći odricanjima i patnjama, koje njezini pojedinci prema svojoj ličnoj odgovornosti i krivici nisu zaslužili. Smatramo li pak ljude zlima, bezobraznim egoistima, kojima ima samo jedna smjernica i jedna kočnica: lični (u prvom redu materijalni) interes, onda punim pravom prelazimo preko njihovih želja i njihove volje kao irelevantnih, jer njihovo stanovište ne diktira obzir na opći interes nego samo lični interes, vlastita očekivana korist. A ako su oni u svom stavu prema zajednici egoistični, bezobrazni, nepošteni i okrutni, oni time daju zajednici pravo, da i prema njima bude bezobzirna i okrutna, ako je potrebno za promicanje njezinih probitaka.

Demokracija polazi sa pretpostavke da su ljudi u pravilu i razumni i dobri: zato ih treba saslušati i poslušati; autoritativni režim [?] da toga ne priznaje te se služi fikcijom, da narod vodi vođu, a ne vođa narod; polazi od pretpostavke, da su ljudi u pravilu nerazumni i zli: zato treba silom vladati po svojoj glavi, čuvati vlast makar kakvom prisilom i ne žaliti mnoge bezimene, koji stradavaju bez lične krivice.

I ako mene iskustvo, osobito u posljednje vrijeme, stalno uvjerava o protivnome: u mene je tako jako usađeno ubijedenje o tome da su ljudi u načelu i razumni i dobri, da je to ubijedenje, kraj svake empirije, neiskorjeniv sastavni dio moje ličnosti; pa sam sljedstveno i iz ovoga razloga demokrata.

Subota, 16. XII 1) ... i subota, pa manje nego ništa; prema glasinama Rusi su čak natrag protjerani. Topovska se paljba tako reći uopće ne čuje.

DODACI DNEVNIKU

PISMA ALFREDA FISCHERA SUPRUZI MARGITI I KĆERI LELJI

Draga moja Manc!

Budimpešta, 21. XII 1941.

Na desetogodišnjicu našeg vjenčanja nećemo biti zajedno, rastavljeni velikim prostorom i unatrag dugo vremena, a u neizvjesnosti, kada ćemo se opet naći; razdaleko jedan od drugoga po zloj sudbini, a u stanju da budemo zajedno samo u mislima.

Deset godina! Koliko je to dugo vrijeme, koliko smo međutim proživjeli: dobra i zla, lijepa i ružna. Mislim unatrag, padaju mi na pamet mnoge pojedinosti. Na jednoj klupi na morskoj obali kraj "Excelsiora", u jednoj hotelskoj sobi u Sarajevu; pri prvom ručku u zajedničkom domu (pečeno pile!!). Na teniskom izletu u Odžake – jedini put, kad Ti se tenis sviđao, oduzela si Matanovićevoj jedan game; dolazi "crna curica" – i dnevno Spitzer da izvlači sonde. Prvi strašni udarac – "beogradska afera" sa brzopletom čestitkom za rođendan iz Beograda. Onda opet lijepa 1935. i 1936. – gradnja kuće. Sjećam se prvog dana i prve noći u novom domu. Suviše idem na sjednice, 3-4 puta nedjeljno, a Ti dotle sjediš kraj radia i krpaš čarape. Silvestarska noć 1937/38, kraj radia, u očekivanju onoga što se onda kasnije zvalo Darko. Onda počam od ožujka one godine život nije drugo nego strahovanje, očekivanje zla. Pokraj toga život teče sa svim svojim sitnijim i krupnijim događajima, radosnim i žalosnim, uživanje s djecom – bolesti djece, smrtni slučajevi. Kušamo biti društveni, uspijeva nam jedna jedina večera velikog stila – kao djeca smo se radovali. Marinački intermezzo, zapravo lijep, kad Te vidim u Tvojim kariranoj kišnoj kabanici na seljačkim kolima gdje mi dolaziš u posjete; i kad se sjetim užitka povratka; zapravo ružan, kad se vidim nasred prašne ceste prema Nuštru, gdje sa suzama u očima gledam za autom, u kome Ti sa djecom odlaziš.

Pa onda 1941! Odlazak od kuće na 3. IV. Darko pada kraj kapije i tuli i tako ga zadržim u uspomeni. Ali još jedanput dolazim i još jedanput, onaj sasvim luđački oproštaj na 10. IV. – a drugi dan sam već opet bio natrag. "Štogaod sad došlo" rekla si Ti "glavno je, da smo zajedno!" I tako dalje i tako dalje, do onog mog jezivog povrat-

ka u noći 1. VIII, kad si se Ti kao bez duše srušila na klupu u predsoblju. I onda još jedan oproštaj na stubištu bolnice i još jedan pogled s bolničkog prozora na kariranu kišnu kabanicu...

Neki dan sam mislio: o deset godina našeg braka mogao bih napisati knjigu od 1000 stranica, o svim onim promjenama i razvojinama, koje donosi sobom život u svojoj vječnoj dinamici. I sada je došlo čak dotle, da smo već mjesecima daleko jedan od drugoga.

Jesi li čula kada o starom misteriju smrti i uskrsnuća? Možeš ga naći u prerasnim formama sa raznim imenima, ali uvijek sa istim simboličkim značenjem. Jedanput je to fenički Adonaj, egipatski Oziris, kršćanski Isus Krist, ili pak Hiram Abif, graditelj Salamonova hrama čovječnosti, kojega su ubili njegovi pomoćnici, pa je tako hram ostao nedograđen. Što hoće da ustane, mora prvo da umre. Zrno pšenice, ako padne u zemlju i živo ostane, bit će samo jedno; ali ako umre, mnogo roda nosi. Sve ovo, što se događa u velikom svijetu, nije veliko umiranje samo u bukvalnom smislu, nego jedna nebitna i nužna i neizbježna smrt, iza koje treba da dođe uskrsnuće.

A tako nešto biva i u malom. U dosadanjem toku našeg braka sudbina nas je bacila sada na najnižu tačku, okrutno nas razdvojivši. Ali mi zato ne gubimo nadu, da ćemo ovom velikom žrtvom, koja nam je nametnuta, iskupiti sebi ljepšu budućnost, da će naša bračna zajednica uskrsnuti ljepša i sretnija nego li je ikada bila.

Ja hoću u to da vjerujem. Vjeruj i Ti u to, Ti najbolja mati, najmarljivija domaćica i najnesebičnija družica života!

Ljubi Te i grli Tvoj Fred

Draga Manc!

Budimpešta, 7. IV 1943.

Nadam se da si dobro prispjela i da si se već malko snašla u novoj okolini. Poznavajući Tebe, kakva si i poznavajući Ilonu, uvjeren sam, da ćete se brzo vrlo dobro sprijateljiti i među sobom razumijevati, a to je momentano vrlo važno, da bi se što prije i što bolje mogao stvoriti i urediti novi "dom". Jozsi treba večeras da se vrati, pa radoznalo očekujem njegove vijesti. Nikakove vijesti odozdola do ovoga časa nisu prispjele, pa se i ja sada počinjem ozbiljno zabrinjavati.

Djeca su u redu. Dosta sam s njima, pa ih sve gledam i proučavam, nakon toliko vremena, što nisam bio s njima, ja nastojim da ih ponovo upoznajem. Darko me više iznenađuje nego Lelica. Naša se curica nije puno promijenila u ono gotovo dvije godine, što je nisam vidio. Ti si mi doduše u pismima više puta opisivala njezine temeljne osobine, koje su – čini mi se – prirodene i naslijeđene, ali mi je ona za svoje godine isuviše nesamostalna, djetinjasta i bez talenta da saobraća s ljudima, nezgrapna u kontaktu, konverzaciji, bez originalnosti i invencije. A pri tome je tako dobro, milo, slatko dijete, da ju se mora jako voljeti i žaliti, što je ovakova, željeti, da bi se dobrim odgojnim metodama mogli ukloniti ovi "kompleksi" koji za budući život i životnu sreću znače velik nedostatak. Nuz put rečeno, neugodno me se doimlje i njezino nedostatno školsko i opće znanje, što se vjerojatno ima pripisivati neredovitoj obuci i okolini, u kojoj je u zadnje vrijeme živjela. Darko me je naprosto iznenadio svojom dobrotom (sic!) i discipliniranošću, a nadasve bistrinom svog pogleda, pamćenjem, shvaćanjem, kombinatorikom – mada je i njegovo saobraćanje s ljudima ["gehemmt"]... Upravo me je impresionirao svojim šahom. A oboje djece su me u punoj mjeri zadovoljila svojim snalaženjem u momentanoj situaciji. Tiha su, ne zadaju posla, poslušna i samostalna u obavljanju i posvršavanju malog svakodnevnog života i ne treba tek da se postavi opreka prema sasvim neobičnom Musiju, pa da se vidi, koliko su u dnu svoje naravi dobronamjerna, socijalna i čedna.

* Njem. – prožeto zaprekama.

Idem s njima u park (i Lela gradi kule iz pijeska! – A teško im je, kad su isključena od zajedničke igre s drugom djecom), jučer sam ih odveo k Faragóvima, a obećani izlet u állatkert odgođen je zbog hladnog vremena.*

Načelno sam danas riješio finansijsko pitanje na bazi sutra [...] Za idućih 5-6 mjeseci imat ćemo najnužnije. Očekujem od Tebe spisak najnužnijih stvari koje treba da se nabave.

O našoj stvari (Tvojoj i mojoj) neću da pišem, o njoj ćemo usmeno. Ako se apstrahira o momentanim konfliktima i komplikacijama, koji dolaze i prolaze, ostaje kao temeljni problem ono, što sam prije godinu i po dana napisao u čestitki povodom desetgodišnjice (masonska mistika) i ono, što sam ovdje danas napisao – o drugoj generaciji. A sada samo mislim i na pasus u jednom mom pismu iz god. 1929. za vrijeme “Vera-krize”: “Kakogod bilo, uvjeren sam, da ću naći put natrag k Tebi.”

Do skorog viđenja srdačno te pozdravlja

Fredi

* Mad. – zoološki vrt.

Draga moja Lelice!

Budimpešta, 29. X 1943.

Doista sam se mnogo obradovao Tvom opširnom pismu. Lijepo si me upoznala odlikama i tegobama naše nove nastanbe, pa si sada sve mogu predstaviti, kao da sam sam vidio. Osobito mi se sviđa, kada unosiš neku osobnu crtu u opisivanja, kada ne nabrajaš samo puste činjenice – ovo je ovako, ono je onako – već umećeš i po koju o svom stavu prema stvarima, pišeš nešto o svojim osjećajima – soba je ugodna, volim svoju novu drugaricu. Nastoj i dalje da postaješ što slobodnija i okretnija prema svom načinu pisanja, sve se može pisati, što se misli i osjeća, a mogu se događaji i opažanja malko i ispremiješati, da stvar ne bude suhoparna. Naravno da treba mnogo vježbe, dok se čovjek nauči dobrom “stilu” – (tako se naziva način pisanja) –, a treba i mnogo čitati, jer se iz knjiga vidi, kako drugi ljudi pišu, opisuju događaje i prikazuju svoje osjećaje.

Sada Ti već sigurno ideš u školu, i ja bih vrlo volio znati, kakovi su Tvoji novi dojmovi i kako Ti je u ovoj novoj okolini, u kojoj Ti je ipak teškoća, što ne vladaš tako potpuno jezikom kako druga djeca, a i ne znaš sve ono gradivo, koje su druga djeca učila u prva tri razreda. Ako si zato iz početka malko plašljiva, nadam se, da će to brzo proći, pa ćeš brzo uhvatiti vezu s drugim učenicima i s učiteljem, držati korak s razredom i bez stidljivosti pokazivati svoje znanje, kada se to bude od Tebe tražilo.

O sebi mogu samo toliko javiti, da uzalud iz dana u dan tražim stan, koji bi mi bar donekle odgovarao. Optrčao sam već nekoliko puta grad uzduž i poprijeko, gdje god čitam jedan oglas, idem pogledati, i to rano ujutro, da me ne bi tko prestigao, ali za sada sve uzalud. Ovdje je nevjerojatna nestašica stanova, a što se nađe, to je ili tako loše, da se ne može uzeti, ili je strašno skupo. Teškoća je za mene i to, što sam tako strašno smrznut, pa moram najveću važnost polagati na to, da se stan može dobro grijati. Pomisli, makar je sada upravo neprirodno toplo vrijeme – ide se bez kaputa i u podne sjedi po parkovima na suncu – imadem već strašne ozeblina po prstima, pa

mi se po nekoliko puta na dan dešava, da mi prsti postanu sasvim bijeli, sva krv izlazi iz njih, preko leđiju mi prelaze hladni srsi, i onda traje pola sata pa i dulje, dok mi optok krvi opet dođe u red, prsti prvo pomodre, pa onda postaju ljubičasti i tamno crveni, a tek onda zadobiju normalnu boju i običajnu gibivost. Inače – osim u pogledu prstiju – ja se jako dobro osjećam. Za čudo, moj trbuh je opet u najboljem redu, trajalo je ovdje nekoliko dana, i došao sam u potpuni red, pa se uslijed toga i općenito dobro osjećam, imadem dobar apetit i dobro spavam. Prava je zagonetka, što meni uvijek škodi, kadgod dodjem u Cs. ili K., pa da se uvijek razbolim. Čini se, da moj trbuh ne podnosi masnu hranu, a mnogo mu bolje prija ovdašnja hrana, koja je sasvim dobro priređena /ručavam sada uvijek u Carltonu, a večeravam u mljekarstvu, vrlo rijetko jedem mesa/, ali naravno sa malo masti. I kakogod čudno zvuči, meni ova “tanka” hrana očito dobro čini, jer je više ljudi, neovisno jedan od drugoga, izjavilo, da ja sada mnogo bolje izgledam. Tako primjerice i gđa Okányi, sa kojom sam se ovdje sreo, a koja je rekla, da mnogo bolje izgledam, nego li kada me je dolje vidjela.

Kako će biti dalje, to ja ne znam. Ne mogu Ibolyi trajno ostati na vratu, makar je ona jako dobra i predusretljiva, ali je kroz mene dosta inkomodirana. A ne bih htio ovdje ostati sasvim bez sobe, jer kako izgleda, imat ću tijekom zime ovdje češće i više posla, pa bi za taj slučaj morao imati neko sklonište. Teško je stvarati neke odluke, jer su vanjske okolnosti postale vrlo zamršene, a osim toga sam ja uvijek ispunjen nadom i uvjerenjem, da ovo prolazno stanje ne će dugo potrajati, pa da će iznenada, preko noći, doći velika promjena, koja će jednim udarcem sve izmijeniti i meni donijeti rješenje svih problema, koje sam ne znam riješiti, i mene smjestiti onako, kako bih ja konačno želio biti smješten.

Dotle se još moramo malko strpjeti. Mislim, da je dr. mami, Tebi i Darku sada također mnogo lakše, otkada ste u “velegradu”, mjesto u onoj ködmönöskoj pustoši, pa ako smo sve ono dosadašnje prebrodili, možemo se nadati, da ćemo sretno proplivati i kroz ostatak.

Ti, draga moja curice, uči, igraj se, pomaži mamac i ostani dalje tako umiljata, kako si sada!

Srdačno Te pozdravlja i mnogo pusa Ti šalje

Tvoj
tata

Dragi Lelkoš Pipec!

Budimpešta, 18. XII 1943.

Vrativši se kući našao sam Tvoje pismo s prilogom, to jest s oni prijevodom iz Tvoje mađarske povijesti. Vrlo lijepo si prevela, i ja ću si ovo čuvati kao primjer, kako se u ovoj zemlji iskrivljuju povijesne istine, da bi se već mala djeca odgajala u duhu neprijateljstva prema susjednim narodima i državama, o kojima se tvrdi, da su silom i nepravom oduzeli zemlje, koje im ne pripadaju. Evo vidiš, Lelice, zato dolazi do ratova, u kojima toliki nedužni ljudi gube život. Trebalo bi djecu od svega početka učiti, da su ne samo svi ljudi istoga naroda braća, koja se međusobno trebaju ljubiti, nego da su i svi narodi na zemlji braća; ne treba uvijek zavidno gledati na susjeda, jer da on ima tobože više zemlje ili bolje živi, i ne treba uvijek drugoga okrivljavati, da je nešto zla učinio ili skrivio, nego treba reći: tako nam je dragi Bog dao, nama i njima, pa neka bude božja volja! A ako nam je malo ono, što mi imamo, budimo marljivi i ustrajni, pa ćemo imati više, a na tome, što svojim radom stičemo, bit će božji blagoslov, a što je oteto, to je prokletu! Kad bi se ljudi ovako učili od malih nogu, prestali bi ratovi, a ljudi bi živjeli u slozi i miru.

Imam sad ovdje jako mnogo posla, ne samo u uredu, nego i kod kuće mnogo radim, pišem knjigu o tome, što da rade ljudi, da više ne bude ratova. Hoću da mi rukopis bude gotov do Božića, da ga onda uz posvetu predam teti Gabiki, jer je ona tako dobra duša, koja bi htjela svakome pomoći, pa da su svi ljudi njoj slični, sigurno ne bi više bilo ratova.

Nije sigurno, hoću li na Božić moći biti s Vama. Svakako ću Vam se još javiti. Zdrav sam i dobro mi je, istome se i od Vas nadam.

Puno pusa Tebi i [Kvakošu], sve Vas pozdravlja

tata

Draga Lelice!

Budimpešta, 30. XII 1943.

Tako loše svega svog života nisam putovao kako ovoga puta iz [Cserepesa]. U [Kisupi] jedva sam se mogao popeti na vlak, a u vagon nisam ni mogao unići, već sam ostao na otvorenom peronu – pri ovoj studeni. Na sreću, kako su se ljudi micali ova-mo i onamo, zaniijela me je struja u onaj mali prostor pri izlazu, gdje je WC, i tamo sam stisnut između ne znam koliko ljudi i koliko kofera (jer je bio potpuni mrak) – često samo na jednoj nozi – često pritiskivan uz zid, često gubeći ravnotežu i potepući se preko nogu i košara stajao do Szolnoka. Zrak je bio zagušljiv, a kad su se otvarala vrata, duvao je ledeni vjetar. Pitao sam se u strahu, hoću li živ i zdrav stići na cilj, bez slomljene ruke ili noge, izudarenog trbuha, i sa dugmetima na kaputu. Međutim me je prije Szolnoka struja odnijela u unutrašnjost vagona, a kako su tamo mnogi izašli, uspjelo mi je osvojiti jedno sasvim dobro mjesto za stajanje, gdje sam se od vremena do vremena čak mogao naslanjati na vješalicu za kapute. No, i to je prošlo, stigao sam ipak u redu, i ovo mi pustolovno putovanje nije škodilo.

Novosti ovdje nema. Svoju dozvolu boravka produžio sam danas do kraja mjeseca ožujka. Stigla su dva paketa (1 veliki, 1 mali) iz Darde, koje ću Vam dalje poslati.

Svima Vama želim sretno Novo Ljeto, Tebi puno pusa šalje, a sve ostale mnogo pozdravlja

Tata

Draga moja Lelice!

Budimpešta, 11. II 1944.

Jako sam se veselio tvom dragom pismu i ne znam reći zašto do danas nisam odgovorio. Pa bio sam zaposlen, smeten, uzrujan – sigurno znaš o tome. Sad je sve u redu, ne samo u redu, stanje je puno povoljnije nego prije. Sad ne treba nikoga izbjegavati, ne treba se bojati nikoga, nikoga, znaš! Može se glasno govoriti sa svakim, ne treba se svima micati, ne treba se sakrivati, nego koračati samosvjesno, dignute glave! Tvoja draga mama već Ti je to rekla ali ponovo i ponovo Ti to hoću reći nakon nje, draga moja mala djevojčice. U tvom dosadašnjem životu prošla si već toliko toga a već je godinama bilo tako da se nečega bojimo. Hvala mojem dobrom anđelu dragoj teti Gabi [...] i ako će dragi Bog i dalje pomagati možda još uspijemo prebroditi ovo grozno vrijeme u kome živimo.

Iz Tvog pisma vidim da si jako marljiva, puno radiš i učiš. Knjigu “Srce” ne poznam. Ako stigneš piši mi nešto o toj knjizi, možda jedan kratki sadržaj i kaži kako Ti se sviđa ta knjiga. Još jedan lijepi zadatak za mene: ispravljati pogreške u tvom pismu. Malo se stidim zbog toga da za dvije i pol godine (8. ovog mjeseca bilo je 30 mjeseci da sam došao u Mađarsku) nisam dobro naučio jezik, mogu dobro čitati, skoro sve razumijem, ali ne znam bez greške pisati, i kad hoću razgovarati sa stranim čovjekom, – mucam!

Puno mislim na Tebe (Vas), često sanjam o Tebi (Vama), draga kćerkice!

Lajoš bačija iz Šikloša tražio sam da mi piše. Hvala Bogu, izgleda da su Oto i Klara dobro.

Sad je već kasno i hoću završiti ovo pismo, pozdravljam Te, puno puno pusa, a Tvojima srdačni pozdravi

tata

Slatka moja Lelice!

Budimpešta, 27. 2. 1944.

Istinski, jako sam se radovao tvom dragom pismu! Bilo je zanimljivo, dugo i na mađarskom jeziku. Pa, da se naslutiti kako si imala malu pomoć, ali svejedno sam jako zadovoljan s tobom i s tvojim napretkom. Mogu zamisliti da bi sada već potpuno sama znala napisati jedno pismo, o puno različitih stvari, koje su za mene zanimljive, ali ako i ne bi uspjelo na mađarskom jeziku, pa piši mi na hrvatskom!

Saznao sam iz tvog pisma da ste svi dobro, hvala Bogu, i nadam se nikakvih promjena. Sjećaš li se još mog prijatelja Tonje koji je znao dolaziti kod nas u Sokolsku, Ivanić Tonje? Taj moj prijatelj je sada bio dva dana u Pešti i par puta sam bio s njim. Donio je puno novosti iz Osijeka. Spomenuo je kako se često sreće s Czibijem (Mirtinim ocem) ali nije pričao s njim, ali čini se kako su dobro. Pričao je i kako se stalno dopisuje s Arnoldom (koji se s Darkom znao onako lijepo igrati). Arnold je još uvijek u Kraljevici u prijašnjem koncentracijskom logoru, ali Tonja tvrdi da se njemu (ni drugima) nije desilo ništa loše. Međutim, saznao sam i to da je moj dobar prijatelj Fanti (onaj visoki čovjek, s kojim sam igrao tenis) jako teško bolestan, već dva mjeseca leži, sada u bolnici i mala je nada da će ozdraviti (endokarditis).

U zadnje vrijeme sam često sanjao o Tebi. Već bih te jako volio vidjeti. Nadam se da ću uskoro imati priliku otputovati kod vas.

Drugi put ću ti pisati na hrvatskom jer u mađarskom ne znam dobro sastaviti rečenice, ne znam izraziti ono što hoću i u konačnici je moje pismo prazno i bez sadržaja ali time i s puno grešaka!

Puno puno poljubaca šalje svom anđelčiću

Tatica

Draga moja Lelice!

Budimpešta, 6. III 1944.

Noćas ili tačnije rečeno danas pred jutro, imao sam lijep san. Sanjao sam, da idem ulicom s jednim svojim prijateljem (iz početka je to bio sudac Jerman, poslije Tonja Ivanić, a na koncu Slavko Honig), a on je rekao, da bi htio ići u polje, pšenicu, pa smo išli dalje i kako smo došli dalje, bili smo najednom ne u polju, nego – u našoj bašći u Sokolskoj ulici. Prekrasno i sočno je sve bilo, zelena trava i lišće, voće na drveću crveno i žuto, a dobro se sjećam, da je desna polovica sve do sasvim naprijed bila prekopana, izgledala je kao da je preorana, i ja sam mislio: to je ona polovica, koju smo prepustili Györfyju da si uredi kuhinjski vrt. I onda sam išao od voćke do voćke i za svaku pitao prijatelja: “Što je ovo?” I on je pogađao. Prvo sam pogledao ranu trešnju (koja nije stajala tamo gdje doista stoji, nego naprijed u sredini kod “slavoluka” sa bijelim penjačicama). Rekao sam: To je rana trešnja, i kako je već bila sazrela, počeo brati i jeo sam slatke vodene trešnjice. Malo ih je bilo, za čas ih je nestalo, a ja sam prstom kroz granje pokazivao jedno drugo drvo i rekao: To je kasna trešnja. Ona je bila krcata plodom, ali ja sam rekao, da su te trešnje još zelene, ali zapravo nisu bile zelene nego prozirno bijele i nanizane kao lišće akacije. Onda smo se sagnuli i brali neko cvijeće, jarko crveno, slično tulipanu, a stajalo je u redu kao vojnici u razvoju, a ja sam mislio, da su to karamfili i htio sam pomirisati, da po mirisu ustanovim, da li su doista klinčići. Pošli smo onda da pogledamo kajsiju, onu prvu kajsiju kraj plota od tete Vide. Kako je ta čudna bila! Tako su je bili odrezali, da je krošnja imala oblik kao glavica velike gljive, a žuta kajsija do kajsije ležala je jedna do druge kao na površini kakvog velikog okruglog stola. Ubrao sam jednu, ali nije bila dobra. Mislio sam: ta nije sazrela nego zelena počela da trune. I onda najednom, prošavši među jagodama u dnu bašće (tamo je bio neki prozor u zemlji, kao da je ispod nas podrum, a ispred toga je bio zid, kao da su Fančovići sagradili kućicu), našli smo se u desnom stražnjem kutu bašće. Pokazao sam prijatelju šljivu: jadna je bila: izgledala je od prilike kao

onaj bijedni naš jorgovan, koji se sušio kraj bunara, i ispričavao sam se, da je ta šljiva uvijek bila ušljiva i loša. A onda sam trijumfalno pokazao na jedno mršavo drvce sa malom krošnjom, sasvim u uglu (tamo gdje je doista iz početka stajao lješnjak) i pitao: Što je to? Na vrhu krošnje izraslo je u obliku zvijezde jedno pet-šest plodova, crveno-zelene čahurice veličine krastavca. Prijatelj nije znao što je to. A ja sam mu rekao: "To je Haselnuss" ("Haselnuss" sam rekao, a ne lješnjak!) "što kažeš, kako su veliki!" I onda sam nekako stajao na puteljku, tamo ostrag u kutu, gdje svršavaju niske i visoke ruže, a počinju jagode. I najedamput sam osjetio takovu sreću, takovo blaženstvo, obuzelo me je čuvstvo savršenog zadovoljstva, kakovo valjda nikad u životu nisam imao. I ja sam se protegnuo, kako se proteže čovjek nakon dubokog spavanja, duboko sam udisao zrak i zabacio glavu unatrag, da su mi oči bile uperene prema nebu. I onda sam kliknuo: "Evo, doživio sam! Doživio sam ono, na što sam godinama čekao, što mi je kroz godine bila moja najgoručija želja: doživio sam i dočekao, da opet jedamput prođem kroz našu bašću, da sam ovdje kod kuće, u svojem! Doživio sam, i tu sam, i što mi se sada još može desiti, tko meni može sada još nešto da učini?"

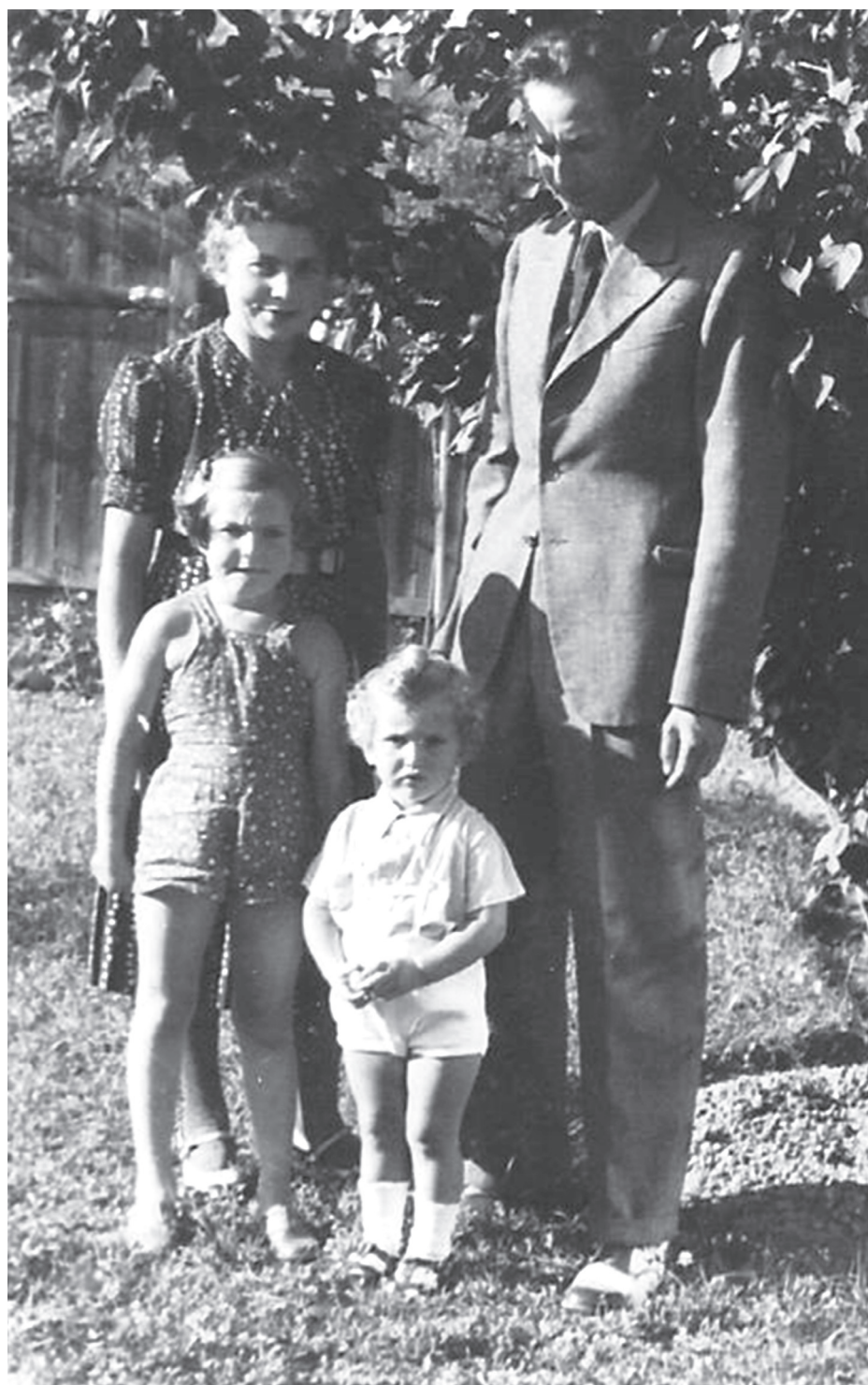
Sjajio sam se od sreće. Ali onda je zelena bašća počela nestajati, oko mene je bio mrak, u mojoj se glavi vrzlo i vrzlo, i na jedamput sam bio budan, vidio sam obrise prozora, jer je kroz pukotine rolo-a ulazila danja svjetlost. Ležao sam u svojoj neprijatnoj sobi i do plača žalostan postao sam si svjestan toga, da je to bio samo san, i da još nisam doživio onaj čas najveće sreće, za kojim čeznem i hlepim.

Puno puno pusa šalje Tebi i svima mojim milima

tata

Alfred Fischer 1925. u Županijskoj ulici u Osijeku ispred zgrade kazališta

Obitelj Fischer u vrtu obiteljske kuće u Osijeku 1940. godine

Alfredova djeca Lelja i Darko u Odžaku, Bosna, 1943. godine

Alfredova kći Lejla, supruga Margita i sin Darko na pustari Cserepes u Mađarskoj 1944. godine

PISMO OCU

Osijek, 2020.

Dragi oče,

zar nije neobično da Ti pišem 75 godina nakon Tvoje pogibije? Zar nije neobično da Ti pišem, a Ti ćeš ovo pismo pročitati samo u mojoj mašti? Neobičan je i poticaj na koji Ti pišem. No pisat ću Ti kao da ćeš Ti ovo pismo stvarno čitati, pisat ću Ti o onome što mislim da bi Te zanimalo. Pitat ću Te i kako bi Ti, da si mogao prisustvovati

dogadajima koje ću opisati, na njih reagirao, bi li Te veselili ili rastužili.

Poticaj za ovo pismo došao je od nekih Osječana koji su tražili podatke o Kamilu Firingeru, Tvom kolegi, osječkom advokatu i čovjeku koji nas je spasio prebacivši nas ilegalno u Mađarsku u travnju 1943, došli i do mene, Tvoga sina, a ja sam im uručio prijepis Tvoga ratnog dnevnika iz nesretne ratne 1944. godine. Taj Tvoj dnevnik, mali dio onoga što si u svojoj samoći i neizvjesnosti ratnih strahota pisao u ono grozno vrijeme rata i Holokausta, taj mali dio Tvojih razmišljanja i uspomena ostao je čudom sačuvan, našla ga je naša mama sakrivenog u jednoj fotelji. Dugo je taj tekst ostao u rukopisu u strogo čuvanim porodičnim okvirima. Na moju inicijativu Tvoja unuka, Lelina kći, pretipkala ga je. I evo, sada ga objavljuju. Koliko bi zbog toga bio sretan Ti, naša mama i Lela, to ne znam. No od svih nas samo sam ja još na životu i preuzeo sam odgovornost da se Tvoj dnevnik objavi.*

* Darko Fischer rođen je 1938. u Osijeku, gdje je pohađao osnovnu i srednju školu (gimnaziju). Maturirao je 1956. Iste godine u Zagrebu upisuje tadašnji Elektrotehnički fakultet, odjel Slabe struje. Diplomirao 1961. godine iz područja televizijskih prijemnika. Zapošljava se u Radioindustriji Zagreb, zatim u poduzeću Merkur u Zagrebu i nakon toga na ETF-u u Zagrebu kao asistent na tadašnjem Zavodu za elektroniku. Jednu školsku godinu provodi u Engleskoj na Sveučilištu Birmingham. Magistrira 1969. iz područja poluvodiča na ETF-u u Zagrebu. Vraća se u Osijek, gdje od 1970. do 1979. radi kao programer, sistem-programer i rukovoditelj odjela za obradu podataka u Saponiji Osijek. Od 1979. do 1986. radi kao predavač na Ekonomskom fakultetu. Predmete iz područja računarstva predaje na još nekoliko fakulteta Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku. Od 1986. radi na Elektrotehničkom fakultetu u Osijeku kao predavač, docent i izvanredni profesor. Doktorirao je na Fakultetu elektrotehnike i računarstva u Zagrebu 1996. iz područja algoritama za planarne mreže. Objavio je više znanstvenih radova i dvadesetak stručnih radova. Autor je nekoliko udžbenika i više programskih rješenja za komercijalnu upotrebu. Umirovljen je 2003, ali nastavlja raditi još pet godina kao vanjski suradnik na ETF-u te na Odjelu za matematiku i Odjelu za fiziku Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku. Od 2010. živi u Zagrebu.

Bio si mason, član lože Budnost u Osijeku. O tome u obitelji nismo govorili. Imao sam dojam da obitelj to nije odobravalala. Zašto je 30-ih godina bio običaj da se uspješni intelektualci okupljaju u masonskim ložama? Je li to bio vaš protest protiv nepravdi tadašnjeg društva? Ili je to bila micva, "tikum olam", poboljšaj svijet, kako je zapisano u Bibliji? Na popisu masona u Hrvatskoj i Osijeku našao sam naše dalje rođake, braću Herlinger, Dragu, Đuru i Ivu, sve vrsne i uspješne intelektualce. Od Osječana sam našao našeg prvog susjeda iz Sokolske ulice Branka Muačevića, uglednog liječnika.

Moje uspomene na Tebe i ratne godine u Budimpešti vrlo su mutne. Ta imao sam samo sedam godina. Sjećam se da si sa mnom i s Lelom razgovarao na nekom neobičnom jeziku koji sam teško razumijevao. Nije mi bilo jasno zašto nisi govorio mađarski, koji mi je tada bio kao materinji jezik. Ali da napomenem, kada već spominjem mađarski jezik, Lela i ja smo ga odmah nakon povratka u Osijek gotovo sasvim zaboravili. Valjda smo i nas dvoje i naša mama htjeli potisnuti i zaboraviti sve strahote stradanja u Mađarskoj, pa je tako nestalo i znanje tog jezika.

No da se vratim uspomenama na Tebe. Sjećam se kako si se, za svojih rijetkih posjeta iz Budimpešte pustari gdje smo se skrivali, nastojao baviti mnome i Lelom, da nam pobudiš zanimanje za neke neobične stvari. Tako si nas držao budnima do u noć da bi nam pokazivao zvjezdano nebo, vodio si nas na livadu, ohrabrivao da se utrkujemo, mjereći nam vrijeme, sjećam se, svojim zlatnim džepnim satom. Je li to sat koji sam kasnije ja dobio kao uspomenu na Tebe? Sada je kod Tvog praunika, neka se održi porodična tradicija Fischerovih! Sjećam se kako si me jednom vodio u park u Budimu. Igrao sam se u pijesku i gradio kule. Jedan dječak koji se igrao kraj mene stalno je rušio moje građevine. Ljutio sam se na Tebe što nisi odlučnije zabranio tom dječaku da to čini. Sjećam se kako si me kasno navečer vodio po Budimpešti do nepoznate kuće gdje sam trebao prespavati jer je prijetila racija. Sjećam se i kako me, budući da mi je bilo tek sedam godina, Tvoja smrt u siječnju 1945. i nije posebno pogodila. Bilo je normalno da ljudi ginu svaki dan i na svakom koraku.

O Tvojim vjerskim i nacionalnim opredjeljenjima znam malo. Vjerojatno si bio sklon asimilaciji i nije Ti bilo stalo do Tvog židovskog porijekla. Vjerojatno ste zato Ti i naša mama sestri i meni dali slavenska i za ono vrijeme čudna imena. Omama je znala pričati anegdotu o tome kako je otata negodovao što subotom, na šabat, igraš tenis. A Ti si mu odgovorio: "Pokaži mi, molim te, gdje u Bibliji piše da se subotom ne smije igrati tenis."

Nakon rata vratili smo se u Osijek, ali bez Tebe. Koja bi to bila sreća da si s nama mogao podijeliti tu radost kada smo ponovo ugledali našu kuću u Sokolskoj ulici, kuću koju si Ti s toliko pažnje i ljubavi podizao. Znali smo koliko si čeznuo da vidiš i kuću, i vrt oko nje i voćke u vrtu. Na sve to bio si ponosan, ponosan što si tako mlad sve to uspio napraviti za sebe i svoju obitelj. No smrt, ubojstvo na ulici u Budimpešti u trenutku kada je kraj opasnosti već bio vidljiv, trebalo je preživjeti još samo deset da-

Obiteljska kuća Fischerovih u tadašnjoj Sokolskoj ulici br. 6 u Osijeku 1936.

na, spriječila Te je da dočekaš slobodu i da uživaš u svom djelu. Lela i ja proveli smo sretno djetinjstvo i mladost tamo. Često sam se penjao na trešnjju, onu kasnu, za koju je naša mama govorila da uvijek rodi koncem svibnja, za Tvoj rođendan.

Mi smo se vratili, no mnogi nisu. Šest milijuna nije ih se vratilo. Osjetili smo to tek kasnije: Tvoja smrt dogodila se šest milijuna puta.

Terez tante, omamina sestra i Tvoja teta, stradala je na samom početku rata, kao i njen muž, Kobi bači. Omama je ubrzo nakon našeg povratka u Osijek putovala u Bečej ne bi li saznala što se s njima dogodilo. Doznala je od mještana da su oboje iznenada preminuli po dolasku Mađara u Bačku 1941. Tek mnogo godina kasnije osvjedočio sam se da je to netočno. Terez tante stradala je u novosadskoj raciji u siječnju 1942, kada su mađarski nacisti na obali zaleđenog Dunava okrutno poubijali velik broj vojvođanskih Židova. Na spomeniku u Novom Sadu, na popisu žrtava, nalazi se i ime Tvoje tete. Kakva je bila sudbina njenog muža, Kobi bačija, nikada nisam doznao. Ne znam ni što se dogodilo s njihovom imovinom, onom plodnom bačkom zemljom, koju si Ti trebao naslijediti, pa si s Jožijem Kochanovszkim ugovorio prodaju, a on nas je zauzvrat u Budimpešti financijski pomagao, zahvaljujući čemu smo omama, naša mama, Lela i ja preživjeli.

Tvoj brat Oto bio je jedan od rijetkih koji su se vratili. Preživio je kao liječnik među antifašističkim borcima – partizanima. No ratne su mu nedaće narušile zdravlje. Umro je već 1948. Omama je teško podnijela gubitak i drugog sina. Utjehu je nalazila u odlasku “zum Friedhof”, na osječko židovsko groblje, gdje je dugo znala sjediti uz našu porodičnu grobnicu. Tu su bila uklesana imena njenih najmilijih, otatino, Tvoje i Otovo. Koju godinu kasnije i ona je posljednje počivalište našla u toj grobnici.

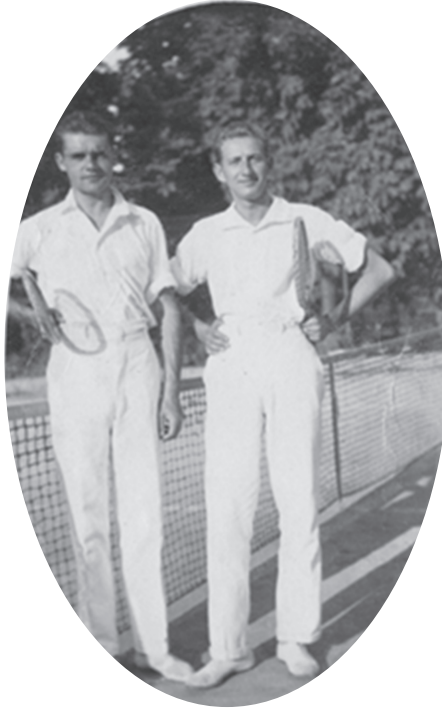
Tvoj prijatelj grof – József Kochanovszky, koji je bio oženjen groficom Gabrijelom – Gabikom Pejačević, doživio je tešku sudbinu nakon uspostave komunizma u Mađarskoj. Oduzeta im je sva imovina, iz svoje palače u Budimu morali su se preseliti u seosku kuću na Balatonu, gdje je Joži umro slijep i u velikom siromaštvu. Gabika je uspjela otići iz Mađarske te je svoje posljednje godine proživjela u Švicarskoj. Naša mama održavala je s njom vezu, bila je naš gost kada je dolazila u Jugoslaviju kako bi pokušala objaviti djela svoje polusestre, kompozitorice Dore, koja u to vrijeme još nije bila cijenjena ni poznata. Pratio sam Gabiku kada je u Našicama obilazila tada još posve zapušten dvorac Pejačevićevih i kada je posjećivala osječki Muzej, gdje je razgledavala predmete koji su nekada bili u tom dvorcu.

Naši dalji rođaci i prijatelji Herlingerovi također su se vratili, ali ne svi. Drago je kao partizan stradao u bitci na Sutjesci. Ivo je preživio te nevolje i nakon rata nastavio uspješnu karijeru liječnika. Treći brat, Đuro, preživio je u njemačkom zarobljeništvu. Oni, međutim, nisu nastavili živjeti u Osijeku.

Tvoj dobar prijatelj, kolega i prije svega teniski partner Fanti (Franjo Pašer) preživio je rat. Morao je otići u domobrane, pa je na kraju rata završio kao zarobljenik partizana i proživio teške dane. Često sam se s njim susretao što na Dravi, što na tenisu u parku, jer smo, kao i Ti, dijelili strast prema tim mogućnostima koje je naš rodni grad uvijek nudio. Mnogo sam s njim razgovarao, spominjali smo Tebe, osobu privrženju Osijeku. O svojoj ratnoj prošlosti Fanti nije nikada govorio, sigurno mu nije bilo pravo što je silom prilika u ratu morao biti na suprotnoj strani, na strani zločinca i ubojica, što on sigurno nije bio. O sličnom ratnom putu svoja je sjećanja napisao sin jednog drugog Tvog kolege, Zlatka Špingera. Opisujući svoje zarobljeničke dane, Zvonimir, Zlatkov sin, spomenuo je i Fantija, pa sam tako saznao što je Tvoj teniski partner proživio.

Tvoj kolega i naš spasitelj, odvjetnik Kamilo Firingner, uz mnoge nevolje preživio je rat. Postao je vrlo uvažen povjesničar i dugogodišnji cijenjeni voditelj osječkog Državnog arhiva. Umro je u dubokoj starosti. Jedna ulica u osječkoj Tvrđi danas nosi njegovo ime.

Naši dobri prijatelji bili su i obitelj Rubinstein. Njihova kći Mirta i Lela bile su vršnjakinje. Sudbina se s Rubinsteinovima gorko poigrala. Oni su još početkom rata prešli na katoličku vjeru, Zdenka Rubinstein proglasila se kćerkom “arijevskih” roditelja. To ih je spasilo za vrijeme Holokausta. No neposredno nakon rata Čibi, kako smo

Alfred (desno) s teniskim partnerom Fantijem u Osijeku 1933.

zvali gospodina Rubinsteina, obilazeći kao građevinski inženjer gradilišta gdje su radili njemački zarobljenici, zarazio se tifusom i ubrzo umro. Zdenka je bila uspješna primadona u osječkom kazalištu, no rano se razboljela. Mirta je pod čudnim okolnostima umrla pred porod u svojoj 28. godini. To je već teško bolesnu Zdenku toliko pogodilo da je počinila samoubojstvo.

Dragi moj oče, bilo je još mnogo tužnih sudbina Tvojih rođaka, prijatelja i sunarodnjaka, ali i uspješnog povratka u novi život. Ne znam koliko bi Te, oče moj, veselilo kada bi mogao saznati da se narod od kojeg si potekao i koji je pobrojao šest milijuna nevinih žrtava Holokausta uzdigao iz pepela i osnovao nakon 2000 godina svoju državu na tlu svoje pradomovine, u Izraelu. To je sada napredna i uspješna zemlja. Ona Tvojim potomcima daje nadu u ljepšu budućnost i bolju sudbinu od one koja je Tebe zadesila.

Tvoj sin Darko

OBJAVLJENO U BIBLIOTECI
SVAGDAN

Victor Klemperer
ŽELIM SVJEDOČITI DO KRAJA
Dnevnici 1933–1945. Izbor

Astrid Lindgren
RATNI DNEVNICI 1939–1945.

Divna Zečević
ŽIVOT KAO VODA HLAPI
Izbor iz dnevnika 1961–2006.

Zdravko Malić
STAZOM PORED DRUMA
Dnevnik osamdesetih

Benno Meyer-Wehlack
HODANJA, ČEŽNJE
Berlinsko-zagrebački dnevnik 1970–1977.

Zdravko Malić
NOĆ BEZ SNA
Dnevnik devedesetih

Gustaw Herling-Grudziński
DNEVNIK PISAN NOĆU
1970–2000. (izbor)

Marija Vinski
VELIK JE MISTERIJ ŽIVOTA
Dnevnik 1917–1934.

Disput d.o.o.
za izdavačku djelatnost
Dubrava 37, 10 040 Zagreb
/redakcija: Grižanska 11/
tel. 01/2949-921
www.facebook.com/disput.zagreb
disput@disput.hr
www.disput.hr